

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

गुरुमण्डल ग्रन्थमालायाः दशमस्युप्यम्

निरुक्तम् (नैघण्टुकं काण्डम्)

—ॐ(०)ॐ—

श्रीमन्महर्षियास्काचार्य्य प्रणीतम्

द्वुमागांश्रमवामि—भगवद् दुर्गाचार्य्य विरचितया
कृज्यर्थाग्य टीकया सहितम्

द्वितीयो भागः

५, क्वाइव रो ,
कलकत्ता

प्रथमं संस्करणम्
५०००

{ पुस्तक
१६५० }

Gurumandal Series No X.

NIRUKTAM

(Nighantukam Kandam)

BY

Maharshi Yaskacharya

WITH A

COMMENTARY BY

Bhagwat Durgacharya

Volume II

FIRST EDITION 5000

**5, CLIVE ROW,
CALCUTTA.**

**Vikram Era.
2009**

**Christian Era.
1932**

अवध किशोर सिंह द्वारा गोपाल प्रिण्टिंग वर्क्स
१६८/१, कार्नवालिस स्ट्रीट, कलकत्ता से मुद्रित।

॥ श्रीः ॥

विषय निरुक्त द्वितीय भागस्य प्रथमादि तृतीयाध्यायानां विषयसूची

—*:(०):*—

प्रकरणम्	विषयः	पृष्ठाङ्कः
प्रथमाध्यायः	(व्याख्यानोपदेशाः)	१
प्रथमः पादः	(नामाख्यातयोः)	१
द्वितीयः पादः	(निपातानाम्)	३८
तृतीयः पादः	(")	५३
चतुर्थः पादः	(पृकृति विचारः)	७६
पञ्चमः पादः	(ग्रन्थ प्रयोजनानि)	८५
षष्ठः पादः	(")	११२
द्वितीयाध्यायः	(नैघण्टुक व्याख्या)	१३६
प्रथमः पादः	(निर्वचनोपदेशाः)	१३६
द्वितीयः पादः	(नै०, १, १)	१६५
तृतीयः पादः	(नै०, १, २—३)	१८४
चतुर्थः पादः	(नै० १, ४)	१६२
पञ्चमः पादः	(नै० १, ५—६)	२०२
षष्ठः पादः	(नै० १, ७—१०)	२०

ॐ श्रीगणेशाय, नमः ॥

निरुक्तम् (निघण्टुभाष्यम्)

अथ वृत्ति-भूमिका ।

आदितः पाणिनीयन्तु शिक्षा ज्योतिस्ततश्छन्दः ।

पञ्चाध्यायी-निघण्टोश्च निरुक्तमुपरि स्थितम् ॥

प्रणम्य तत् प्रवक्ष्यामि ख्यायामिततेजसे ।

स मे दिशतु सुप्रीतो घाग्धियोः शिष्टसम्मतिम् ॥

अथ किमर्थं वेदो वेदाङ्गानि च प्रवृत्तानि ? सर्वकामप्राप्त्या-
र्तक्षान्तः पुरुषार्थो घक्तव्य इति वेदः प्रवृत्तः । तत्परिज्ञानाय
ङ्गानि प्रवृत्तानि । तानि पुनरस्मिन् प्रतिनियतार्थविशयवृत्त्या-
मास्कन्दन्ति । तथा—

शिक्षा तावत् “आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान्”—इत्येवमादिना
मेण स्वरव्यञ्जनाभिप्रेत्यक्तिलक्षणम्, पूर्वाह्नमध्यन्दिनापराह्णेपु
षाध्ययम्, अर्धातस्य च स्वरसौष्टवयुक्तस्य यज्ञकर्मणि प्रयोगः,—
न्येकमादि अर्थजातं निरुवाच । तथा एवार्धातः प्रयुज्यमानश्चा-
र्थावाय नान्यथेत्येवमर्थवत्ता शिक्षायाः । एवं एवाह—
‘मन्त्रे’ हीनः स्वरतो घणंतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स
गायत्रो यजमानं दिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् । (शि०
१०)—इति । वेदाध्ययनानुपहृत्येतिहासपुराणशास्त्राणां लौकिक-

कानां ग्रन्थविस्तररचनानाम् । अतएवाध्ययनपरिज्ञानं शिक्षाऽपि
गताध्ययनविधेः ॥

वेदस्याक्षरकोशपाठ्यवस्थालक्षणपरिज्ञाने छन्दोविचित्रितया
द्रियते । इयताक्षरकोशेनेयद्वि पादैर्गायत्री, इयद्विस्त्रिष्टुप्, इति
नहि अविज्ञातच्छन्दसा प्रयुज्यमानो मन्त्रः कर्मण्यार्द्धक स्यात् ।
एवं ह्यह—“यो हवा अविदिताप्यच्छन्दोदैवत ब्राह्मणेन मन्त्रेण
याजयति वाभ्यापयति वा स्थाणुं चर्चति गर्ते वा पश्यति प्रवा-
मीयते पापीयान् भवति यातयामान्यस्य छन्दासि भवन्ति”—
इति । अतोऽनुपङ्गतो चक्रादिलक्षणपरिज्ञान लोकेऽत्र लौकिक
मिति ह्यह ॥

सम्यगधीतस्य परिज्ञातछन्दसोऽमुष्मिन् कर्मणि विनियोग
इति कल्प आद्रियते । यद्यथा । इपेत्वेतिच्छिनत्ति ऊर्जेत्वेत्य
नुमाश्रीति । न हि कपानभिज्ञ प्रयोगान् विज्ञानीयादिति ॥

श्रुतिचोदितकर्माङ्गभूतकालपरिज्ञानाय ज्योतिषम् । अनुपङ्ग-
तश्चातो प्राणिना शुभाशुभकर्मफलविपाककालपरिज्ञानम् ॥

व्याकरणाद्विभक्त्यादिपरिज्ञानम् । एव ह्यह—“प्रयाजा
सविभक्तिका. कर्त्तव्या ” । तथाचेदं दर्शयति—“सग्यादयो-
विपर्द्धन्ते”—इति । न च व्याकरणानभिज्ञो विभक्त्योर्जाज्ञा-
दृष्टितुं वा मन्त्रान् । तत एव चानुपङ्गतो लोके लौकिक-
परिज्ञानमेवं छन्दस्येव भाषायामिति प्रविभागो नान्तरीयको नन्त-
रेण व्यवस्थितः ॥

अत उक्ताध्ययनविधेरनछन्द प्रविभागस्योक्तविनियोगस्योप-

क्षितकर्माङ्गभूतकालस्योपदर्शितलक्षणस्यैतैरङ्गैर्वेदस्यार्थपरिज्ञान-
 विषये निरुक्तं नामेदमङ्गमारभ्यते । प्रधानञ्चेदमितरेभ्योऽङ्गैर्भ्यः
 सर्वशास्त्रेभ्यश्चार्थपरिज्ञानाभिनिवेशात् । अर्थो हि प्रधानम् ।
 त्रिगुणः शब्दः । स चेतरेषु व्याकरणादिषु चिन्त्यते । कल्पे
 त्वपि विनियोगश्चिन्त्यते । स च पुनरर्थाभिधानवशेन मन्त्रा-
 ग्राम् । यो यमर्थमभिधानेन संस्कर्तुं समर्थो मन्त्रः, स तत्र
 चिनियुज्यते । तदुक्तं—“अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः
 स्यात् (३, २, १)”—इति । न च निरुक्तादृतेऽन्यदङ्गमन्यद्वा बाह्यं
 शास्त्रमस्ति, तात्पर्येण यदशेषान् शब्दान् निर्वूयात् । यदपि च
 कचिन् कचिदन्यशास्त्रे शब्दनिर्वचनम्, अतएव तदित्युपलक्ष्यम् ।
 यथा शब्दलक्षणपरिज्ञानं सर्वशास्त्रेषु व्याकरणात्, एवं शब्दार्थ-
 निर्वचनपरिज्ञानं निरुक्तात् । घन्तुमात्रमेव हि इतरेषु शास्त्रेषु
 स्वामिमतयुद्धिविषयमेव किञ्चिच्चिन्त्यते ब्राह्मणमपि च विध्यर्थ-
 वाद्रूपमशेषमन्त्रार्थशेषभूतमेव । मन्त्रब्राह्मणार्थपरिज्ञानयद्वा-
 ध्यात्माधिदेवाधिभूतपरिज्ञानद्वारेण धर्मार्थकाकाममोक्षाख्योऽखि-
 लपुरुषार्थः । न चानिरुक्तो मन्त्रार्थो व्याख्यातव्य इति । तस्मा-
 दर्थपरिज्ञानाभिनिवेशादिदमेव प्रधानमित्युपपन्नम् । अथास्यैव-
 मखिलपुरुषार्थोपकारवृत्तिसमर्थस्य संग्रहः ।

तद्यथा,—नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणम् (१), भावविकार-
 लक्षणम् (२), नामान्याख्यातज्ञानि सर्वाणि च यथोपन्यस्य पक्ष-
 प्रतिपक्षतो विचार्याचधारणम् (३), सर्वाण्याख्यातज्ञानि कानि-
 चिदेवानेकधातुज्ञान्यपीति मन्त्राणामर्थवत्त्वानर्थवत्त्वे विचार्य

शास्त्रारम्भप्रयोजनद्वारेणार्थवत्तावधारणम् (४), पदविभागपरि-
 ज्ञानप्रतिज्ञानयोधावलम्बिप्रदर्शनाय आदिमध्यान्तानेकदैवतलिङ्ग-
 सङ्केतेषु मन्त्रेषु यात्रिकपरिज्ञानद्वारेण देवतापरिज्ञानप्रतिज्ञा (५)
 अर्थत्रप्रशंसा (६), अनर्थज्ञावधारणम् (७), वेदवेदाङ्गव्यूहः (८)
 सप्रयोजननिघण्टुसमाप्तायविरचनम् (९), प्रकरणत्रयविभागेन
 नैघण्टुकप्रधानदेवतामिधानप्रविभागलक्षणम् (१०), निर्वचनलक्ष-
 णद्वारेण शब्दवृत्तिविषयोपदेशः (११), अर्थप्राधान्यात् लोपोपधा-
 विकारवर्णलोपविपर्ययोपदेशेन सामर्थ्योपप्रदर्शनायादिमध्यान्त-
 लोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्ययाद्यन्तवर्णव्यापत्तिवर्णोपजनोदा-
 हरणचिन्ता (१२), अन्तस्थान्तर्धानुनिमित्तेन सप्तसाव्यासप्तप्र-
 साव्यासप्तप्रतिधानुनिर्वचनोपदेशः (१३), भाषिकप्रायोवृत्तिभ्यो
 नैगमशब्दार्थप्रसिद्धिः (१४), नैगमप्रायोवृत्तिभ्यो भाषिकशब्दार्थ-
 प्रसिद्धिः (१५), देशव्यवस्थया शब्दरूपव्यपदेशः (१६), तद्धित-
 समासनामनिर्वचनलक्षणम् (१७), शिष्यलक्षणम् (१८), विशेषेण
 व्याख्याया तत्त्वपर्यायभेदसङ्ख्यासन्दिग्धोदाहरणाद्विर्वचनव्यव-
 स्थया नामाख्यातोपसर्गनिपातानां विभागेन नैघण्टुप्रकरणानु-
 क्रमणम् (१९), अनेकार्थानयगतसंस्कारानुक्रमणम् (२०), परोक्षह-
 तप्रत्यक्षरूपाध्यात्मिकमन्त्रलक्षणम् (२१), अनुयाशीःशङ्काभिशा-
 पाभिरुपापरिदेवतानिन्दाप्रशंसादिभिर्मन्त्राभिर्यनिष्टेनूपदेशः (२२),
 निदानपरिज्ञानव्याख्यापनायानादिष्टदेवतोपपत्तिक्षणायाध्यात्मोप-
 देशप्रतिभूमावम् (२३), इतरेतज्जन्मव्यम् (२४), ध्यानत्रयभेदशः-
 तिसृणामेकैकस्यामातामात्यरूपोऽनेकनामधेयप्रतिलम्भः (२५),

पृथगभिधानन्तूपत्तिसम्बन्धाद्वा (२६), देवतानामाकारचिन्त-
नम् (२७), १. भक्तिसाद्वर्त्यसंस्तवकर्मसूक्तभाक्त्वहविर्माक्त्वयञ्च-
नभाक्त्वानि (२८)—(३३), पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्थानदेवतानामभिधे-
याभिधानव्युत्पत्तिप्राधान्यश्रुत्युदाहरणम् : (३४), तन्निर्वचनवि-
चारोपपत्त्यवधारणानुक्रमेण व्याख्याय देवतप्रकरणनिर्णयः (३५),
विद्यापारप्राप्त्युपायोद्देशः (३६), मन्त्रार्थनिर्वचनद्वारेण देवता-
भिधाननिर्वचनफलं देवताताद्वाच्यम् (३७)—इत्येष समासतो
निरुक्तशास्त्रचिन्ताविषयः ॥

तस्यैषा गवाद्या देवपत्न्यन्ता पञ्चाध्यायी सूत्रसंग्रहः । सा
च पुनरियं साक्षात्कृतधर्मभ्यो महर्षिभ्य उपदेशेन मन्त्रार्थमुपश्रुत्य
श्रुतर्षिभिरघराकिर्द्वौर्वल्यमवेक्ष्य तदनुजिघृक्षया चाख्यार्थसाम-
र्थ्यादभिधेयानुत्तरीय मन्त्रार्थावयोधाय छन्दोभ्यः समाहृत्य समा-
हृत्य समाज्ञाता । सैषा छन्दोऽवयवभूता छन्दोधर्मिण्येव यथा-
यथापन्नस्तामौर्गौर्धर्मा इति ॥

० श्रीग्रीतारामाचार्यः नमः ०

पूर्वपट्कः ।

—:—

अथ निरुक्तम् प्रथमाध्यायस्य

प्रथमपादः ।

॥ ८५ ॥ गमाशावः गमाशातः स व्याख्यातव्यमनामिमं
गमाशावं निघण्टव इत्यानघने निघण्टवः यस्माद्विगमा इमे
भरन्ति तन्मोक्षः गमादव्य गमादव्य गमाशातान्ते निगन्तव
ता गन्तो निगमनाद्विघण्टव टव्यन्त इत्यीषमन्यसोऽपि
वा हन्तादव स्युः गमादवा भरन्ति । यद्वा गमात्वा
भरन्ति तथान्वेतानि चन्तादि पदजातानि नामाग्याते
चोपगर्गनिराग्यात तर्जानानि भरन्ति त्वर्यग्यातान्ता-
तपेर्गध्वं प्रदिशन्ति भावदधाननाग्यातं सारदधानानि
नामानि त्वर्योमे भावदधाने भवतः त्वर्योर्गभूतं भाव-
दधानातोनापष्टे प्रवति पदार्थोत्तरकमनभूतदधानातेभ्यो मूर्ते

सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्ब्रज्या पक्तिरित्यद इति सत्त्वानामु-
पदेशः ॥ १ ॥

अथञ्च तस्या द्वादशाध्यायी भाष्यविस्तरः । तस्य इदमादि-
चास्वम् — “समाम्नायः समाम्नातः” — इति । गवादिर्देवपत्न्यन्तः
शब्दसमुदायः समाम्नाय उच्यते । समाङ्पूर्वस्य स्नातेरभ्यासार्थस्य
कर्मणि कारके समाम्नायः । समभ्यस्यते मर्यादयाऽयमिति
समाम्नायः । स च ऋषिर्मन्त्रार्थपरिज्ञानायोदाहरणभूतः
पञ्चाध्यायी शास्त्रसंग्रहभावेन एकस्मिन्नाम्नाये ग्रन्थीकृत इत्यर्थः ॥

तस्य किमिति ? “स व्याख्यातव्यः” । स च यो [यः] । समा-
म्नातः छन्दस्येवावस्थितो गवादिभिरन्यैर्धा निरुक्तैर्यः समाम्नातः ।
अथञ्च एतस्मिन्निरुक्ते स एव उभयलक्षणोऽपि व्याख्यातव्यः ॥
आह, कथमेतद्गम्यते असमाम्नातव्याख्यानमप्यत्राभिप्रेतमिति ?
समाम्नानार्हाणां वा किमर्थमसमाम्नातमिति उच्यते — निर्वचन-
लक्षणोपदेशान् । निर्वचनप्रवक्तानाञ्चमृगकर्णदक्षिणालक्ष्मीनिघण्टु-
भद्राद्यशब्दप्रभृतीनामेवमाद्यानां निर्वचनोपदेशान् धायतेऽसमान-
व्याख्यानमप्यत्राभिप्रेतमिति । यत्पुनरेतदुक्तं समाम्नानार्हाणां वा
किमर्थमसमाम्नातमिति । अथ ब्रूमः, — न हि समाम्नानार्हाणां
मन्तोऽस्ति, तेषां सर्वेषां समाम्नाते शास्त्रान्त एव न स्यान्,
अतश्चाध्ययनश्रवणज्ञानशक्तिदानदोषः प्रसज्येत । शक्यञ्च सायण-
लक्षणोद्देशोदाहरणभूतनिघण्टुशब्दसमवायेनाधीतवेदेन मेधाविना
सपक्षिना लक्षणविनियोगार्थच्छन्दोदैपतनिदानविदाभियुक्ते-

नागमघता मन्त्रार्थोऽभ्यूहितमित्येतावानेत निघण्टुषु शब्दसमुदायः
समाज्ञातः । तस्मादुपपन्नमसमाज्ञातव्याख्यानमप्यत्राभिमतमिति ।
असमाज्ञानञ्च सर्वेषां शास्त्रातिगौरवभयादिति । “व्याख्यातव्यः”
विभज्य इमान्यत्र नामानि, इमान्याख्यातानि, उपसर्गा इमे
निपाता इमे, इदं सामान्यलक्षणम्, इदं विशेषलक्षणम्, इमान्ये-
कार्यानि, इमान्यनेकार्थानि, इमान्यवयवतसंस्काराणि, इदमभिधानम्,
इदमभिधेयम्, इदमभिधानस्य निर्वचनमित्येवंविधया मर्यादया
परिपाठ्या यथासमाज्ञात व्याख्यातव्यो निर्वक्तव्य इत्यर्थः ॥

“तमिमं समाज्ञायं निघण्टव इत्याचक्षते” । तं च योऽस-
माज्ञातशब्दस्येवावस्थितोऽगचादिरन्यैर्वा निरुक्तैः समाज्ञातः,
तमिमं च निघण्टव इत्याचक्षते । अन्येऽप्याचार्या इति वाक्य-
शेषः । निरुक्ताहीयमेतस्मिंश्छन्दःसमुदाये सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः ॥

“निघण्टवः कस्मात्”—इति । निघण्टुशब्दव्युत्पिपादयि-
षया श्रवः ॥

निर्विवक्षयेदमाह—“निगमा इमे भवन्ति” । येष्वभिधान-
निर्वचनप्रारम्भाकेष्व्याचार्यैः अयं यास्को तिरुत्तकारः कस्माच्छब्द-
मुत्तरत्र न कुर्यात्, तेष्वपि व्याख्याकाले कस्मादिनि शब्दः
समुत्पाद्यः । तथाहि व्याख्यासाफल्यं भवति । निगमा इमे
भवन्ति । निश्चयेनाधिकं चा निगूढार्था एते परिज्ञाताः सन्तो
मन्त्रार्थान् गमयन्ति ततोनिगमसञ्ज्ञा निघण्टव एव इमे भवन्ति ॥

आह,—कः पुनरेतेषु विशेषो येनेत एव प्रापयन्तीति ।
उच्यते,—यस्मादेते गद्यादयः “छन्दोग्यः समाहृत्य

समाधत्ता” । छदोसि मन्त्राः तेभ्य उपलक्षितसामर्थ्या
 समाहृत्य ग्रन्थीकृता इत्यर्थः । आह,—कस्मात् पुनरेतावन्त एव
 ग्रन्थीकृता इति । उच्यते,—इतो यस्मादेतैरेव छन्दस्यवस्थितैर-
 मितिचिष्टधियामपि मैधाविना तपस्विना लक्षणविनियोगार्थ-
 छन्दोदैवतनिदानविदामपि सता मन्त्रार्थपरिज्ञानाद्यौद्यमभङ्ग
 त्रियन्ते, नृ परिज्ञानाद्यान् तेषाम्, एतेषु परिज्ञातेषु अप्रतियन्तेन
 शक्यन्ते मन्त्रार्थं परिज्ञातुमिति अत उच्यते त एव प्रापका
 भवन्तीति । अतर्हीतण्योद्गीतसामर्थ्या समाहृत्य समाधत्ता इति ॥

निगमयितार इति प्रत्यक्षवृत्तिः । यस्मान्निगमयितार एते निगन्तव्य इति निघण्टव इत्युच्यते । उक्तञ्च,—“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च ह्यौ चापरो वर्णविकाम्नाशौ । धातोस्तर्धातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्” ॥ वक्ष्यति चायमपि,—वर्णविपर्ययवर्णव्यापत्तिलक्षणम् । त एते निगन्तव्यः सन्तो निघण्टव उच्यन्ते । इत्येवमतिपरोक्षवृत्तयो निर्वक्तव्याः । प्रायेण चोणादिषु परोक्षवृत्तयः शब्दाश्चिन्त्यन्ते । तत्र तेषां लक्षणमुपेक्षितव्यम् । येषामपि लक्षणं नास्ति, तेषामपि तत्र कल्प्यम् । अपरिसमाप्ता ह्युणादय इति लक्षणविद्ः प्रतिजानते सर्वथापि लक्षणासम्भवे गृयोदरादिपादसिद्धिरेव द्रष्टव्या । तत्र हि यथाध्ययनमेव शब्दाः सार्धायांसो भवन्त्यमिव्याहारानभिघातायेति हि लक्षणविदो मन्यन्ते । इत्यौपमन्यवः आचार्यो मन्यत इति वाक्यशेषः । उपरतमन्युरुपमन्युस्तस्यापत्यमौपमन्यवः । कीर्त्तिप्रथनार्थमौपमन्यवग्रहणम् ॥

“अपि वाऽऽहन्तादेव स्युः समाहता भवन्ति” । अपि चैवं यथाक्तम् । अपि चैवमन्यथा निघण्टवः स्युः । कथमिति ? आहन्तादेव । न निगमनादित्यभिप्रायः । विद्यमानमपि निगमनमविचक्षितमेतस्मिन् पक्षे । अनेकक्रियायोगेऽपि हि सति काञ्चिदेव क्रियामङ्गीकृत्य नामधेयप्रतिलम्भो भवति । तदुत्तरत्र वक्ष्यामः । आह, किमेतेष्व्याहृतमिति ? उच्यते,—समाहता भवन्ति । समः स्थाने नीत्येष नियुक्तः । दर्शयिष्यति चायमुपसर्गध्यत्ययं निरित्येष समित्येतस्य स्थाने इति । आह् विद्यमान एवाव्याहृतो मर्यादार्थप्रकाशनाय हन्तेः पाठार्थं वर्त्तमानस्यानेकार्थ—

त्वादान्ता वर्णव्यापस्या आघशब्दवन हकारस्थाने वकारः ।
अथ कोऽर्थ एतस्मिन् पञ्चाध्यायीसंग्रहे मर्यादया पठिता एते
भवन्ति ? तस्मात्समाहता समाहन्तव एते सन्त उपसर्ग-यत्य
योपसर्गाभ्याहारवर्णव्यापत्तिभिर्निघण्टव इत्युच्यन्ते । प्रसिद्ध
पाठार्थे हन्ते प्रयोगः, यत्र हि वकारो भवन्ति—‘समाहणे इद-
माहन्तम्’ ‘संग्रे इदमाहन्तम्’—इति । अथप्राधान्याद्धर्तुनिर्वचनवशेन
शब्दविपरिणामोऽयं प्रदर्शितः ॥

“यहा, समाहन्ता भवन्ति” । पूर्वपदेत्योपसर्गाध्यत्यय उपसर्गा
भ्यासागोऽप्रापि । धातुस्तु हरतिर्य । यत् यस्मादित्यर्थः ।
यस्मादा एते समाहन्ता भवन्ति रुन्दोभ्यः, तस्मात् समाहण-
त्रियायोगात् समाहन्तव एते समाहन्ता सन्त पूर्वपदेत्योपसर्ग-
व्यत्ययादिवशेन निघण्टव इत्युच्यन्ते । एतस्मिन्पि निगमन
समाहन्तात्रिये निघण्टु पितृमात्र अभिप्रेक्षितं स्यात् समाहण-
त्रियायोगेनैव नामनेयप्रतीत्यभ उच । एतमेव निघण्टुनाम
नामैवैवोपसर्गात् इति तद्वतिभ्यो वा व्यसमाहन्ता इति ॥

विशेषलक्षणव्यवस्थाभावात् । न हि तत्र विशेषलक्षणव्यवस्था
 काचिदस्ति योऽयमेकोऽद्यतिष्ठेत, अन्ये व्यावर्त्तन् अपि चोक्तं
 वार्तिककारेण । “यावतामेव धातूनां लिङ्गं रुद्धिगतं भवेत् ।
 अयंश्चाप्यभिधेयस्थस्तावद्भिर्गुणविग्रहः”—इति । रुद्धिशब्दगता-
 नाञ्च धातूनां रुद्धिशब्दवाच्येऽर्थे क्रियायोगे सति एतदभावे तु
 क्रियाया रुद्धिशब्दे घर्त्तमानमपि धातुलिङ्गमकिञ्चित्कर्म । स
 एव क्रियाभावः तदाश्रयनिर्वचनव्यावर्त्तको भवति । ता एताः
 तिस्रः क्रिया निगमनसमाहनसमाहरणाख्याः निघण्टुषु विद्यन्ते,
 तदभिधायिन्यपि च रुद्धिशब्दनिरुद्धमाने गमिर्हन्तिर्हरतिश्चा-
 हर्षूर्धिकया सन्निपत्य वदन्ति—‘ममानुरूपं मयैतं निर्ग्रूहि’ ‘मयैतं
 निर्ग्रूहि’ इति । गमिस्तत्र गकारमात्मीयं व्यापन्नं मन्यते घकारं
 तथा हन्तिहरती हकारं व्यापन्नं घकारं मन्यते । तस्मादयमनेकै-
 धात्वर्थैर्निघण्टुशब्दो निरुक्त एवञ्जातीयाभिधाननिर्वचनप्रदर्शनाय ॥

“तयान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्ग-
 निपाताश्च तानीमानि भवन्ति” । इहेतावदेवोक्तं समाधायो
 निघण्टव इति, समाधायशब्दपर्यायप्रसक्तस्य च निघण्टुशब्दस्य
 व्युत्पत्तिरुक्ता, न तु निघण्टुशब्दस्यार्थतत्त्वमवधारितं, तदवधार्यत
 इति पर्युपयुक्तस्तच्छब्दः । किं पुनस्तदिति ? यान्येतानि
 चत्वारि पदजातानि, या एताश्चतस्रः पदजातयः । क ? लोके
 वेदे च । कतमानि तानि ? नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च ।
 किन्तेषामिति ? इमानि चत्वार्यपि पदजातानि सन्त्येतास्मिन्
 शास्त्रे । किमिति निघण्टुसम्प्रदानि भवन्ति ? नित्यमेवानु-

विधीयमानानि भवन्तीत्याह । न कदाचिदपि न भवन्ति, नित्यं भवन्त्येवेत्यभिप्रायः ॥ चत्वार्येति चतुर्ग्रहणमवधारणार्थम्, नैकं पदजातं, यथार्थः पदमैन्द्राणामिति, नापि द्वे, यथा सुयन्तं तिङन्तञ्च, नापि त्रीणि, निपातोपसर्गाचेकतः कृत्वा, नापि पञ्च, पङ्चा, यथा गतिकर्मप्रवचनीयभेदेनेति ॥ पदजातानीति पदगणा इत्यर्थः । जातशब्दो हि गणे प्रसिद्धः । तद्यथा । गोजातमश्वजातमिति । तद्वदिहापि । तत्र, नामपदगणः, स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गप्रविभागेन, तथाऽऽख्यातपदगणः, कर्तृवचनभावचनकर्मवचनप्रविभागेन, तद्योपसर्गगणः, आङादिः, तथा निपातगणः, इधादिः । एवमभिप्रेत्योक्तं चत्वारि पदजातानीति । अत्र नामाख्यातयोः पूर्वमभिधानं प्राधान्यात्, अप्राधान्यादुपसर्गनिपातानां पश्चात् । उभे अपि नामाख्याते निपातोपसर्गनिरपेक्षे अपि सती स्वमर्थं ब्रूतः, न तूपसर्गनिपातानां नामाख्यातनिरपेक्षाणामर्थोऽस्ति । वक्ष्यति हि,—“न निर्वद्धा उपसर्गा अर्थाभिराहुरिति शाकटायनः”—इति । वाच्ये, न चेत्ते अर्थनार्णयती । द्योत्ये, नोपसर्गनिपाता इति चाप्राधान्यम् । नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसर्गयोगद्योतका भवन्तीति । तस्मादुपसर्गभवति प्राधान्यात्प्रामाण्यातयोः पूर्वमभिधानम्, अप्राधान्याच्च पश्चादुपसर्गनिपातानामिति । नामाख्याते इतीति गेतराकाङ्क्षित्यमुभयोर्नामाख्यातयोः समामेताभिधानम् । कथमनरेतराकाङ्क्षित्यमिति ? यद्वदन् इति हि नामशब्दस्नावदेव भाषादशो भवति, यावन् पचति पठति इत्याद्याख्यातशब्देन निराकाङ्क्षी-

क्रियत इति, तथा पचतीत्याख्यातशब्दस्तावदेव साकाङ्क्षो भवति,
 यावन्न यज्ञदत्तशब्दः पचति यज्ञदत्त ओदनमिति, इतरेतरा-
 काङ्क्षित्वमुभयोर्नाख्यातयोः, समानकार्यत्वं चैतयोर्लक्ष्यते ।
 चाच्येनार्थेनार्थवच्चमित्यर्थः समस्येते नामाख्याते इति । नाम्नः
 पूर्वनिपातोऽल्पाच्चतरत्वात् । नामपदवाच्यार्थाश्रयक्रियोपलक्ष्य-
 त्वाच्चाख्यातस्य पश्चान्निपातः उपसर्गनिपाता इति । उभयेपा-
 मुपसर्गनिपातानां नामाख्यातयोरर्थविशेषद्योतकत्वात् समान-
 कार्यत्वमित्यतः समस्यन्ते । आख्यातसहयोगित्वादुपसर्गा-
 णामाख्यातानन्तरं पाठः, परिशेषाणां निपातानां पश्चात् अपरि-
 मिताश्च निपाता इति ॥

“तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति” । तत्र तस्मिन्,
 लोकत्रेदप्रसिद्धे पदचनुष्टये निघण्टुशब्दसमानसञ्ज्ञोपलक्षितं, ये
 [तावन्नामाख्याते तथोस्तावदेतल्लक्षणं प्रदिशन्ति । कतमत् ?
 यदेतद्दृश्यमाणमित्यभिप्रायः । प्रदिशन्ति, प्रविभज्येद् नाम्नां
 लक्षणमिदमाख्यातस्येत्येवं दिशन्ति उपदिशन्त्याचार्या इति वाक्य-
 शेषः । आह, लक्षणोपदेशः कस्मात् ? अनुक्रमणेनैव सिद्धत्वात् ।
 अनुक्रमणेनैव हि वक्ष्यति “इमानि पृथिवीनामधेयान्येकविंशतिः
 (२, २, १०)” “हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश (२, ३, १)”
 कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश (३, २, १०)”, गतिकर्मण
 उत्तरे धातवो द्वाविंशं शतम् (३, २, १०)”—इति । तत एव
 चिन्तास्याम इमानि नामानीमान्याख्यातानीति । तस्मादयमनर्थको
 लक्षणोपदेशः ? नानर्थकः । कस्मात् ? अद्यापि हि लक्षणं

समाम्नातान्यसमाम्नातानि च व्याप्य वर्तते । यत्पुनरेतदुक्तं-
मनुक्रमणादेव विज्ञास्याम इति । अत्र ब्रूमः,—निर्देशोऽसौ न
हि लक्षणम्, निर्देशश्च परिच्छिन्नविषयः । स तर्हि किमर्थं इति ?
शास्त्रे रूपस्वभावोपप्रदर्शनार्थः । तस्मादसमाम्नातार्थोऽयमादिर्हो
लक्षणोपदेशो युक्त इत्युपपन्नम् ॥

आह,—तात्पर्येणैवेदमन्तरंण समाम्नातवदसमाम्नातानि
कस्मादोपदिश्यन्ते, अपि च तथा स्पष्टिष्टानि भवन्तीति ?
उच्यते,—तथाह, उपदेशगौरव भवति, ग्रहणशक्तिहानञ्च । अपि-
चोक्तम् । “ऋषयो ह्युपदेशस्य नान्तं यान्ति पृथक्शः । लक्षणेन
तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चितः ॥”—इति । तस्मादुप-
देशगौरवमयाद् ग्रहणशक्तिहानदोषाच्च समानलक्षणोपदेशः
निरूपते इति ।

आह,—किं पुनस्तद्वक्ष्यमिति ? उच्यते,—“भावप्रधान-
माख्यातं, सत्त्वप्रधानानि नामानि” । नामपदवाच्यार्थाश्रय-
क्रियाजडस्यो भावः । पाकरागत्यागान्यः । स यत्र प्रधानं,
गुणभूता क्रिया, तदिदं भावप्रधानम् । किं पुनस्तदिति ।
आख्यातम् । आख्यायतेऽनेन गुणमार्गेण वर्त्तमाना अनेककारण-
प्रविमता स्फुटमाणेव प्रधानद्रव्यभावाभिव्यक्त्युत्पत्तिभूता क्रिया ।
तस्याश्च प्राधान्येन प्रवर्त्तमानो भावः स्वात्मलाभप्रधान
इत्याख्यातः ।

आह,—कथं पुनर्गुणभूता क्रियेति ? उच्यते,—तदर्थं तत्पाम् ।
... दि सा । भावार्था भावसिद्धयर्थमात्मलाभमनुभूय

कारकेषु तण्डुलादौ पाकाख्यं भावमभिनिष्पाद्यावसितप्रयो-
जनैकदेश एव तिरोभवति । यस्य च यदर्थं आत्मलाभस्तत्त-
द्वगुणभूतं भवति । भावसिद्ध्यर्थश्च क्रियाया आत्मलाभ-
स्तस्माद् गुणभूनेति गम्यते । भावसिद्ध्यैव चानुमीयते क्रिया
परोक्षापि सती ॥

आह,—कथं पुनः परोक्षा क्रियेति ? उच्यते,—न हि सेन्द्रि-
याणामन्यतमेन स्वरूपस्था सती कदाचिदपि सन्निकृष्यते । किं
तर्हि ? तद्वत्त्वसने योऽभिनिष्पद्यते भावः, तेन लिङ्ग्यते ।
नूनमभिनिर्वृत्ता क्रिया यथा भावोऽयमभिनिष्पादित इति
नाभिनिर्वृत्ता चेदभविष्यद् ययैव सा क्रियानिर्वृत्तेर्नाभवद्यं
भावः, एवं साम्प्रतमपि नामविष्यत्, अस्ति चायम् । तस्मादभि-
निर्वृत्ता क्रियेत्येवमनुमीयते । तदेतदाख्यातं क्रियावाचकमपि
सद्भावाद्यर्थत्वात् क्रियाया भावं प्रधानमुच्यत इति एवमेके मन्यन्ते ।
एके पुनर्भावप्रधानमाख्यातमिति प्रत्ययार्थप्रधानमिति मन्यन्ते ।
प्रत्ययार्थविशेषणं हि प्रत्ययार्थादय इति । भावः, कर्म, क्रिया,
धात्वर्थः, इत्यनर्थान्तरम् । स यत्र प्रधानं गुणभूतानि साधनानि
तदिदं भावप्रधानम् । किं पुनस्तत् ? आख्यातम् । आख्यायन्ते
स्त्रीपुंशुंसकानि क्रियागुणभावेन वर्तमानान्यनेन क्रिया च तेषा-
मुपरि प्राधान्येन वर्तमानेत्याख्यातम् ॥

आह,—कथं पुनरत्र क्रियायाः प्राधान्यमिति ? उच्यते,—
सा एव शब्दवाच्या । अर्थगृहीतानि तत्साधनानीति । अतः
प्राधान्यमत्र क्रियायाः । इतश्च प्राधान्यम् । पुनः ? विशेष-

प्रत्ययाधानात् । पचतीति प्रथमपुरुषैकवचनान्ते आख्यात-
शब्दो वर्तमानकालकर्तृविषयो यत्किञ्चिद्विचक्षितविशेषमेव
पक्त्रादिसाधनमात्मन आश्रयभावेनोपलक्ष्यन्ननेकक्रियाशक्ति-
मत्यपि पक्त्रादौ साधने पचिक्रियायामेव विशेषप्रत्ययमादधाति,
नान्यासु क्रियासु, नापि विशिष्टे पक्त्रादौ साधने । यद्य-
यस्मिन्नर्थे विशेषेण वर्तते शब्दः, स एव तस्य प्रधानम् । विशेषेण
च क्रियायामाख्यातशब्दो वर्तते, गुणभावेन कारके । तस्माद्विशेष-
प्रत्ययाधानाद्भावप्रधानमाख्यातमित्युपपन्नम् । अपि च क्रिया-
व्यापारविज्ञानपरतया पृष्ट — 'किं करोति देवदत्त' ? क्रियाग्यान-
परतयेव प्रत्याचष्टे—'पचतीति' । न त्वोदनमिति पूर्वमुक्त्वा
ततः पचतीति ब्रवीति ॥

अथ कथमुच्यते भावप्रधानमाख्यातमिति ? शृणु,—अमूर्ता
हि क्रिया निरुपाया, सा हि कारकैर्भग्नियज्यमाना कारकशरीरे
च मर्ता शनयने निर्देष्टुम् । इतरथा हि अशरीरा सती नाना
गृह्येत, अप्रहणे च सति कथमिव निर्दिष्येत । नत्रैव सति,
कारकसमूहेनाभियज्यमाना क्रिया यस्मिन् साधने विशिष्टमात्मीर्यं
कार्यमारभते पाकाग्नौ तदभिधानशब्दोपपदैव साक्षाद् ग्रहणा-
सम्भवाग्निर्दिश्यते । न ह्यनाधिना कदाचिदपि गृह्येतपूर्वावृत्तिरिति
साक्षाद् ग्रहणामममव । तस्मादोदनकर्मजायां देवदत्तकर्तृकौ-
दनशब्दोपपदैव निर्दिश्यते,—ओदनं पचति देवदत्त इति । तत्रा-
विचक्षितम्बार्थं ओदन शब्दः । अपि च क्रियाव्यापारविपृच्छि-
येव पृष्ट—'किं करोतीति, क्रियाव्यापारमात्रमेव प्रत्याचष्टे—

पचतीति । ततः किमिति, पर्यनुयुक्ते शब्दान्तरेणापाकरोति
 देवदत्त ओदनमिति । तस्माच्छब्दान्तरवाच्यत्वात् साधनस्य
 पचतीत्यत्र क्रियैव प्रधानमित्युपपन्नम् । यत् पुनरेतदुक्तमोदन-
 मिति पूर्वमुक्त्वेति, तत्र ब्रूमः,—स हि पर्यनुयुक्तां साधनगतां
 भाविनीमाशङ्कमानः पर्यनुयोगमात्मनो बुद्ध्यवस्थं कृत्वा
 तदपाकरणार्थमोदनमिति पूर्वं ब्रवीत्येवं तत्रापि द्रव्यविशेषपरि-
 ज्ञानार्थो द्वितीयः पर्यनुयोगोऽनुक्तो द्रष्टव्यः । तस्मात् पचतीति
 शब्दवाच्यत्वादत्र क्रियायाः शब्दान्तरवाच्यत्वात् द्रव्यस्य क्रियैव
 प्रधानमिति । इत्थं न द्रव्यप्रधानमाग्यातम् । एकस्मिन् वाक्ये
 द्वयोरग्यातयोरसमवायात् । पचतिपठतीत्युभयोः प्राधान्यादि-
 तरेतरेण समवायो नास्ति । न हीतरः शब्द इतरत्र गुणी भवति ।
 द्रव्यशब्दे च समवायात्, समवेति द्रव्यशब्देनाग्यातशब्दः ।
 पचति देवदत्त इत्युक्ते पचिक्रियागुणभूतो लक्ष्यते देवदत्तः ।
 तस्मादुपपन्न भावप्रधानमाग्यातमिति । अपिचोक्तम् । “क्रिया-
 वाचकमाख्यातं लिङ्गतो न विशिष्यते । त्रीनत्र पुंशन् विद्यान्
 फालतन्तु विशिष्यते”—इति । तन् पुनरेतद्यतुः प्रमेदमाग्यातं
 भवति । कर्त्तरि, भावे, कर्मणि, कर्मकर्त्तरि चेति । पचतीति
 कर्त्तरि । भूयते, पच्यते इति भावकर्मणोः । पच्यते मयमेवेति
 कर्मकर्त्तरि । चतुर्ण्यवयववार्थानि द्रव्याण्यप्रधानानीति त्रिया
 एव प्रधानम् । तामभिदधन् तयैव लक्ष्यमाण आग्यातसप्रज्ञो
 भवतीत्युक्तम् । आग्यातजत्वाद्वाचां प्रतिप्राप्तं मित्वा पूर्वं-
 माग्यातलक्षणमुक्तम्, पश्चात्तलक्षणमुच्यते । किं पुनस्तत् ?

प्रत्ययाभानात् । पचतीति प्रथमपुरुषैकवचनान्ते आख्यात-
शब्दो वर्तमानकालकर्तृविषयो यत्किञ्चिद्विचक्षितविशेषमेव
पक्त्रादिसाधनमात्मन आश्रयभावेनोपलक्ष्यन्नेकक्रियाशक्ति-
मत्यपि पक्त्रादौ साधने पचिक्रियायामेव विशेषप्रत्ययमादधाति,
नान्यासु क्रियासु, नापि विशिष्टे पक्त्रादौ साधने । यश्च
यस्मिन्नर्थे विशेषेण वर्तते शब्दः, स एव तस्य प्रधानम् । विशेषेण
च क्रियायामाख्यातशब्दो वर्तते, गुणभावेन कारके । तस्माद्विशेष-
प्रत्ययाभानाद्भावप्रधानमाख्यातमित्युपपन्नम् । अपि च क्रिया-
व्यापारविज्ञानपरतया पृष्ठः—‘किं करोति देवदत्तः’ ? क्रियाव्यापार-
परतयेव प्रत्याचष्टे—‘पचतीति’ । न त्वोदनमिति पूर्वमुक्त्वा
ततः पचतीति ब्रवीति ॥

अथ कथमुच्यते भावप्रधानमाख्यातमिति ? शृणु,—अमूर्त्ता
हि क्रिया निरुपाख्या, सा हि कारकैरभियज्यमाना कारकशरीरे
च सती शक्यते निर्देष्टुम् । इतरथा हि अशरीरा सती सा न
गृह्येत, अग्रहणे च सति कथमिव निर्दिश्येत । तत्रैवं सति,
कारकसमूहेनाभियज्यमाना क्रिया यस्मिन् साधने विशिष्टमात्मीयं
कार्यमारभते पाकाग्नौ तदभिधानशब्दोपपदैव साक्षाद् ग्रहणा-
सम्भवाच्चिर्दिश्यते । न ह्यनाश्रिता कदाचिदपि गृह्येतपूर्ववृत्तिरिति
साक्षाद् ग्रहणासम्भवः । तस्मादोदनकर्मकार्या देवदत्तकर्तृको-
दनशब्दोपपदैव निर्दिश्यते,—ओदनं पचति देवदत्त इति । तत्रा-
विचक्षितस्वार्थ ओदन शब्दः । अपि च क्रियाव्यापारपिच्छि-
येव पृष्ठः—‘किं करोतीति, क्रियाव्यापारमात्रमेव प्रत्याचष्टे—

पचतीति । ततः किमिति, पर्यनुयुक्ते शब्दान्तरेणापाकरोति
 देवदत्त ओदनमिति । तस्माच्छब्दान्तरवाच्यत्वात् साधनस्य
 पचतोत्यत्र क्रियैव प्रधानमित्युपपन्नम् । यत् पुनरेतदुक्तमोदन-
 मिति पूर्वमुक्त्वेति, तत्र ब्रूमः,—स हि पर्यनुयुक्षां साधनगतां
 भाविनीमाशङ्कमानः पर्यनुयोगमात्मनो बुद्ध्यवस्थं कृत्वा
 तदपाकरणार्थमोदनमिति पूर्वं ब्रवीत्येवं तत्रापि द्रव्यविशेषपरि-
 ज्ञानार्थो द्वितीयः पर्यनुयोगोऽनुक्तो द्रष्टव्यः । तस्मात् पचतीति
 शब्दवाच्यत्वादत्र क्रियायाः शब्दान्तरवाच्यत्वात् द्रव्यस्य क्रियैव
 प्रधानमिति । इतश्च न द्रव्यप्रधानमाख्यातम् । एकस्मिन् वाक्ये
 द्वयोराख्यातयोरसमवायात् । पचतिपठतीत्युभयोः प्राधान्यादि-
 तरेतरेण समवायो नास्ति । न हीतरः शब्द इतरत्र गुणी भवति ।
 द्रव्यशब्दे च समवायात्, समवैति द्रव्यशब्देनाख्यातशब्दः ।
 पचति देवदत्त इत्युक्ते पचिक्रियागुणभूतो लक्ष्यते देवदत्तः ।
 तस्मादुपपन्न भावप्रधानमाख्यातमिति । अपिचोक्तम् । “क्रिया-
 वाचकमाख्यातं लिङ्गतो न विशिष्यते । त्रीनत्र पुरुषान् विद्यात्
 कालतस्तु विशिष्यते”—इति । तन् पुनरेतच्चतुःप्रभेदमाख्यातं
 भवति । कर्त्तरि, भावे, कर्मणि, कर्मकर्त्तरि चेति । पचतीति
 कर्त्तरि । भूयते, पच्यते इति भावकर्मणोः । पच्यते स्वयमेवेति
 कर्मकर्त्तरि । चतुर्व्यवयवार्थानि द्रव्याण्यप्रधानानीति क्रिया
 एव प्रधानम् । तामभिदधत् तयैव लक्ष्यमाण आख्यातसम्बन्धो
 भवतीत्युक्तम् । आख्यातजत्वान्नाम्नां प्रतिज्ञाकर्म भिन्ना पूर्व-
 माख्यातलक्षणमुक्तम्, पश्चान्नामलक्षणमुच्यते । किं पुनस्तन्,

सत्त्वप्रधानानि नामानि । लिङ्गस्वरूपयोरत्र सद्भाव इति सत्त्वम् ।
तथा लक्षणोपपत्तेः । तद्येषु प्रधान गुणभूता त्रिया नामान्येषु
तानि । नमन्त्याख्यातशब्दे गुणभावेन, नमन्ति वा स्वमर्थमाख्या-
तशब्दाच्चे गुणभावेनेति नामानि । यथैव हाग्याते विद्यमान
मपि द्रव्यमविवक्षितमेवमिहापि विद्यमानापि क्रिया अविवक्षिता ।
द्रव्यपरत्वात्मन्वशब्दस्य तद्विनिर्वाजितमुत्तरकाल क्रियाशेष
भूतमभिधाय धात्वर्थोऽस्मौ व्यावर्तते ॥

आह,—यथ पुनर्नास्ति क्रिया विद्यत इति, विद्यमानापि वा
विवक्षितेति ? उच्यते । प्रवृत्तिः, प्रत्ययः, विभक्तिरिति त्रैधा
विभज्यमानमेतावदेतन्नाम । तत्र प्रवृत्तिधातुस्त्रियेकोऽर्थः ।
धातुश्च पुन त्रियावचन स च नास्ति विद्यत इति तदभिधेय
भूतया क्रियया भविष्यम् । यथाचक्ष्य यत्रार्थस्तत्र तदभिधायक
शब्दः, यत्र शब्दस्तत्र तद्वान्वोऽर्थ इति । सानुर्द्धा हि शब्दार्थौ
वाच्यवाचकस्येन निरन्यमिति । एष साधनं क्रिया विद्यते यत्
पुनर्नदुत — विद्यमानापि क्रिया कथमविवक्षितेति ? अथ प्रभूः,
— नास्ति यो धातु स्वयम् प्रयोजयति तेन प्रातिपदिकेनाभिभूत
क्रियाभिधानात् । प्रातिपदिकान्तर्गेन वृत्तिरेव स्वमर्थमुद्गायति
तुमहात्, यत्र प्रातिपदिकान्तर्गेनानुवर्तमानो दृश्यप्रधान एष भवती
स्येव न विवक्षिता क्रिया । स्यान्नु विद्यमानापि विवक्ष्यमाणे
नास्ति प्रातिपदिकनिष्पन्नादनुवर्तमाना दृश्यगतमर्थं प्रकाशयति,
न प्रातिपदिकेनास्ति दृश्यपरता स्वमर्थशब्दस्य सम्भवे । सप्रधानोक्तम् ।
“प्रत्येकोपाभिनेते” इति दृश्यं प्रतीयते । तद्व्यवधिर्धातुः

नामेत्याहुर्मनीषिणः ॥”— इति । पुनश्चोक्तम् । “अष्टौ यत्र
 प्रयुज्यन्ते नानार्थेषु विभक्तयः । तन्नाम कवयः प्राहुर्भेदे वचन-
 लिङ्गयोः ॥ निर्देशः कर्म करणं प्रदानमपकरणम् । स्वाभ्यर्थोऽ-
 प्यधिकरणं विभक्त्यर्थाः प्रकीर्त्तिताः ॥”—इति । र्त्रापुत्रपुंसक-
 भेदं निपातोपसर्गणामपि चा क्वचिन्नामत्त्वमपेक्ष्य बहुवचनेनोक्तं
 नामानीति । अपरे पुनर्भावकालकारकसङ्ख्याश्चत्वार एतेऽर्था
 आख्यातस्य । तेषां भावप्रधानता भवति । अतो भावप्रधान-
 माख्यातमित्युक्तम् । नाज्ञोऽपि सत्ता द्रव्यं सङ्ख्या लिङ्गमित्ये-
 नेऽर्थाः । तेषां द्रव्यं प्रधानमित्यतः सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तम् ॥

एवमेके मन्त्यन्ते,—“तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः” । एवं
 तावदनयोर्नामाख्यातयोः परस्परविनाभूतयोः स्वपदार्थोक्ताधिकस्य
 भावप्राधान्यमेकस्य सत्त्वप्राधान्यम् । अथ पुनर्यत्रैते उभे
 भवतः । क्व च पुनरंते उभे भवतः ? वाक्ये । तत्र कस्य प्रधान-
 मर्थः, कस्य गुणभूत इति ? शृणु,—भावप्रधाने भवतः, तस्य
 विकीर्णितत्वात् । वाक्ये ह्याख्यातं प्रधानं, तदर्शनात् गुणभूतं
 नम । तदर्थस्य भावनिष्पत्तावद्गुणभूतत्वात् । एवं तावदाख्यातं
 वाक्ये प्रधानम् ॥

अथ पुनः कथमभिनिर्वर्त्यमानो भाव आख्यातेनोच्यते ? किं
 पा तावदाख्यातमिति ? यतो लोकप्रसिद्धयैवोदाहरति । तन्
 प्रसिद्धत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य । “पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेना-
 चष्टे व्रजतिपचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम्” । अपूर्वमनपरं
 सन्तमेकत्वात् पूर्वापरीभूतं पूर्वापरमिव पूर्वापर्य्येणावस्थितमेक-

मनेकासु क्रियासु आश्रितमुपानदधिनहनपूर्वोत्तरपदविहरणपथि भोजनशयनासनोदकपानाद्याऽऽश्रित तदभिनिर्गृत्तिचशेनाभिनिर्वर्त्तमान कस्मैचिन् पृच्छते किं करोति ? अन्य आचष्टे व्रजतीति । अविभक्तकृतृक द्वितीयमिति उदाहरणद्वय भाव द्वयोपप्रदर्शनार्थम् । उपक्रमप्रभृतीति । उपक्रम आरम्भस्तस्मादारभ्यापवर्गपर्यन्त यावदन्त्या क्रियेत्यर्थ ॥

आह,—अन्त्यासन्निक्रान् भावनिर्गृत्तिदर्शनादन्त्यैव निर्वर्त्तत इति ? शृणु, पूर्वाप्तमभावे अन्त्यैव न स्यात्, पूर्वापेक्ष हि तस्या अन्त्यात्वम् । अपि च । प्राप्तिफलो हि व्रजतिर्न चैकया त्रिययाऽभिमतदेशान्तरे प्राप्तिरस्ति । तस्मादुपक्रममाद्याभि क्रियाभिरीपदभिनिष्पाद्यमानो भावोऽन्त्यायामभिसन्तिष्ठते । तत् सन्निकर्षे गृह्यते न त्वसावन्त्यैव निर्गृत्त इत्यन्ते गृहीत । अपि च, प्रसिद्धमेतदुपक्रममादागम्य यच्च व्रजित, यच्च व्रज्यते, व्रजिष्यमाण, तत्सर्वमेकीकृत्य चत्वारो भवन्ति व्रजति देवदत्त इति न प्रसिद्धिरपरोक्ष न्याय्या । यथावस्थिताना हि शब्दानामन्त्या रयानमात्रमेव शास्त्रेण त्रियते, नोत्पाद्यन्ते शब्दा, नाप्यर्थेषु विधायन्ते । तस्मान् प्रसिद्धशास्त्रसमयोऽपि लौकिकप्रसिद्ध्यैव पूर्वापरीभूत भावमाग्यानेनाचष्टे, व्रजतिपचनोत्पुपक्रमप्रभृत्य पवर्गपर्यन्तम् । तस्मादुपक्रममेकत्रियाभिनिर्वर्त्तमानो भाव आग्यानेनोच्यत इति । आह च “क्रियासु यहीष्यभिमतितो य पूर्वापरीभूत इवैक एव । त्रियाभिनिर्गृत्तिचशेन सिद्ध आग्या-तशब्देन तमर्थमाहुः ॥”—इति ॥

“मूर्त्तं सत्त्वमूर्त्तं सत्त्वनामभिः” । कदाचित् तु तमेव भावं तथैवोपक्रमप्रभृत्यभिनिर्वर्त्तमानमपवर्गपर्व्यन्तं मूर्त्तं सत्त्वमूर्त्तं सत्त्वरूपिणं लिङ्गसङ्ख्यायुक्तैः सत्त्वनाममिराचष्टे ॥

कथम् ? “वज्र्या पक्तिरिति” । तत्रोक्तो विशेषः । कृदभिहितो भावो द्रव्यचक्षुवति सोऽयं प्रयुक्तस्य लक्षणस्य प्रयोगमपेक्ष्य क्वचिदपवादः । आह च । “क्रियाभिनिवृत्तिवशोपजातः कृदन्तशब्दाभिहितो यदा स्यात् । सङ्ख्याविभक्तयव्ययलिङ्गयुक्तो भावस्तदा द्रव्यमिवोपलक्ष्ये ॥”—इति ॥

आह,—कस्मात् पुनरेक एव भावस्तिङ्गन्तेन कृदन्तेन चान्यथोच्यत इति ? उच्यते,—शब्दस्वाभावाद्भावे नान्यदत्र प्रयोजकमस्ति । अपिवांक्तमस्माभिरवस्थितानामेव शब्दानामभिधानाभिधेयसम्बन्धेनाभिसम्बन्धानामेव नित्यमन्वाख्यानमात्रमेव क्रियते । नोत्पाद्यन्तेऽर्थेषु वा विधीयन्ते शब्दा इति । वज्र्यापक्तिरित्युदाहरणद्वयमुक्तप्रयोजनम् ॥

“अद् इति सत्त्वानामुपदेशः” इति । भाषायाऽधिरुतः । स च पुनः सत्त्वमूर्त्तो नेतरः, यतस्तन्मन्त्रधेनैव नास्ति यदवशिष्यते तदुच्यते । किं पुनस्तन् सामान्यविशेषवाचित्वम् ? तत्राद् इति सत्त्वानामुपदेशः । सामान्यत इति वाक्यशेषः । सर्वेषामपि सत्त्वानामध्ययने प्राप्ते लिङ्गादिशिष्ट्यादिदमेवैकमुदाहृतमुपप्रदर्शनार्थम् ॥ १ ॥

आह,—विशेषोपदेशः कथमिति ? उच्यते सण्डसूत्रम्,—

गौरश्वः पुरुषो हस्तीति / भवतीति भावस्यास्ते शेते
 व्रजति तिष्ठतीतीन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणस्तत्र चतु-
 ष्ट्वं नोपपद्यते युगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेशः
 शास्त्रकृतो योगश्च व्याप्तिमत्त्वात् शब्दस्याणीयस्त्वाच्च
 शब्देन सञ्ज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके तेषां मनुष्यवद् वता-
 भिधानं पुरुषविद्यानित्यत्वात् कर्ममम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे ॥ २ ॥

“गौरश्वःपुरुषो हस्तीति” । सत्त्वानां विशेषोपदेश इति
 वाक्यशेषः ॥ सोपाधिकनिरुपाधिकोपप्रदर्शनार्थमनेकोदाहरणम् ।
 सामान्यवृत्त्या विशेषवृत्त्या चोभयथा शब्दः प्रवर्तत इत्युभयमुप-
 दर्शितम् ॥

“भवतीति भावस्य” । सामान्येनोपदेशः । अत्र हि सर्वेषां
 सत्तावाचिनामध्ययने प्राप्ते भवतिरेवैक उदाहरणार्थः परिगृहीतः ।
 विद्यमानत्वमेवानुभवन्तः सर्वे भवतिशब्दवाच्या अन्यामिर्विशेष-
 क्रियाभिरभिसम्बन्ध्यन्ते । तस्माद्भवतीति सर्वक्रियाप्रसवशीज-
 भूतमस्तित्यमात्रमेव निरूपयन् भवतिशब्देनोच्यत इत्युपपन्नं
 भवति । सामान्यवाचित्वं विशेषनिर्देशः ॥

कथमिति ? उच्यते,—“आस्ते शेते व्रजति तिष्ठतीति” ।
 सकर्मकाकर्मकोपदर्शनार्थमुभयेषामुदाहरणम् ॥

“इन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणस्तत्र चतुष्ट्वं नोपपद्यते” ।
 आह,—इह तावदुक्तं पदचतुष्टयम् । भाववचनता, द्रव्यवचनता,

गुणभावः, प्रधानभावः, पूर्वापरीभावः, सामान्यवाचित्वं, विशेष-
वाचित्वमिति । नोपपद्यते । कस्मात् ? वचनानित्यत्वात् ।
कः पुनरेवमाहोऽनित्यं वचनमिति ? उच्यते,—इन्द्रियनित्यं
वचनमिति । इन्द्र आत्मा, म येन इयते लिङ्यते अनुमीयते
चास्त्यसावात्मा कर्ता, यस्येदं करणम्, नाकर्तृकं करणमस्तीति,
तदिन्द्रियम् । तस्मिन्नित्यमिन्द्रियनित्यम् । किं पुनस्तत् ? वचनम् ।
उच्यते अनेनेति वचनं वाक्यमित्यर्थः । कनमत् ? यदेतन्नामा-
ख्यातोपसर्गनिपातात्मकम् । औदुम्बरगणः आचार्यो मन्यत
इति वाक्यशेषः । उदुम्बरस्यापत्यमौदुम्बरीः, तस्यापत्यमौ-
दुम्बरायणः ॥

आह, - ततः किमिति ? उच्यते,—तत्र तस्मिन् वाक्ये एव-
मिन्द्रियनित्ये सति यदेतत् पदचतुष्टयमुक्तमेतन्नोपपद्यते कस्मात् ?
शृणु,—यावदेव वक्तुर्वागिन्द्रिये वचनम्, तावदेव नदस्तीति
शक्यते वक्तुं, प्रव्युत्तं च नास्ति । अपि च । वाक्यमपि वाक्यं
समस्तमुद्भूतं तदिन्द्रियेणावतिष्ठते । यदवयवभूतानि पदान्यव-
स्थितानि परिसङ्ख्यातुम् । न च विनष्टाविनष्टयोः पदयोः सह
परिसंख्यानमस्ति । तस्माद्वचनानित्यत्वात् पदचतुष्टयानुपप-
त्तिरित्युपपन्नम् ॥

किं चान्यत्,—“अयुगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेन
रोपदेशः” । पाशब्दः समुच्चयार्थो “वा विकल्पोपमानद्वन्द्वसमु-
च्चयार्थेऽप्यिति” हि निपातपिदः पठन्ति । पश्यति चापमपि ।
“वेति विचारणार्थं”—इत्युक्तस्य “अथापि समुच्चयार्थं भवति”—

इति (१, २, ३) । एवं चैतेषामयुगपदुत्पन्नानां शब्दानां धाक्या-
 वयवभूतानां योऽयमितरेतरोपदेशः । इतरेतरगुणप्रधानभावो
 नान्न आख्यातं प्रति गुणभावेनोपदेशः । आख्यातस्य च नाम प्रति
 प्रधानभावेनोपदेशः । अयं च नोपपद्यते इत्यनुवर्त्तते । किं
 कारणं ? न हि विनष्टं नाम गुणभावमियादाख्याते, नापि
 नष्टमाख्यातं प्रधानभावमियान्नान्नि । न हि विनष्टाविनष्टयोस्तिर-
 तरगुणप्रधानभावोऽस्ति किं वान्यत ॥

“शास्त्ररुतोयोगश्च” । यश्चायं शास्त्ररुतो योगः शास्त्रदृष्टः
 शब्दस्य शब्दान्तरेण योगः । तद्यथा । उपसर्गस्य धातुना, धातोः
 प्रत्ययेन, प्रत्ययस्य लोपागमवर्णधिकारैः । अयं वचनानित्यत्याशो-
 पपद्यते । किं कारणं ? अयुगपदुत्पत्तौ हि सत्यां धातुरच्चारितौ
 विनष्टः स धातुमुपसर्गेण योक्ष्यते, प्रत्ययेन वा । न हि विनष्टा-
 विनष्टयोर्योगोऽस्ति । तस्माद्य एव नामाप्यातयोरितरेतरगुणः
 प्रधानभाव उपसर्गनिपातानां नामाप्याताभ्यां योगे, यच्च पद-
 चतुष्टयमुक्तं, सर्वमेतदस्म्यगिति । युगपदुत्पन्नानामयुगपदुत्-
 पन्नानामित्येवमारभ्यमाणयोर्वाक्ययोरन्यो व्याख्यामार्गो भवति ।
 नोपपद्यते । युगपदुत्पन्नानामयुगपदुत्पन्नानामित्युभावपि व्याहारो
 प्राप्नुतः । समानसंहितत्वान् । इन्द्रयनित्यत्वान् पदचतुष्ट्या-
 नुपपत्तिरित्युच्चार्यता शङ्काद्वर्गेतदवताप्यते,—युगपदुत्पन्ना
 नामिति । अथ मतम्,—“अविचालित एवेते कृटस्था अविना-
 शिनः शब्दास्ते तु कल्पान्ते” । तस्मादुयामिरूपाद्विशीर्णेष्वभि-
 धेयेष्वभिधातव्य कारणभावमापद्यमानेष्वध्याभावादेषावस्यानुम-

शक्नुवन् अभिधेयाभिधातृसहिता एव कारणात्ममायमधिक्रमनु-
भूयाभिसंस्तवकाले कल्पादायन्यकल्पविशिष्टकर्मनिर्जितकार्य-
कारणसर्वभूतसाधारणात्मभूते हिरण्यगर्भे विवर्तमाने तद्वबुद्धि-
माश्रयं प्राप्यते, नैव सह युगपदेवामिष्यज्यन्ते विशेषात्मलाभाय
शब्दा इति । अत्र ब्रूमः,—एवमप्येतेषां युगपदुत्पन्नानां युग-
पदुत्पत्तावपि सत्यां यद्यपि पदचतुष्टयं प्राप्नोत्येव सदावस्थितानां,
तथाप्यन्तरेनरूपदेहा इतरेनरगुणप्रधानमावश्च न प्राप्नोति । न हि
युगपदुत्पन्नयोगोविषाणयोरितरेतरगुणप्रधानभावोऽस्ति । किं
चान्यन्,—कृदस्थेषु चाविवालिषु नित्येषु शब्देषु य एव शास्त्र-
कृते योगः, स एव नोपपद्यते । किं कारणम् ? अयुक्तो हि
युज्यते, नित्यं युक्ता हि घातव उपसर्गः प्रत्ययश्च, प्रत्ययाश्च
गोपातामवर्णविकारैरिति । तस्मान्नित्यपक्षेऽपि घननम्य नदंतदुप-
पत्तिम् । गुणप्रधानभावादिपदचतुष्टयमधिकृत्य सर्वमेतदसम्भ-
विति ॥

“व्याप्तिमत्त्वात् शब्दस्य” । उच्यते,—सर्वमेतदुपपद्यते;
कस्मात् ? व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य । व्यापनं व्याप्तिः, सा यस्मि-
न्नि, सोऽयं व्याप्तिमात्रं शब्दः, तद्भावी व्याप्तिमत्त्वम् । तस्माद्व्या-
प्तिमत्त्वाच्छब्दस्य सर्वमेतदुपपद्यते इति वाक्यशेषः । आह,
—कथं पुनर्याप्तिमात्रं शब्द इति ? शृणु,—शरीरे ह्यभिधानाभि-
धेयरूपा बुद्धिर्हृदयान्तर्गताकाशप्रतिष्ठितयोरभिधानरूपामिधेयरूप-
योर्युद्धयोर्मध्येऽभिधानरूपया शास्त्रमिमत्प्रयोजनविजिज्ञापयिष्या
बुद्ध्या पुरुषेण तदमिष्यक्तिसमर्थेन स्वगुणभूतेन

माणः शब्दः उरःकण्ठादिवर्णस्थानेषु निष्पद्यमानस्तथा पुरुषार्था-
 भिधानसमर्थवर्णादिभावमापद्यमानः पुरुषप्रयत्नेन बहिर्विनिश्चितो-
 ऽविनाशिनि व्यक्तिभावमापन्नः श्रोत्रद्वारेणानुप्रविश्य प्रत्याख्यास्य
 बुद्धिः सर्वार्थरूपां सर्वाभिधानरूपां व्याप्नोतीत्येवं व्याप्तिमान् शब्दः ।
 आह,—ततः किं यदि व्याप्तिमाञ्छब्दः ? उच्यते,—यदि नित्यो
 यदा नित्यः पदचतुष्ट्यादि सर्वमुपपद्यत एव । किं कारणम् ?
 न ह्यसंख्यास्य पुरुषस्य बुद्धेः स्वमर्थप्रत्ययमादर्शयति, न चानवस्थितो
 व्याप्नुयात् । ततश्च किम् ? स शब्दः स्वमर्थमभिधत्तुं स्वकि-
 याप्रवेशोपजनितेनाभिधानेनाख्यातमित्येवमादिना स्वमात्मानम-
 भिसम्यच्यतिरोभवितुमुपक्रमते, विनाशोपेति । तस्य स्वदेशो-
 पजनितैराख्यातादिभिः स्वप्रदेशविशेषानुस्मृतिपूर्वकं परिसंख्यात-
 मुपपद्यत एव । तस्मात्सम्यगेवाक्तम् । यत् पुनरेतदुक्तं न हि
 विनष्टाविनष्टयोः परिसङ्ख्यानमस्तीति । अत्र धूमः,—पुरुष-
 प्रयत्नोपजनिताद्वक्तोद्घातान् परम्यार्थप्रत्ययमाधाय शब्दव्यक्तय
 एव ध्वंसन्ते, न तु शब्दादृतयः । तस्मिन् तथाभिधानजनया
 बुद्धिद्वारेणावस्थिताः स्वानर्थान् प्रकाशयन्त्यः स्थिता एव
 भवन्ति । तान्मात्रान्पदपरिसङ्ख्यानं वर्तमानमित्येतान् विना-
 शिनापु व्यक्तित्वं लक्षणयोपचर्यते । तस्माद् व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य
 पदचतुष्ट्यादि सर्वमुपपद्यत एव । व्याप्तिमत्त्वादित्यनेनैवंतरे-
 रोपदेशः प्रत्युक्तः । शास्त्रद्वतो योगश्च । नामाख्यातपदरूप-
 बुद्धित्वे सत्येप्रियाविषये गुणप्रधानमावेत्तातिष्ठेत् । तयोर्गुण-
 प्रधानमावे सति तच्छब्दे लक्षणयोपचर्यते । तथान धातुरूप

बुद्धिस्तदर्थया संगुज्यते । बुद्धिरेव हि धात्वादिरूपेण विपरिण-
ममाना शास्त्रेण संस्क्रियते । तस्यां संस्क्रियमाणायां शब्दे
संस्कारोपचारः क्रियते । तदभिधायकत्वाच्छब्दस्य । तत्र यदुक्तं
वचनानित्यत्वादितरेतरोपदेशः, शास्त्ररतस्य योगो नोपपद्यत
इत्येतदयुक्तमिति । नित्यत्वपक्षेऽपि युगपदुत्पन्नानां गुण-
प्रधानभावो गोविषाणवन्नाम्तीति यदुक्तम्, अनैकान्तिकोऽसौ
दृष्टान्तः । दृष्टो हि युगपदुत्पन्नयोः एककाले राजपुत्रामात्य-
पुत्रयोगुणप्रधानभावः । तत्र यदुक्तं युगपदुत्पन्नानामितरेतरो-
पदेशो न प्राप्नोतीत्येतदयुक्तं, व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य सर्वमुपपद्यत
इति, तदेव सम्भ्रमिति ॥

अपरो व्याख्यामार्गः ।—इन्द्रियनित्यत्वात्पदचतुष्टयानुपपत्ति-
स्तदाशयस्य च सर्वस्येत्येवमाक्षिप्ते परिहागपक्षेणेदमवनाय्यते ।
युगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेश इति । अत्र समञ्जस
एव वाशब्दः । कथम् ? अयुगपदुत्पन्नानां वा युगपदुत्पन्नानां
वा नित्यानां वा अनित्यानां वेत्यर्थः । इतरेतरोपदेशः, इतरस्य-
त्याग्यातस्य क्रियासत्ते शब्देऽभिधानत्वेनोपदेशः, इतरस्य
च नामशब्दस्य सत्त्वचने शब्देऽभिधानत्वेनोपदेशः । शास्त्ररतो
योगश्च । लक्षणशास्त्रेण चेत क्रियासत्ये व्याप्यातनामशब्दा-
भ्यां युज्येते । तस्मादुपपद्यते पदचतुष्टयमिति ॥

आह,—आगमनमात्रमेतत् । हेतुगुण्यतां, कथं विनष्टाचि-
ष्ट्याः सह परिस्मृत्तयानम्, अपम्बितयोर्वा गुणप्रधानभाव इति ?
उच्यते,—व्याप्तिमत्त्वान् तु शब्दस्य । हेत्वर्थः समान एव पूर्वज ॥

आह,—यदि व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य व्यवहारार्थं पदचतुष्टयमुपादीयते, एवमपि नोपादेयम् । किं कारणम् ? अभिनया अपि व्याप्तिमन्त, पाणिविहाराक्षिनिकोचादयः, तैरेव कार्यासिद्धिरस्त्विति । अपि चैव पदचतुष्टयदोषैर्न सम्भक्ष्यामहे, न चायमतिमहान् वेदसमुद्र पठितव्यो भविष्यति हेतुनेति । उच्यते,—स्यादेतदेव यद्ययमपरो विशेषहेतुर्न स्यात् । क्तम ?

“अर्णीयस्त्वाच्च शब्देन सप्तज्ञाकरण व्यवहारार्थं लोके” । सत्यम् । अभिनया अपि व्याप्तिमन्त, न त्वर्णीयास, ने महता यत्नेन व्याप्नुयन्ति, न च नि सन्दिग्धं कुर्वन्ति । न तत्प्रतीतशब्दार्थं सम्यग्भ्रमोऽयं नेतरस्य शब्दस्त्वपरिमितमर्थमपीयसा यत्नेनोच्चारितो व्याप्नोति । तस्मादर्णीयस्त्वादिति चिन्तयेत्तदुपपत्त्या शब्दे नैव सप्तज्ञाकरण व्यवहारार्थं लोके इत्युपपन्नम् । यन् पुनरन्तर्दुक्तमव्ययनदोषैर्न सम्भक्ष्यामहे, न चायमतिमहान् वेदसमुद्रोऽप्येतव्यो भविष्यताति । अत्र धूम,—अभ्युदयो एव वेदानुरूप एव भवति, अभ्युदयार्थं न शास्त्रात्मने यत् ॥

“नैषामनुष्यषद्वेधनामिधानम्” । आह,—एव तावन्मनुष्याणां मनुष्येषु शब्देन चतुर्णां भर्तृनावधोध्यवर्णनम् । अथ मनुष्याणां वेदेषु हविः समप्रदानार्थं प्रार्थनान्ध्रव्यवहारं वेत्तेति ? उच्यते,—नैषामेव शत्रूनामियमेव व्यवस्था देवेष्वपि देवानपि प्रति । पतमा ? मनुष्यषद्वेधनामिधानमिति । मनुष्येण तु न मनुष्यषत्, देवतामिधानमिति नुरमिधानम् । यर्गोऽपि हि मनुष्याः प्रयोजनेषु नामान्यातोपमर्गनिपातैर्गंधार्थमभिधानि ।

एवमेव देवा अपि । देवेष्वपि शब्दस्याभिधानेनापि शक्तिरपरि-
हानित्यभिप्रायः । तेऽपि हि मनुष्यवद्देवा अङ्गादियुक्ताः पौरुष-
विधिकैरङ्गैः कर्मभिश्च संस्तूयन्त इति हि वक्ष्यति तस्मादुपपद्यते
मनुष्यवद्देवतामिधानमिति ॥

आह,—यदि नामाग्यातोपसर्गनिपातानामपरिहाना शक्तिर्दे-
वातप्यभिधानुमय किमर्थं वेदे मन्त्रः समानातः । इत्युच्यते,—
“पुरुषविद्यानित्यत्वान् कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे” । पुरुषेषु मनुष्येषु
विद्यायाः विज्ञानस्यानित्यत्वान् पुरुषविद्यानित्यत्वादेताः कर्म-
सम्पत्तिः फलेन सम्पादनं अविगुणकर्मसम्पत्तिः, फलसम्पन्नमेव
कर्म भविष्यतीत्येवमर्थं वेदे मन्त्रः समानात इति वाक्यशेषः ।
इतरथा हि पुरुषेषु विज्ञानस्यानित्यत्वाद्यथार्थं नाभिदधते देवा-
न्नामाग्यातोपसर्गनिपातैरशिक्षितत्वात्तदशिक्षितत्वाद्धिम्बरज-
शालघाह्वा देवानामपराधे यथावन् प्रयुज्जानाः नामाग्यातोपसर्ग-
निपातान् । ततश्च सत्यार्थप्रत्यक्षदृशो देवाः व्यपमप्ययथावद-
मिधानं न मर्यन्ति । विगुणमेतदिति विद्याऽनित्यत्वात्तदना-
येनेषु कर्मणि । ततश्च देवताहानं कर्मफलं सम्पद्यते । न च
केवलं फलासम्पत्तिः । किं तर्हि ? दुरिष्टहेतुको दोषोऽपि
स्यान् । तस्मादेन एव नामाग्यातोपसर्गनिपाताः प्रयोगानुपरि-
पादोपिनियमार्थं मन्त्रत्वेन वेदे समानाताः । नहि नामाग्यातो-
पसर्गनिपातान् परित्यज्य मन्त्राः सन्ति । एतदेव अनुविध्यं
पदज्ञानं प्रयोगानुपरिपादया कयाचिदयम्पिनं मन्त्रा इत्युच्यन्ते ।

आह,—कथमनित्यत्वं विद्यायाः पुरुषेष्विति ? उच्यते,—

इह तु न वाक्यविरचनानुक्रमेण अर्थवस्त्वनुप्रेष्यते, मनुष्य एव
 मेतद् द्रूयात्—‘एव गन्तु देवदत्तमिति’ । स तेनैव वाक्यविर-
 चनानुक्रमेण बद्धमपि सन्तमर्थं न शनोति प्रतिपादयितुम् ।
 एवमनित्यत्व विद्याया पुरपेषु । तददोष चा मनुष्यान् प्रति,
 सर्वेषामेव मनुष्याणामनित्यत्वाद्विद्याया । अयमपि हि येन
 वाक्यानुक्रमेण वक्ति मनुष्य कश्चिदर्थं, न तेनैव श्वा शनोति
 वक्तुम् । तत्र यदुक्तं—किमर्थं मन्त्रो वेदे समाप्नात इति ।
 इदं न युक्तम् । पुरपविद्यानित्यत्वात्कर्मफलसम्पन्न्यर्थं मन्त्रो
 वेदे समाप्नात इति । नह्यविचारितमेव विज्ञायते । अतः
 इदमाह । पदचतुष्टयमाक्षिप्य पक्षप्रतिपक्षयो विचार्य्य अवधारि-
 तम् । विषयाध्याक्षेपप्रसङ्गेनैवाम्य पगिक्लिप्ता । देवमनुष्यव्य-
 घटारथमेतदिति । तदेतत्सर्वमपि चोदकपशेन प्रसक्तानुप्रसक्त-
 मुक्तम् । भावस्तु प्रष्टव्यो यतस्तच्छब्दमधुना घणयिष्याम । स
 च पुनरभयात्मा भाव । काय्यात्मा कारणात्मा च । तयोर्य
 काय्यात्मा तमधिष्ठत्योक्तम्—“त्रियानिर्गुण्योऽर्थं स भाव,
 त्रियैव वा भाव” —इति । इदानीं कारणात्मा भावो निरूप्यते ।
 कथं त्रियाद्रव्ययो म्यामण्यो विशय काय्यात्मप्रथ्यस्तयो
 पुण्योपभोगसत्तानोपक्षये काय्यात्मभावानीन, येनात्मभावेन
 सदनमात्राभिसम्यग्निष्ठा प्रत्यवायेऽवतिष्ठते, सोऽत्यन्ताविनाश-
 धर्ममात्र आत्मा भाव इत्युच्यते ।

आह,—कथमयमिह प्रसक्तः ? शृणु—तद्विशय एव हि
 द्रव्यगुणकर्मभावेनावस्थिता सन्तो नामाग्यातोपसंगतिपानैरभि-

धीयन्ते । स्थितिकाले असावपि न प्रहीणसर्वविशेषमवनमात्र-
क्रियामिसम्यन्त्रां सन् व्यावृत्तसर्वोपपदाम्यां नामाप्यातशब्दा-
भ्यामुच्यते भवतीति भाव इति च शब्दगतत्वादपोढसर्वविशेषा-
मप्येतामवस्थामेती शब्दावास्कन्दतः । यत एतयोरेव साधारण्या-
र्थमयमिह प्रसजितः पदचतुष्टयाधिकरणे ।

आह,—प्रधानमेतन् स्यात् । किं कारणम् ? तद्वापि न
तदेतज्जगद्व्यतिष्ठते प्रलयकाल इत्येके मन्यन्ते । तच्च नैव । किं
कारणम् ? भावविकार एव हि सोऽय पदशब्दव्याख्यत्वात्
प्रधानभाव इति लुच्यते । पुरस्तर्हि ? तत्राप्ययमेव हेतुः,
अनुपदर्शणशक्तित्वात् । एतेनैव ईश्वरपरमाण्यादिभावाः प्रत्युक्ताः ।
ईश्वरभावः परमाणुमात्र इति सोपपदत्वान् । शून्यं तर्हि ?
तदपि न । यस्माच्छून्यशब्देऽपि भावशब्दासङ्गदर्शनम्, न
तत्सत्यर्थे शब्दः प्रयुज्यते । शब्दो हि शब्दमर्थेन सम्यन्त्रः ।
किञ्चित्तदस्ति यच्छून्यमिति । लोके हि प्रसिद्धं गृहं शून्यं,
ग्रामः शून्यः, शून्ये शब्दमदत्त्वे इति । तस्मात् शून्यशब्देनाभाव
एवोच्यते । किं तर्हि ? अपेक्षारहितं शून्यत्वमिति । भावशब्द
एवात्रोपपदत्वेन युक्तः इति चेत्, न, प्रयोगाप्रसिद्धेः । न हि
अभावे भाव इति प्रसिद्धः प्रयोगः । न च प्रयुज्यमानोऽपि
भावशब्दो भावशब्द एवोपपदत्वेन प्रधानादिशब्दवत् फलित्विशेष-
प्रत्ययमादधाति । तस्मात् सर्वोपपदहीनस्य भवनेरात्मभावेनेद्
जगद्विन्म, इतरेभ्यु भावविकारेः परमाण्यादिभिर्भावविकारा-
रमभिरनित्यम् । कस्मान् ? विकारात्मकत्वादेव । विकारो

.ह्यनित्यः, तमेवं भवनमात्राभिसम्बन्धेन ग्रहीणसर्वभावविकारम्
 एतत्सद्भावविदोऽवधृतवेदान्तरहस्यसम्पदः परावरविदो मेधाविन
 आत्मवेदविदो न कृत्स्नकारितया युक्ताधिकारबन्धना एतन्परि-
 ज्ञानादेवोपक्षीणकर्मोपभोगसन्तानाः सन्त आत्मकामाः प्रति-
 पद्यन्ते । नेतरे प्रधानादिविदः । वेदानुशासनैकदेशानीश्वरपुरुष-
 प्रधानादीननित्यान् भावविकारान् स्वमतिकल्पनाहेतुव्यवहितान्
 मत्या स्थिरीकृत्यानेन प्रतिपद्यन्ते भवनमात्राभिसम्बन्धेन तदेत-
 स्मादात्मन उद्विजन् आत्मप्रकाशकान्तर्याम्ययं चित्सन्तानमिव
 मन्प्रमानाः । केचिच्च शक्तिहानादसम्बन्धनादेव । स एष इह
 वेदाङ्गैर्वैदार्थनिर्वचनामिनिपेशशब्दानां सामान्यविशेषवृत्त्युपदेश-
 प्रसङ्गे प्रवर्तमाने भवतेः कृदन्तोभूतस्य भवनमात्रमेव धर्तुं
 सामर्थ्यम्, नेतरान् भावविकारान् विद्यमानानपीति । एतेन
 प्रसङ्गेनात्र संसृचितो वेदग्रहस्यो ग्राह्यणैः ॥ २ ॥

तत्र विस्तरेणायं विधीयते,—

पट् भावविकारा भवन्तीति वाप्यायणिर्जायतेऽस्ति
 विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति जायत इति
 पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधन्यस्ती-
 त्युत्पन्नस्य मयस्यावधारणं विपरिणमत इत्यग्रव्यवमानस्य
 तच्चादिकारं वर्द्धत इति स्याद्वाभ्युचयं मायौगिकानां
 वार्थानां वर्द्धते विजयेनेति वा वर्द्धते शरीरेणेति वाऽपक्षीयत

इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं विनश्यतीत्यपरभाषस्या-
दिमाचष्टे न पूर्वभाषमाचष्टे न प्रतिषेधति ॥३॥

“पङ् भावविकारा भवन्तीति” । अपि च लक्षणविदो
विगृह्णन्ति भावशब्द भवते, स्वपदार्थं भवत भाव इति । “सन्मात्र
भावलिङ्ग स्यात्”—इति पठन्ति । तस्य विकारा भावविकारा,
भवन्ताति सामान्यादात्मन प्रस्कन्ता इव सन्तत्त्वेन वैशेषिकेण
भावविकारान्मलामाय भवन्ति । इतिपर प्रयुज्यमान शब्द-
पदार्थक ॥

क ण्वमाह “पङ् भावविकारा”—इति ? उच्यते,—
“वाप्यापणि”—इति । तिकाट्टिपाठान् पिङ् । आचार्य्य इति
वाक्यशेष ॥ निर्देशन उपलभ्याना षडित्यवधारण सुखार्ज्म ।
अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव भावविकारा भवन्तीति ॥

आह,—कतमन्तदिति ? उच्यते,—“जायतेऽस्ति विपरिणमते
चरन्तेऽपक्षीयते विनश्यतीति” ॥

आह,—एतेषा जन्मादीना भावविकारशब्दाना क कस्या
विकाराग्रस्थायामवस्थित भाषमाचष्टे, क वा विद्यमानमपि
नाचष्टे, क वा न प्रतिषेधतीति ? उच्यते,—“जायत इति पूर्व-
भावस्यादिमाचष्टे, नापरभावमाचष्टे, न प्रतिषेधति” । जनि
पूर्वो भाव, तस्य पूर्वभावस्य गणना भावविकाराणा यदि गण्यो
य पूर्वो भावविकारः, तस्य जायत इत्यनेन गण्येनादिमाचष्टे ॥

आह —स्मिन्नादिमेव ? नैव उच्यते । उक्तमुपनमप्रभृत्यप

वर्गपर्यन्तमिति । स एव पूर्वापरीभूतो भावस्तावदेव जायत इत्युच्यते । यावन्निष्ठाशब्दवाच्य सवृत्तो जात इति । नापर-
भावमाचष्टे, न प्रतिषेधति । नैति प्रतिषेधे, न परो भाव
अपरभाव ॥

आह,—कस्मादपर ? पूर्वापर्य्य हि देशकालवृत्तम् उच्यते,
—जनिशब्दवाच्यो भावविकार पूर्व, तस्मादपरकालोऽस्तिशब्द
वान्य । तत्रैव सति जनिशब्दान्ये भावविकारे अस्तेरप्यर्थो
ऽस्ति विद्यमानता । किं कारणम् ? न ह्यविद्यमानो जायते ।
अपि च कारणतात्मनि भावे सर्व एते भावविकारा सन्ति ।
सर्वार्थप्रसवशक्तिव्याप्तस्य । यथा पृथिव्या घटादयो भाव
विकारा । नै तु ह्यारब्धारिभावेन विशेषात्मलभ प्राप्नुवन्ति ।
तत्रथा । जनिहारिणाम्ति । अस्तिहारिण विपरिणमति । किं
कारणम् ? न ह्यजातोऽस्तात्युच्यते । नाप्यविद्यमानो विपरिणमत
इति । तत्रैव सति जायत इत्येव शब्दो जन्मैव केचन व्रवीत्य
विवक्षिते तन्भावविशेषम् । किं कारणम् ? एकार्थवृत्तित्वाच्छ
ब्दस्य । अस्तिशब्दान्यस्य भावविकागम्यासम्पूर्णत्वात् । अनय
धृतरूप हि तन्म्यामवस्थाय तद्भवत्यनुमानगम्य निमपि जायत
इति । तस्माज्जायत इत्येव शब्दो जायमानावस्थायामस्तित्र
विद्यमानमपि नाचष्टे ॥

आह—यदि नाचष्टेऽर्थादापन्न भवति प्रतिषेधताति ।
उच्यते—“न प्रतिषेधति”—इति । अस्तिचाम्य न प्रतिषेध
करतात्यर्थ । किं कारणम् ? उच्यते,—अस्तिव्यात्मयानादि

ह्यसौ जायेतैतस्मिन् प्रतिषिद्धेऽनात्मक एव स्यात् । कमालमयं जायते ? तस्मान्न प्रतिषेधत्यस्तित्वम् । उपस्थितत्वाच्च । उपस्थित एव च प्रत्यासन्नस्तस्यावधारणकाल इत्यतश्च न प्रतिषेधति ॥

एवमेव प्रपञ्च उत्तरेष्वपि भावविकारेषु । समासतस्तु यत्र बहुक्तव्यं तत्र तद् द्रूमः ॥

“अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणम्” । अस्तीति जातस्य सत्त्वस्यावधारणमात्रं ब्रवीति, न विपरिणाममात्रे अपूर्णत्वात्, न प्रतिषेधत्युपस्थितत्वात् ॥

“विपरिणमत इत्यप्रच्यमानस्य तत्त्वाद्विकागम्” । विपरिणमत इत्येष शब्दो प्रच्यमानस्य तत्त्वाद्विपरिणमतस्य तत्त्वात्तद्वाधिकाकारम् । योऽस्य भावोऽस्ति त्वं पुरुषत्वं वा, तस्माद्विकारं विनियामात्रं ब्रवीति, वृद्धेर्यमान्ये, न प्रतिषेधति ॥

“वर्द्धत इति स्वाङ्गाम्युच्चयम्, सांयोगिकानां वार्थानाम्” । वर्द्धत इत्येष शब्दः, स्वेषामङ्गानां शिरोग्रीवाग्रादृषादीनां, सांयोगिकानां वा द्विगुणध्वन्यादीनाम्, अभ्युच्चयमाह, अभ्युच्चयनं ब्रवीति ॥

आह,—कथं प्रयोगः ? उच्यते,—“वर्द्धते विजयेनेति वा वर्द्धते शरीरेणेति वा” । वर्द्धते विजयेनेति सांयोगिकेषु उदाहरणम् । वर्द्धते शरीरेणेति स्वाङ्गाम्युच्चये । अत्र वर्द्धत इति प्रपन्नपक्षीयतिमात्रे, न प्रतिषेधति ॥

“अपक्षीयत इत्येतेनैव ध्याय्यातः प्रतिलोमम्” । यद्यपि हि

स्वाङ्गैः सांयोगिकैर्वा द्रव्यैरुपचीयते, तथैवापक्षीयते । तत्रापि नाचष्टे न प्रतिषेधति ॥

“विनश्यतीत्यपरभावस्थादिमाचष्टे, न पूर्वभावमाचष्टे, न प्रतिषेधति” । विनाश एवापरभावस्तस्यादिमाचष्टे । किमादिमेव ? न इत्युच्यते । उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तमित्युक्तं, यावद्विनष्ट इति । स च विनाश त्रुचन् अपूर्वभावमाचष्टे ऽपक्षीयतेरथं विज्ञातमपि तस्मिन् विनाशे कथं युगपदपक्षीयतेरर्थो विनाशे ऽस्तीति ? उच्यते,—न हानपक्षीयमाणो विनश्येद् ॥ ३ ॥

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह स्माह ते यथा वचनमभ्युहितव्या न निर्वद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायनो नामान्यातयोस्तु क्रमोपसंयोगद्योतका भवन्त्युच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यस्तद्य एष पदार्थः प्राहुरिमे तन्नामान्यातयोरर्थविकरणम् ॥ ४ ॥

आह,—एतेभ्यो भावविकारेभ्यः किमन्येऽपि व्यतिरिक्ताः सन्ति भावविकारा न चा ? इत्युच्यते,—“अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह स्माह” । अतो भावविकारश्रुत्वाद्येऽन्यत्वेन भावविकाराः लक्ष्यन्ते, ते पृथक् पृथगत्यन्तमिन्नाः सन्ति । किन्तर्हि ? एतेषामेव विकारा भवन्ति । तद्यथा—जनिशब्दधाच्यो भावविकारोऽनेकप्रभेदमिन्नाऽनेकपदार्थायशब्द-

यच्चनो निष्पद्यतेऽभिव्यज्यते उत्तिष्ठतीत्येवमाद्युपेक्षित्यम् । तथा अस्तिशब्दाच्योऽनेकप्रमेदमिन्नोऽनेकपर्यायवचनश्च, अस्ति, विद्यते, भवतीत्येवमादि । तथा विपरिणमति शब्दाच्यो विपरिणमते, जीर्यति, भावान्तरमापद्यते इत्येवमादि । तथा वर्द्धतिशब्दाच्यो वर्द्धने, पुष्यति, उपजीयते, अर्थायत इत्येवमादि । तथा अपक्षीयति शब्दाच्यो ध्वस्यति, भ्रश्यतीत्येवमादि । तथा विनश्यति-शब्दाच्यो विनश्यति, क्षियते, विलीयत इत्येवमादि । “इति ह साह” । एवमाहाचार्यो धार्प्यायणिरित्यनुवर्त्तते ॥

“ते यथावचनमभ्यूहितयाः” । त एने जन्यादिशब्दाच्याः विकाराः, यथावचनं यो यस्मिन्वचने यथावचनमवस्थिताः सन्तः प्रकरणोपपत्तिभ्यां मन्थार्थावधारणं प्रति अभ्यूहितयाः चित्कर्माः प्रयुज्यमाना इति धाव्यशेषः । सर्व एव धातवो मावचनान्ते-पामिहाध्ययने प्राप्ते शाम्भानिर्गौरवभयादेन हृदयमनुसृष्टम् । इह शाम्भ्रे व्याख्यायैलीयं द्रष्टव्या, — उद्देशो, निर्देशः, प्रतिनिर्देश, इति । तत्रोद्देशः, सूत्रस्थानीयः । तद्यथा, — पङ्भावविकारा इति । निर्देशो वृत्तिष्पानीयः । तद्यथा, — जायतेऽस्ति विपरिणमत इति । प्रतिनिर्देशो वार्त्तिकस्थानीयः । तद्यथा, — जायत इति पूर्वमाव-स्यादिमाचष्टे इति । एवं सर्वत्र यथासम्भवं योज्यम् ॥

सानुपङ्गमुक्तं नामाग्यातयोर्लक्षणं, नास्मन्तु किञ्चिद्वशिष्यते, सदयसप्यातमपि सदधुना नोच्यते, पदचतुष्पलक्षणप्रतिप्राव्या-घानमपान् उनया पदचतुष्पलक्षणं चतुर्येन पादेन तद्वक्ष्यामः ॥

प्रतिपद्यसत्तमेवापुनोपमर्गलक्षणमुच्यते ॥

यो यत्र समर्थो भवति, स तत्रान्यमपेक्षते । नामाख्याते चार्थ-
विशेष प्रत्युपसर्गसंयोगमपेक्षते । तस्मादुपपन्नमुपसर्गस्य त्रिया-
विशेषोऽर्थः । त्रियासामान्यमात्रमाख्यातस्येति ॥

तत्र यदुक्तम् ‘अनर्थका पृथगवस्थिता उपसर्गा’—इति,
तदयुक्तम् । कुत ? “तद्य एषु पदार्थं प्राहुरिमे तम्” । तदे-
तदुपपन्नं भवति । य एषूपसर्गेषु स्वांऽनेकप्रकारोऽर्थः इति प्राहुरेव,
तमिमे उपसर्गा पदविशेषा पृथगपि सन्तः ॥

क पुनरस्ताविति ? उच्यते,—“नामाख्यातयोरर्थविकरणम्” ।
अर्थविक्रियामित्यर्थः । तस्मादर्थवन्त एवेति ॥४॥

आ इत्यर्वागर्थं प्रपरेत्येतस्य प्रातिलोम्यमभीत्याभि-
मुख्य प्रतीत्येतस्य प्रातिलोम्यमिति सु इत्यभिपूजितार्थं
निर्दुर्लभेतयोः प्रातिलोम्यं न्यवेति त्रिनिग्रहार्थीयो
उदित्येतयोः प्रातिलोम्यं समित्येकीभावा व्यपेत्येतस्य प्राति-
लोम्यमन्यति मादृश्यापरभावापीति संसर्गमुपेत्युपजन-
परीति सर्वतोभावावधीत्युपरिभावादेशस्यैवमुच्चापचानर्थान्
प्राहुस्त उपेक्षितव्याः ॥ ५ ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १, १ ॥

उच्यतां तर्हि क एषा कस्मिन्नर्थविशेषे घनन्ते ? उच्यते,—
अयं तावन्—“आ इत्यर्वागर्थं” । तद्यथा,—आ पर्यतादिति ।

अर्वागिति गम्यते । अनेकार्थत्वेऽपि सत्युपसर्गाणामेकैकोऽर्थ उदाहरणस्येनोच्यतेऽर्थवत्त्वप्रकाशनार्थम् ॥

“प्रपरेत्येतस्य प्रातिलोम्यम्” । प्रपरा इत्येताद्युपसर्गावेतस्यै-
वाडोऽर्थस्य प्रातिलोम्यमाह तुः । प्रगतः परागतः ॥

“अमीत्यामिमुत्थम्” । आह । अभिगतः ॥

“प्रतीति” “एतस्य” एव अभेः “प्रातिलोम्यम्” आह । प्रति-
गत इति ॥

“अतिसु-इत्येतावभिपूजितार्थे” वर्तेते । अतिधन. सुग्राह्य इति ॥

“निर्दु-रित्येतयोः प्रातिलोम्यम्” । निर्धनो दुर्ग्राह्य इति ॥

“न्यवेति विनिग्रहार्थीयौ” । निगृह्णाति । अवगृह्णातीति ॥

“उदिति” अयमेक एव “एतयोः” द्वयोः “प्रातिलोम्यम्”
आह । उद्गृह्णातीति ॥

“समित्येकीभावम्” अर्थमाह । संगृह्णातीति ॥

“व्यपेत्येतस्य प्रातिलोम्यम्” आह तुः । विगृह्णातिविग्रहार्थीयः
विगृह्णाति, अपगृह्णातीति ॥

“अन्विति सादृश्यापरभावम्” आह । अनुरूपमस्येदमिति
सादृश्यम् । अनुगच्छतीत्यपरभावः ॥

“अर्पाति संसर्गम्” आह । सर्पिणोऽपि स्यात् । मधुनोऽपि
स्यात् ॥

“उपेत्युपजनम्” । उपजायते ॥

“परति सर्वतोभावम्” आह । परिधावतीति ॥

तावत्,—“इवेति भाषायां च” उपमार्थीयः । “अन्वभ्यायञ्च” ।
छन्दसि चेत्पर्यः । कश्चित् छन्दस्येव भवति, न भाषायाम्,
कश्चिद्भाषायामेव, न छन्दसि, कश्चिदुभयत्र, इत्यतो विभागेन
प्रदर्श्यते ॥

आह,—किमुदाहरणमिदमित्यस्योपमार्थीयस्य ? का चोपमा-
शब्दस्य व्युत्पत्तिरिति ? उच्यते,—उपगम्यातथागुणैर्मोयत
इत्युपमा । “अग्निर्वेन्द्र इवेति”—इत्येतदत्रोदाहरणम् । तपसः
पुत्रो मन्युर्नाम, तस्येयमार्पम् ॥

आह,—ननु सर्वं एवायमृग्यञ्च सामाधर्वात्मको ब्रह्मराशि-
दित्यान्तरपुरुषस्यभगवतो हिरण्यगर्भप्राणम्यार्पमैतरेयने रहस्य-
ग्राहणे “शतर्चिनो मथ्यमा”—इत्येवमाद्यनुपखिन्त्य पुन पय्यावृत्त्य
“एतमेव सन्त शतर्चिन इत्याचक्षत एतमेव सन्त गृन्समद इत्या-
चक्षते”—इत्येवमादिना क्रमेण मन्त्रदृक् शब्दान् प्राणे निगमयति ।
अथापीदृश,—शौनरेन सन्दृष्टा, यस्यामार्पाणि विद्यन्ते । सा च
स्मृतिः । श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे श्रुतिरेव गरीयसी’—इति न्यायविदः ।
खल्वपि पठन्ति—“विरोधे त्यनपेक्षं स्यात् (जै० स० १, ३, ३)”—इति ।
तस्माद्विशेषाभिधानमनर्थकमेवेति ? उच्यते,—न ह्येकस्मादान्मन
परिश्रयमात्रशेषः सन् शौनकः कुर्यात्, पश्यतो ह्युभावपि । तेन
क्षेत्रज्ञानुभावपिमन्त्राभिव्यक्तौ व्यापृतौ । बुद्धिदेवतान्येन हिरण्यगर्भः
क्षेत्रज्ञोऽवस्थितः, सर्वभूतानां कर्मविपाकानुस्यूतेन । यमर्थं शब्दं
या दर्शयति । तदिदमेव विशिष्टकर्मकारी क्षेत्रज्ञो बुद्धिस्थः पश्यति ।
तत्रैवं सति घसिष्टादिर्मन्त्रदृक् क्षेत्रज्ञः । तेनैवोपदर्शितं मन्त्रं

पश्यतीत्युभयमुपपद्यते । एवं सन्धुभावपि याथान्म्यतस्तावदनुस-
न्धेयौ मन्त्रप्रयोगकाले उभयोरर्थवत्त्वाय ॥ यत् पुनरेतदुक्तं भवति,
श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे श्रुतिरनपेक्ष्येति । न हि विरोधोऽस्त्युभयोरपि
सन्धीयमानयोः । अपि च ध्रुतिपूर्वकमेवेदं स्मरणं, न स्वतन्त्रम् ।
साण्डके हि रहस्यग्राहणं दर्शयति,—“यत् साक्षास्तोष्यन् स्यात्,
तत्सामोपधावेत् । यस्यामृचि तामृचम् । यदार्प तमृचिम्”—
इति । तत्र यदुक्तं स्मृतिरियमिति, तदयुक्तम् । तस्माद्वक्तव्यमेव
विशिष्यार्थमिति ॥

त्रिष्टुबेया, मान्यवी, श्येनादिषु निष्केवल्ये शस्यते । “अग्नि-
रख मन्यो त्विषितः सहस्र सेनानिनः सहुरे हृत एधि । हुत्वाय
शन्नू भजस्र वेद भोजो मिमाना वि मृधो नुदस्र ॥” (ऋ० सं०
८, ३, १६, २) । मन्युः पुनरिन्द्र एव, “मन्यु रिन्द्रो मन्यु रेवास
देवो देवो मन्युर्होता वरुणो जातवेदाः (ऋ० सं० ८, ३, १८, २) ।
माहाभागात् कर्मपृथक्त्वाच्च । अथवा देवतान्तरम्, पृथगभि-
धानश्रुत्यभिधानसम्बन्धात् ॥

आह,—तनु मान्यघो मन्यो माहेन्द्रग्रहयजिष्मन्निर्घो निष्के-
चल्ये शस्यमानो माहेन्द्रमभिहितसंस्कारेणात्मर्थ एव वक्तुम् । अथ
किमर्थमयं निष्केवल्ये शस्यते इति ? उच्यते,—अन्यदेव हि
श्रुत्यभिध्यङ्म्यमपूर्वमारुपकागङ्गभूतमाहेन्द्रग्रहयजिष्यङ्ग्यम्या-
पूर्वम्य । अपि चा धृतिसंयोगात् प्रकरणे स्मृतिशंसती क्रियोत्-
पत्तिं विदधतामिति न्यायविदो याजिका पठन्ति । वक्ष्यति
चायमपि,—“इतीमा देवता अनुकान्ताः सूक्तभाजो हविर्भाज

ऋग्भाजश्च भूयिष्ठा (७, ३, ६)"—इति । स एष मन्युस्तुतिभाक्
एव । यथा—"अभि त्वा शूर (ऋ० स० ५, ३, २१, २)"—
इति इन्द्र एव तस्मिन्निषेवत्ये, यथा "आपो हि ष्ठा (ऋ० स०
७, ६, ५, १)"—इत्याप आग्निमारुते सव्यादय आशिने एवम्॥

हे 'मन्यो' । 'सहुरे' सहनशील । एतस्मिन् शत्रूणामभि
भयनकाले प्रत्युपस्थिते 'हुत' आहत सन् अस्माभि, 'सेनाना'
सेनाप्रणेता 'न' अस्माकम् 'एधि' भव । ततश्च 'अग्निग्वि'
'त्विषित' दीतस्तत्र नेजसा 'सहस्र' अभिभव तानस्मच्छत्रून् ।
'हत्वाय' हत्वैव यदेतेषामस्मच्छत्रूणां वेद 'धन' तत त्वमादाय
तेषामस्मद्योधानाम् 'ओज' धन 'मिमान' निर्माय यथावस्तु
यथाहं 'विभजस्व' । येऽपि च वेचिद्वतावशिषा 'मृध' मृधवारिण
अस्मद्विद्वप अस्मत्त प्रत्याजिहीर्षन्त्येतद्धनम् तेषामोजो मिमान
तुलयित्वा वियदवशिष्टमला ह्येते न शक्ता प्रत्याहत्तुमित्येव
मिमानस्तावन्मात्रशेषमलान् कृत्वा त्व 'विनुदस्व' एनान् दूर प्रक्षिप
अपुनरागमनाय ॥

द्वितीयमुदाहरणमेतस्यैव,—“इहैवधि माप च्योष्ठा पर्वत
इवाविचाचलि । इन्द्र इयेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्र मु धाम्य ॥” (ऋ०
स० ८, ८, ३१, २) । अनया चानुत्तुभा ध्रुव आङ्गिरसो राजान
मभिसिषेच । 'इहैव' राष्ट्रे त्वम् 'एधि' भव । 'मा' चातस्त्वम्
'अप च्योष्ठा' । 'पर्वत इव' 'अविचाचलि' अविचलनशील ।
'इन्द्र इव' च 'इह' ध्रुव शाश्वत 'निष्ठ' । स्थित्या च इदं 'राष्ट्रम्'
'इह' 'उ' एव विभूतियोगेन स्थित 'धारय'—इत्याशी ॥

भाषाया प्रसिद्धमेवेति कृत्वा नोदाहरण पठितम् । अथवा एते एव । 'अग्निरिवतीक्ष्ण' 'इन्द्र इव विक्रान्त' ॥

“नेति प्रतिषेधार्थो यो भाषायाम्” । प्रसिद्धः । “उभय-
मन्वध्यायम्” । “नेन्द्र देवममसतेति (ऋ० स० ८, ३, २६,
१)” । नेन्द्र देवमात्मनो दीपयितारममन्यन्ताऽऽदित्यरश्मयः ॥

आह — किं पुनर्लक्षणमिति ? उच्यते,—‘प्रतिषेधार्थो य पुर
स्तादुपचारस्तस्य यत् प्रतिषेधेति’ ।

“दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थो य उपरिष्ठादुपचारस्तस्य
येनोपमिमीते”—इति । येनार्थेनोपमेयमथमुपमिमीते । तद्यथा,
—“दुर्मदासो न सुरायामिति” । हृत्स, पीतासो युध्यन्ते दुर्म-
दासो न सुरायाम् । ऊर्ध्वं नन्ना जरन्ते ॥” (ऋ० स० ५, ७,
१६, १) । काण्वो मेधातिथिराङ्गिरसश्च प्रियमेध ऐन्द्र सूक्त ददृशाते ।
तत्रैषा गायत्री । येषामपि विनियोग इति दन्यत्र नास्ति, तेऽपि
वाच स्तोमे विनियुज्यन्ते । हृत्सु ‘पीतास’ पीता सन्तो हृदये
प्यवस्थिता सोमा ‘युध्यन्ते’ सम्प्रहारमिध कुर्वन्ति । अह विशिष्ट
इत्येव स्पृद्धमाना । क इव ? ‘दुर्मदासो न दुर्मदास “आजसेरसुक्
(पा० ७, १, ५०)” यथा कुत्सितमदा केचित् पुरया सुराया
पाताया सत्या युध्येन्, एवम् । किञ्च तमेव यजमान ‘जरन्ते’
स्तुवन्तीत्य आत्मलाभपरितुषा । कथं जरन्ते ? ‘ऊर्ध्वं ऊर्ध्वरिव
रात्रिमिव ‘नन्ना’ भूत्वा स्त्रिय सम्प्रयोक्ष्यामह इत्येवमभिप्राया इव ।
“नन्ना’ स्तोतारः । ते च ‘ऊर्ध्वं ययसा पूर्णं गवादे रूध इव सोमपूर्णं
त्या ‘जरन्ते’ स्तुवन्ति ।” इति सायणः ॥ केचिद्विशिष्टा पुरया ॥१॥

चिदित्येषोऽनेककर्माऽऽचार्य्यश्चिदिदं ब्रूयादिति
 पूजायामाचार्य्य आचारं, ग्राहयत्याचिनोत्यर्थानाचिनोति
 बुद्धिमिति वा दधिचिदित्युपमार्थं कुल्माषांश्चिदाहरेत्यव-
 कुत्सिते कुल्माषाः कुलेषु सीदन्ति नु इत्येषोऽनेककर्मेदन्नु
 करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथन्नु करिष्यतीत्यनुपृष्टे नन्वेतदि-
 कार्पीदिति चाथाप्युपमार्थं भवति ॥ २ ॥

चिदित्येषोऽनेकार्थोऽपि सन्नुपमार्थोयसयोगादत्रोदाहृत ॥

कथमयमनेकार्थ इति? उच्यते — “आचार्य्यश्चिदिदं ब्रूयादिति
 पूजायाम्” । आचार्य्य एव ब्रूयात्, कोऽन्य एव वक्ष्यताति ।
 “दधिचिदित्युपमार्थं” दधिरूप ओदन इति । “कुल्माषांश्चिदा
 हरेत्यवकुत्सिते” । भृश कुत्सिते । कुल्माषानपि तावदाहरेति
 किं वान्यदाहरिष्यसि । “नु इत्येषोऽनेककर्मा” । कथम्? “इदन्नु
 करिष्यतीति” । कथं हि त्रियाया हेतुनिमित्तमित्यर्थः । कथं
 नु करिष्यतीति पृष्ट्वा करिष्यतीत्युक्ते यत् पुनरनुपृच्छति कथं
 नु करिष्यति? तदनुज्ञानमेतस्मिन्ननुपृष्टे । “नन्वेतदकार्पीदिति
 च । अनुपृष्ट एवायं भवताति ॥

तन्वयमकार्पीदेतन्, कथमयं ब्रवीति कथं करिष्यतीति?
 “अथाप्युपमार्थं भवति” तद्यथा—॥ २ ॥

वृक्षस्य नु ते पुस्तूत वयाः वृक्षस्येव ते पुस्तूतशाखा
 यथाः शाखा वेनेर्वातायना भवन्ति शाखाः यद्यथाः

लक्षणे युज्यावहे 'आ सनिभ्यः' आप्राप्तेः । 'अरातीवा'—इत्येकं पदम् अर्थवमावां संयुक्तौ दृष्ट्वा हे 'अद्रिघः' । 'अरातीवा चित्' अदानशीलोऽपि दानशीलतामुपेत्यानुमंस्यत एवावयोर्दानम् । 'भद्रा' मन्दनीया 'इन्द्रस्य' 'रातयः' दातानीत्येवं मन्यमानः । को हि नाम त्वत्संयुक्तानामस्माकं न दद्यादित्यभिप्रायः ॥

अथाप्याकारः "एतस्मिन्नेवार्थे" समुच्चयार्थे । "देवेभ्यश्च पितृभ्य आ"—इति । अयमस्मिन्मन्त्रे आकारः । "यो अद्रिः कव्यवाहनः पितृन् यक्षदृतावृधः । प्रेदु हव्यानि देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥" (ऋ० सं० ७, ६, २२, १) । अनुष्टुप्, आशी, पितृयज्ञे विनियुक्ता । 'योऽग्निः' कव्यस्य घोडा, यस्यायमधिकारः, कव्यानि घोढव्यानीति, स इहाम्माकं पितृयज्ञे होतृत्वेन स्थितः 'पितृन्' 'यक्षन्' पूजयत्वित्यर्थः । किल्लक्षणान् 'ऋतावृधः' सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा । किञ्च । 'प्रेदु हव्यानि' वोचति, वोचतु च । प्रप्रवीत्वेतानि हवींष्यस्मत्प्रदत्तानि । कस्मै ? 'देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च'—इति ॥

"वेति" अयं "विचारणार्थे" । समुच्चयार्थोऽयमसङ्गेनोदाहियते । "हन्ताहं पृथिषी मिमां निदधानीह चेहवा । कुवित्सोमस्यापामिति ॥" (ऋ० सं० ८, ६, २७, ३) । ऐन्द्रो लवस्त स्येयमार्गं, गापत्री । 'हन्त' इदानीमेव 'अहम्' 'इमां पृथिषीम्' 'इह वा' अन्तरिक्षलोके, 'इह वा' द्युलोके । अथवा 'इह' दक्षिणे स्वर्ग्ये, 'इह वा' सव्ये 'निदधानि' अयस्थापयामि । अतः स्थानादुद्धृत्य । अथ किमर्थः ब्रूते ? 'कुवित्सोमस्य' यज्ञहं

अथानन्तरं प्रतिज्ञाप्रसक्तानेव कर्मोपसंग्रहार्थान् वक्ष्यामः ॥

“अथ यस्यागमादर्थपृथक्त्वमहं विज्ञायते, न त्वौद्देशिक-
मिव विग्रहेण पृथक्त्वात्स कर्मोपसंग्रहः” । यस्यागमादध्याहा-
रादश्रूयमाणस्यैव निपातस्य सरूपविरूपैकशेषादर्थतो वा ‘पृथक्त्व-
महं’ पृथग्भाव एव ‘विज्ञायते’ । तद्यथा,—देवदत्तयज्ञदत्तो,
देवदत्तश्च यज्ञदत्तश्चेति ॥

आह,—द्वावप्यत्र देवदत्तयज्ञदत्तो श्रूयेते, न तु तयोरोद्दे-
शिकमिव पृथक्त्वमिति । यथा गा, अश्वान् पुरयान्, पशूनि
प्रत्येकमुद्दिश्यमानानाम् । इह तु विग्रहेण च शब्दागमादेतत्
पृथक्त्वमुपजायते । नानाग्रहण द्वयोर्ब्रह्मनामर्थानां विग्रहः स एव
पृथक्त्वाद्धेतोः पृथक्त्वेन निमित्तेनोपलक्ष्यमाणः, यस्माद् द्वावर्थौ
बहून् वा गृहीत्वैकस्मिन् कर्मणि उपसमाधिष्यति । तद्यथा,—
‘देवदत्तयज्ञदत्तो पचेते’—इत्येवम् । तस्मात् ‘कर्मोपसंग्रहः’—
इत्येतन्नामैव तद्वचति । अथवा बृहस्पतिश्चेत्युक्तेप्रजापतिरनुक्तोऽपि
द्वितीयो गम्यते प्रजापतिश्चेति ॥

कतमं पुनरसाविति ? उच्यते,—“चेति” वदाचिदयमेव
‘समुच्चयार्थः’ ‘उभाभ्याम्’ अप्यर्थाभ्यां विगृहीताभ्यामेव संयुक्त-
‘प्रयुज्यते’ । तथाच,—“अहं न त्वं न वृत्रहनत्सं युज्याव सन्निभ्य-
जा । अगताया चिदद्रिघोऽनु नो शरं ममते भद्रा इन्द्रस्य
गतयः ॥” (ऋ० म० ६, ४, ४१, ५) । घोरपुत्रं प्रगाथोऽनया
तेन्द्रया पद्भ्या इन्द्रस्य सत्यार्थो सङ्गम्यमानः । हे ‘वृत्रहन’ इन्द्र !
‘अहं न’ प्रगाथ ‘त्वं न’ ‘संयुज्याव’ । एकस्मिन्नर्थे सति प्राति-

लक्षणे युज्यावहै 'आ सनिभ्यः' आप्राप्तेः । 'अरातीवा'—इत्येकं पदम् अर्थवमावां संयुक्तौ हृद्वा हे 'अत्रिवः' । 'अरातीवा चित्' अदानशीलोऽपि दानशीलतामुपेत्यानुमंस्यत एवावयोर्दानम् । 'भद्रा' भन्दनीया 'इन्द्रस्य' 'रातयः' दानानीत्येवं मन्यमानः । को हि नाम त्वत्संयुक्तानामस्माकं न दद्यादित्यभिप्रायः ॥

अथाप्याकारः "पतस्मिन्नेवार्थे" समुच्चयार्थे । "देवेभ्यश्च पितृभ्य आ"—इति । अयमस्मिन्मन्त्रे आकारः । "यो अग्निः कव्यवाहनः पितृन् यक्षदत्तावृधः । प्रेदु हव्यानि देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥" (ऋ० सं० ७, ६, २२, १) । अनुष्टुप्, आप्री, पितृयज्ञे विनियुक्ता । 'योऽग्निः' कव्यस्य घोडा, यस्यायमधिकारः, कव्यानि घोहव्यानीति, स इहास्माकं पितृयज्ञे होतृत्वेन स्थितः 'पितृन्' 'यक्षत्' पूजयत्वित्यर्थः । किल्लक्षणान् 'ऋतावृधः' सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा । किञ्च । 'प्रेदु हव्यानि' वोचति, पोचतु च । प्रप्रवीत्वेतानि हवींष्यस्मात्प्रदत्तानि । कर्म्म ? 'देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च'—इति ॥

"चेति" अयं "विचारणार्थे" । समुच्चयार्थोयप्रसङ्गेनोदा-
हियते । "हन्ताहं पृथिवी मिमां निदधानीह वेहवा । कुवि-
त्सोमस्यामिमिति ॥" (ऋ० सं० ८, ६, २७, ३) । जेन्द्रो लवस्त
स्येयमार्ष, गायत्री । 'हन्त' इदानीमेव 'अहम्' 'इमां पृथिवीम्
'इह वा' अन्तरिक्षलोके, 'इह वा' द्युलोके । अथवा 'इह' दक्षिणे
स्कन्धे, 'इह वा' सव्ये 'निदधानि' अवस्थापयामि । अतः
स्थानादुद्धृत्य । अथ किमर्थः द्रूने ? 'कुवित्सोमस्य' यदहं

सोमम् 'अपाम्' पीतवानिति । अस्य मे सोमपानस्यानुरूपमेव
घीर्यमस्तीत्यभिप्रायः ॥

“अथापि” “वेति” अयं “समुच्चयार्थं भवति” । “वायुर्वा
त्वा मनुर्वा त्वेति” । “वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्त-
विंशतिः । ते अग्ने अश्वमयुञ्जस्ते अस्मिञ्जवमादधुः (य० सं०
६, ७)” । अनुष्टुप् । वाजपेयेऽश्वयोजने विनियुक्ता । हे
अश्व ! वायुश्च त्वा मनुश्च त्वा, गन्धर्वा एते सप्तविंशतिर्युञ्जन्ति
त्वामस्मिन् रथे । ते हि विदुर्यथा त्वं योक्तव्यः । एवञ्च पूर्व-
मप्यश्वं युक्तवन्तो देवानामृषीणां च । त एव च तस्मिन् जव-
मादधुः आहितवन्तो यस्मादतो ध्रुवामि ममापि चाग्ने ! तमश्वं
न एव युञ्जन्तु, जवं चास्मिन्नादधत्त्विति ॥३॥

अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थीयौ पूर्वेषां मंप्रयु-
ज्येते अयमहेदं करोत्वयमिदमिदं ह करिष्यतीदं न करिष्य-
तीत्यथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थं उत्तरेण मृषेमे वदन्ति
मत्प्रयुते वदन्तीत्यथापि पदपूरण इदमु तदु हीत्येपोऽनेक-
कर्मदं हि करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथं हि करिष्यतीत्य-
नुष्टुप् कथं हि व्याकरिष्यतीत्यध्यायां किलेति विद्या-
प्रकर्ष एवं किलेत्यथापि न ननु इत्येताभ्यां सम्प्रयुज्यते-
ऽनुष्टुप् न किलैवं ननु किलैवमेति प्रतिषेधे मा कार्षीमां

हार्पीरिति च खल्विति च खलु कृत्वा खलु कृतमथापि
 पदपूरण एवं खलु तद्वभूवेति शश्वदिति विचिकित्सार्थीयो
 भाषायां शश्वदेवमित्यनुष्टुप एवं शश्वदित्यस्त्रयं पृष्टं नून-
 मिति विचिकित्सार्थीयो भाषायागुभयमन्वध्यायं विचि-
 कित्सार्थीयश्च पदपूरणश्चागस्त्य इन्द्राय हविर्निरूप्यमरुद्भ्यः
 सम्प्रदित्ताञ्चकार स इन्द्र एत्यपरिदेवयाञ्चक्रं ॥ ४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १, २ ॥

“अह इति च, ह इति च” द्वावप्येतौ “विनिग्रहार्थीयो” ।
 तयोः पुनरेतयोरेतत् प्रयोगस्वाभाष्यम् । द्वयोरप्योरेककाले
 श्रुतयोः “पूर्वण” पूर्ववाक्प्रगतेनार्थेन संयुक्तौ “प्रयुज्येते” ।
 तथा,—“अयमहेदं करोत्वयमिदम्” ॥ अयमह यज्ञदत्तो गाः
 पाययतु, अयं देवदत्तो भुङ्क्तामिति ॥

हकारस्योदाहरणम् “इदं ह करिष्यतीति” । यज्ञदत्त इदं ह
 करिष्यति । “इदं न करिष्यतीति” । ओदनं न पश्यतीति ॥

“अथाणुकार एतस्मिन्नेवार्थं उत्तरेण” । विनिग्रहार्थो
 भवति । स पुनरुत्तरेण द्वितीयवाक्यगतेनार्थेन संयुक्ते प्रयुज्यते ।
 तथा,—“मृषेमे” वृषलाः “यदन्ति” । “सत्यमु ते” ब्राह्मणाः
 “यदन्तीति” । विनिग्रहो नाम, विभागेनावस्थितयोर्द्वन्द्वसंज्ञ-
 दत्तयोरेकरिम्बन् यज्ञदत्तेऽभिमतसगोपायनस्य नियमेन ग्रहणं यत्
 स विनिग्रहः । तदर्थो विनिग्रहार्थः, विनिग्रहार्थ एव विनिग्रहार्थीयः ॥

सोमम् 'अपाम्' पीतवानिति । अस्य मे सोमपानस्यानुरूपमेव धीर्यमस्तीत्यभिप्रायः ॥

“अथापि” “वेति” अयं “समुच्चयार्थं भवति” । “वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेति” । “वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्त-
विंशतिः । ते अग्ने अश्वमयुञ्जंस्ते अस्मिञ्जवमादधुः (य० सं०
६, ७)” । अनुष्टुबेपा । चाजपेयेऽश्वयोजने विनियुक्ता । हे
अश्व ! वायुश्च त्वा मनुश्च त्वा, गन्धर्वा एते सप्तविंशतिर्युञ्जन्ति
त्वामस्मिन् रथे । ते हि विदुर्यथा त्वं योक्तव्यः । एवञ्च पूर्व-
मप्यश्वं युक्तवन्तो देवानामृषीणां च । त एव च तस्मिन् जव-
मादधुः आहितवन्तो यस्मादतो ब्रवीमि ममापि चाग्ने ! तमश्वं
न एव युञ्जन्तु, जवं चास्मिन्नादधन्विति ॥१॥

अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थीयौ पूर्वेण संप्रयु-
ज्येते अयमहेदं करोत्वयमिदमिदं ह करिष्यतीदं न करिष्य-
तीत्यथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थं उत्तरेण मृपेमे वदन्ति
मत्पुते वदन्तीत्यथापि पदपूरण इदमु तद् हीत्येपोऽनेक-
कर्मदं हि करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथं हि करिष्यतीत्य-
नुष्टुप् कथं हि व्याकरिष्यतीत्यश्रयायां किलेति विद्या-
प्रकर्ष एवं किलेत्यथापि न ननु इत्येताभ्यां सम्प्रयुज्यते-
ऽनुष्टुप् न किलैवं ननु किलैवमेति प्रतिषेधे मा कार्षीमि

हार्पीरिति च खल्विति च खलु कृत्वा खलु कृतमथापि
 पदपूरण एवं खलु तद्वभूवेति शश्वदिति विचिकित्सार्थीयो
 भाषायां शश्वदेवमित्यनुष्टुप् एवं शश्वदित्यस्वयं ष्टुप् नून-
 मिति विचिकित्सार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायं विचि-
 कित्सार्थीयश्च पदपूरणश्चागस्त्य इन्द्राय हविर्निरूप्यमरुद्भ्यः
 गम्प्रदित्साञ्चकार स इन्द्र एत्यपग्निदेवपाञ्चके ॥ ४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १, २ ॥

“अह इति च, ह इति च” हावस्थेतौ “विनिग्रहार्थीयो” ।
 तयोः पुनरेतयोरेतत् प्रयोगस्वाभाव्यम् । द्वयोरर्थयोरैककाले
 प्रकृतयोः “पूवण” पूर्ववाक्यगतेनार्थेन संयुक्तौ “प्रयुज्येते” ।
 तद्यथा,—“अयमहेदं करोत्वयमिदम्” ॥ अयमह यजदत्तो गाः
 पाययतु, अयं देवदत्तो भुङ्क्षामिति ॥

हकारस्योदाहरणम् “इदं ह करिष्यतीति” । यजदत्त इदं ह
 करिष्यति । “इदं न करिष्यतीति” । ओदनं न पश्यतीति ॥

“अथाणुकार एतस्मिन्नेवार्थं उत्तरेण” । विनिग्रहार्थः
 भवति । स पुनरुत्तरेण द्वितीयवाक्यगतेनार्थेन संयुक्ते प्रयुज्यते ।
 तद्यथा,—“मृयेमे” वृषलाः “पदन्ति” । “सत्यमु ते” ब्राह्मणाः
 “पदन्तीति” । विनिग्रहो नाम, विभागेनावस्थितयोर्यजदत्तदेव-
 दत्तयोरैकस्मिन् यजदत्तेऽभिमतस्सगोपायनस्य नियमेन ग्रहणं यत्
 स विनिग्रहः । तदर्थो विनिग्रहार्थः, विनिग्रहार्थ एव विनिग्रहार्थीयः ॥

सोमम् 'अपाम्' पीतवानिति । अस्य मे सोमपानस्यानुरूपमेव
 पार्य्यमंस्तीत्यभिप्रायः ॥

“अथापि” “वेति” अयं “समुच्चयार्थं भवति” । “वायुर्वा
 त्वा मनुर्वा त्वेति” । “वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्त-
 विंशतिः । ते अग्ने अश्वमयुञ्जंस्ते अस्मिञ्जवमादधुः (य० सं०
 ६, ७)” । अनुप्सुवेपा । चाजपेयेऽश्वयोजने विनिशुक्ता । हे
 अश्व ! वायुश्च त्वा मनुश्च त्वा, गन्धर्वा एते सप्तविंशतिर्युञ्जन्ति
 त्वामस्मिन् रथे । ते हि विदुर्यथा त्वं योक्तव्यः । एवञ्च पूर्व-
 मप्यश्वं युक्तवन्तो देवानामृषीणां च । त एव च तस्मिन् जव-
 मादधुः आहितवन्तो यस्मादतो ब्रवीमि ममापि चाग्ने ! तमश्वं
 त एव युञ्जन्तु, जयं चास्मिन्नादधत्विति ॥३॥

अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थीयौ पूर्वेण मंग्रयु-
 ज्येते अयमहेदं करोत्वयमिदमिदं ह करिष्यतीदं न करिष्य-
 तीत्यथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थं उत्तरेण मृषेमे वदन्ति
 मत्यमुते वदन्तीत्यथापि पदपूरण इदमु तदु हीत्येयोऽनेक-
 कर्मेदं हि करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथं हि करिष्यतीत्य-
 नुपृष्टे कथं हि व्याकरिष्यतीत्यस्ययायां किलेति विद्या-
 प्रकर्ष एवं किलेत्यथापि न ननु इत्येताभ्यां सम्प्रयुज्यते-
 ऽनुपृष्टे न किलैवं ननु किलैवमेति प्रतिषेधे मा कार्पीर्मा

सिताः सहायाः, स उपहरो देशः, जनैरनाकीर्णो यस्मिन्नेकाकी
'यत्' 'उपराः' मेघपूरिताः 'मध्वर्णसः' मधूदकाः 'चतस्रः' 'तद्यः' नदीः
'अपिचत्' अपातयत् अक्षारयत् । घर्षणारेण यज्ञादि प्रायस्त्तयत्,
—इत्यतः । एतदेवास्य चास्तमत्वम् पूज्यतमत्वञ्चैत्यभिप्रायः ॥

“हीत्येषोऽनेककर्मा” । तद्यथा,—“इदं हि करिष्यतीति
हेत्यपदेशे । कथं हि करिष्यतीत्यनुपृष्टे । कथं हि व्याकरि-
ष्यतीत्यस्यायाम्” । कथमयं व्याकरिष्यतीत्यकृतप्रयत्नोऽयमि-
त्यभिप्रायः । अमर्षादसाक्षाच्छब्दपूर्वकोऽभिप्रायः परिषादोऽमृ-
येत्युच्यते । परगुणानभिज्ञेत्यर्थः ॥

“किलेति विद्याप्रकर्षे” विज्ञानातिशय इत्यर्थः ॥ अन्यत
उपश्रुत्यातिशय इत्यर्थः । अन्यत उपश्रुत्यातिशयेनावधाय्यान्यस्मा
आचष्टे कञ्चित्—“एवं किल” एतदासीद्युद्धमिति ॥

“अथापि न ननु इत्येताभ्यां” संयुक्तः किलेत्ययं प्रयुज्यते ।
“अनुपृष्टे” अर्थे । अन्यत उपश्रुत्य कञ्चिदर्थं नायमेवमिति
तवस्तमेवार्थमन्यमनुपृच्छति । अथेतरमश्रद्धतपूर्वस्य । “न
किलैवम्”—इति । “ननु किलैवम्”—इति ॥

“मेति” अयं “प्रतिषेधे” । तद्यथा,—“मा कार्षीमं हार्षो-
रिति च” । अथञ्च प्रतिषेधार्थोऽयं एव ।

“सल्विति च” । तद्यथा,—“सलु कृत्वा” । अकृत्वेत्यर्थः ।
देशमापाव्यवस्थयैव ज्ञातीयानामुपेक्षितव्यः कञ्चित् प्रयोगः ॥

“अथापि” सल्वित्ययं “पदपूर्णी” भवति । तद्यथा,—एवं
सलु तदुबभूवेति । अन्योद्देशः प्रयोगः कञ्चित्पादवृत्तेषु ॥

“अथापि” उकारः “पदपूरणः” भवति । “इदं मु त्वत्
 पुरु॒तमं॑ पुर॒स्ताज्ज्योति॑स्तमसो व॒युना॑वद॒स्थात् । नूनं॑ दि॒घो
 दु॒हित॑रो वि॒भाती॑र्गातुं कृ॒णवन्नु॒पमो॑ जनाय ॥” (ऋ० सं० ३,
 ८, २, १) । वामदेवो गौतमोऽनया त्रिष्टुभोपसं तुष्टाव ।
 प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘इदं’ तत् ‘ज्योतिः’ यत् जनाः
 कथयन्ति । उकारः पदपूरणः । एतत् ‘पुरुतमं’ बहुतमम् ।
 कुतः ? पुरतमम् । ‘तमसः’ यदभिभूय शर्वरं तमः स्वमात्मा-
 नमभिष्यनक्ति । अत एव तद् बहुतमम् । ‘पुरस्तात्’ प्राच्यां
 दिशि ज्योतिः ‘वयुनवन’ प्रज्ञानवदुत्तिष्ठति । ‘नूनं’ निश्चयेन
 एताः ‘उपसः’ दिघो दुहितरः । रूपसामान्यात् दुहितृत्वान् ।
 ‘विभातीः’ विभासमानाः ‘गातुं’ गमनमपि कृतार्थं जनानां ‘कृण-
 वत्’ कुर्यन्त्य आगच्छन्ति । यथेयमनुरज्यते प्राची दिक्, विध्यं-
 म्यते च तमः । एकस्या एव पूजनार्थं बहुयचनम् ॥

“तदु प्रयक्षतमं मस्य कर्मदृष्टमस्य चाख्यतमं मस्ति दंसः ।
 उपहरे यदुपरा अपिन्वन् मध्वर्णसो नद्यश्च तस्त्रः ।” (ऋ० सं०
 १, ५, २, १) । द्वितीयमुदाहरणमस्यैव । गौतमो नोधाध्या-
 नया त्रिष्टुभेन्द्रमस्तीति । प्रवर्गे विनियुक्ता । ‘तन्’ प्रकर्षेण
 ‘यक्षतमं’ पूज्यतमम् । उ इति पदपूरण एव । ‘अस्य’ इन्द्रस्य
 ‘दम्भस्य’ दासयितुर्दर्शनीयस्य वा ‘चाख्यतमं’ शोभनतममन्यदपि
 तस्य ‘अस्ति’ ‘दंसः’ कर्म किमपि यदुपकारम् । तन् चायं
 पूज्यमेव । इदमेव तस्य चाख्यतमं च पूज्यतमञ्च । तन् किम् ?
 ‘उपहरे यन् उपगाः अपिन्वन्’ । उपहानमर्हन्ति यस्मिन् देवेऽय-

वि॒दधे॑ सु॒वोराः॑ ॥ सा तं प्रति दुग्धां वरं जरित्रे वरो वर-
 यित॑व्यो भवति जरिता गरिता दक्षिणा मघोनी मघवती
 मघमिति धननामधेयं महतेर्दानकर्मणो दक्षिणा दक्षतेः
 समर्द्ध॑यतिकर्मणो व्यृद्धं समर्द्ध॑यतीत्यपि वा प्रदक्षिणा-
 गमनादिशमभिप्रेत्य दिग्घस्तप्रकृतिर्दक्षिणो हस्तो दक्षते-
 रुत्साहकर्मणो दाशतेर्वा स्यादानकर्मणो हस्तो हन्तः प्राशुर्ह-
 नने देहि स्तोतृभ्यः कामान् मास्मानतिदंहीर्मास्मानति-
 हाय दा भगो नो अस्तु बृहद्वदेम स्वे वेदने भगो भज-
 तं बृ॑हदिति महतो नामधेयं परिष्टृब्ध॑ भवति वीरवन्तः
 कल्याणवीरा वा वीरो वीर्यत्यमित्रान् वेतेर्वा स्याद्गति-
 कर्मणो वीर्यतेर्वा सीमिति परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा
 प्र सी॑मादित्यो असृजत् प्रासृ॑जदिति वा प्रासृ॑जत् सर्वत
 इति वा वि॒सी॑मतः सुरुचो॑ वेन आवरिति च व्यृणोत्
 सर्वत आदित्यः सुरुच आदित्यरश्मयः सुरुचनादपि वा
 सीमेत्येतदनर्थमुपग्रन्थमाददीत पञ्चमीकर्माणं मीमः सीमतः
 सीमातो मर्यादातः मीमा मर्यादा विमी॑व्यति देशाविति
 त्व इति विनिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तमर्द्धनामेत्येके ॥२॥

‘अन्यस्य चित्तमभि सञ्चरेण्यम्’ सञ्चरणशीलमतवस्थितमित्यभि-
प्राय । ‘उत’ अपि, अथेति छन्दसि समानार्था । एतदद्यतन
हवि ‘आधीतम्’ आध्यातमभिप्रेत सत् मया ममेदमित्येव तथापि
‘विनश्यति’ एवान्यस्मै प्रदीयते । तत्रैव सति श्वस्तनमस्माकं
भविष्यतीति कुत एतदिति समस्तार्थं ॥

अथैकपदनिरुक्तम्,—“अस्मिन् यवि,—युरित्यहो नाम
धेयम्, । द्योतत इति सत ” । द्योतनेर्द्युरिति । द्योतत इति
कर्तृकारकम् । सदिति यत्र ब्रूयात्, तत्रोच्चारित एव वाक्य-
नियमो द्रष्टव्य, अन्यत्र यद्येष्टं योज्यम् । “श्व उपाशसनीय ’
उपगम्य, सचतसा आशास्तयो भवति, अनागतन्यात् । “हो हीन
काल ” अतिरान्तो हि स भवति ॥ श्व सम्यन्धात् एव शब्दो-
ऽयिमानोऽपि निरुक्त,—“अद्भुतम् अभूतम्” । “इदमपीतरद्
द्भुतम्”—शोणितवर्गादि, ‘अभूतमिष’ कादचित्कालं चान् । शब्द-
सारूप्यप्रसङ्गेनेदं निरुक्तम् । “अन्यो नानेय ” नानात्वेन व्यव-
स्थितस्याप्यन्यमसन्कुलजग्येत्यर्थं । अथवा न सनामानेय ।
“चित्तञ्चेतने ” चैतन्यनेनार्थानिति चिन्तम् । “उतार्थात् विनश्य
तान्याध्यातमभिप्रेतम्”—इति पर्यायचयनम् ॥

“अथापि” अयमस्मिन्मन्त्रे “पदपुष्प ” भवति—॥ १ ॥

नूनं मा ते प्रति परं जरिषे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा
मपोनी । शिक्षा स्तोत्रम्यो माति धग भगो नो वृहद्वदंम

अन्तरेण चत्वालोत्कर्षे तमान्नीधं चोत्सृज्यमाना गच्छन्तीति
 “दिक्” पुनर्दक्षिणा । “हस्तप्रकृतिः” प्राङ्मुखस्य प्रजापते-
 र्दक्षिणो हस्तो बभूव, सा दक्षिणा दिगभवत् । अथ “दक्षिणो
 हस्तः” कस्माद्दक्षिण इति ? “दक्षतेः” उत्साहार्थस्य,—स
 ह्युत्साहवान् भवति कर्मसु, न तथा सख्यः । “दाशतेर्वा स्यात्”
 दानार्थस्य, तेनैव हि प्रायेण दीयते । अथ “हस्तः” कस्मात् ?
 “हन्तेः”—तेन हि हन्यते । न, अन्येनापि केतचिदङ्गेन हन्यते ।
 एवं यो हन्तयो भवति तस्य “हनते” अयमेव तु “प्राशुः” शीघ्रः
 इत्यर्थः । “बृहदिति महतो नामधेयम्, परिवृढं भवति”—इति ।
 “वीरो धीरयत्यमित्रान्” नानाप्रकारं मारयतीत्यर्थः । “वेतेर्वा
 स्याद्गतिकर्मणः” गत्यर्थं वर्त्तमानस्य, गच्छत्येवासाचमिमुखं
 शत्रून् । “वीरयतेर्वा” विक्रमार्थस्य, विक्रान्तो हासो भवति ।

“सीमिति” अयं “परिग्रहार्थो यो वा पदपूरणो वा” । “प्र
 सीमादित्यो असृजत् (ऋ० सं० २, ७, १, ४)” । अस्यामेव
 साचदुभयमपि प्रदर्शयति । ततः परिग्रहार्थोयत्ये द्वितीयमुदाहरणं
 घट्टयति । गृत्समदस्य तत्पुत्रस्य वा कूर्मन्येयमार्षम्, “प्र सीमा-
 दित्यो असृजत् विधर्ता ऋतं सित्ययो वरुणस्य यन्ति । न
 भ्राम्यन्ति न चि मुञ्चन्त्येते घयो न पत्नूद्युया परिज्मन् ।”
 विष्णुः, सीरी । सूर्यैः पुनरस्यां वरुणनाम्ना स्तूयते । प्रासृज-
 त्पुत्र्यो रश्मीन् । सीमिति पदपूरणं पय, कुतोऽपीत्यविचक्षित-
 मेवेतत् पदपूरणपक्षे । अथ परिग्रहार्थोयं सर्वमेव परिगृह्णाति,
 —“प्रासृजत् सर्वत इति वा” । ‘विधर्ता’ विधारयिता, रक्षानां,

“नून सा ते (ऋ० स० २, ६, ६, ६)”—इति गृत्समदस्ये यमार्पम् । पृष्ठ्यस्य चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते । ‘नूनम्’ इति पदपूरण एव । ‘सा’ ‘दक्षिणा’ ‘ते’ तव या पुत्रभायके कर्मणि । सा किं करोतु ? ‘प्रति’ दुग्धाम् । किम् ? ‘घरम्’ । कर्मणो दक्षिणागुणकात् फलप्राप्तिस्तथापि तु दक्षिणायामुप चर्यते । कस्मै ? ‘जरित्रे’ स्तुयते यजमानाय । किंलक्षणा ? ‘मघोनी’ मघवती हिरण्यधान्यादिधनेन सयुक्ता, तद्वतीत्यर्थः । किञ्च, ‘शिक्षा’ देहि कस्मै ? ‘स्तोतृभ्य’ ऋत्विग्भ्योऽनुकामान् । किञ्च, माति धक’ मास्मानतिहायातीत्यन्येभ्यो देहीति मादा इत्यर्थः । अस्मभ्य तावद्देहि, ततोऽन्येभ्योऽपि दास्यसि चेत्यभिप्रायः । किञ्च, ‘मगो न’ धन नोऽस्तु । येन किं कुर्याम् ? ‘ग्रहहृद्देम’ महद्बुद्धिं वदेम दीयता भुज्यतामिति । क ? ‘विद्मे’ यज्ञे । अथवा स्वे गृहे । किञ्च, युष्मदनुग्रहाच्च सुवीरा’ धीरवन्तो भवेम पुत्रवन्तः । यद्यपुत्रा, एवमय मत्वर्थीय मु’ अथ पुनः पुत्रवन्तः, एव तत्र वय्याणवीरा इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिर्णयम् ।—“स वरयितव्यो भवति” व्रियते ऋषौ । “जरिता गरिता” इति स्तुत्यर्थस्य । “मघमिति महतेर्दान रमण” दीयते हि तन् । “दक्षिणा दक्षते” समर्द्धयत्यर्थस्य, यज्ञे हि यन्किञ्चिद्विगतर्द्धिकं भवति, तदियं समर्द्धयति, विशिष्ट यज्ञस्य साधनमेतदिति । “अपि चा प्रदक्षिणागमनान्” दक्षिणा । दक्षिणा “दिशमभिप्रेत्य”—सा हि दक्षिणस्या वेदिधोनी, अग्रेण गार्हपत्यं, जघनेन सदः, दक्षिणेनाग्नीध्रीयं गत्या अन्तर्दि पित्वा

प्रशस्तोचनान् रश्मीन् 'सीमतः' सर्वतः । किञ्च, 'सः' 'चिनः' मेधायी 'बुध्न्याः' बुध्नमन्तरिक्षं तदवयवभूताया दिशः, 'उपमाः' 'उपनिर्मात्र्यः, तासु होतत्प्रतिष्ठितं सर्वमुपनिर्मोयते जगदित्ये-
तत्,—तस्मात्ता एवोपनिर्मात्र्य उच्यन्ते । 'विष्टाः' विष्टाः,—
तासु होतज्जगद्विभिन्नं तिष्ठतीति ता एव विष्टाः । 'सतश्च' अभि-
व्यक्तस्य स्थूलस्य 'असतश्च' अनभिव्यक्तस्य सूक्ष्मस्य 'योनि' 'विधः'
व्यवृणोदित्यर्थः । आदित्योदये होधङ्गुणयुक्ता दिशोऽभिव्य-
ज्यन्त इत्यभिप्रायः । अथवा बुध्न्या आप आन्तरिक्षास्ता उपमा
इत्येवमादि सर्वं योज्यम् ॥

“अपि चा सीमेत्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत पञ्चमीकर्माणम् ।
सीमाः सीमतः सीमातो मर्यादातः । सीमा मर्यादा विस्ती-
र्यति देशाविति” । विगतसन्तानो देशो करोतीति ॥

“त्व इति विनिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तम्” निपातत्वेनैतदपि
सन्दिह्यते । वक्ष्यति हि “निपात इत्येके”—इति । अतः त्व इति
हो वं निपातकाण्ड उदाह्रियते । संशय परिशोधनाय त्व इत्येत-
द्विनिग्रहार्थीयमिति व्याख्यातम् । किमु तत् सर्वनामविप्रतिपन्नस्व-
रत्वात् स्वरमप्यवधारयन् अस्यानुदात्तमित्याह, कथं पुनर्विप्रतिप-
न्नस्वरमेतदिति ? उच्यते,—प्रातिपदिकस्यान्त उदात्त इत्यौत्स-
र्गिकं लक्षणम् (फि० सू० १, १)—अन्यत्र चापवादात्,—
लक्षणविदोऽपि चास्यापवादं पठन्ति,—“त्वत्त्वेनेमसमसिमेत्य-
नुच्चानि (फि० सू० ४, ३)”—इति ।

“अर्द्धनामेत्येके” । अर्द्धस्यैतन्नामेत्येवमेके आवाप्या मन्यन्ते ।

रश्मीनां वा, स्वरश्मिजालान्तर्गतस्य वा, धर्त्ता सर्वस्य जगत ।
 'ऋतम्' उदकमादाय, पृथिवील्लोकादन्तरिक्षलोकाच्च । 'सिन्धव' ^१
 स्यन्दना सूर्यरश्मयः,—ते हि आदित्यमण्डलात् प्राञ्चो
 वर्त्तमाना स्यन्दन्ते वर्षकाले, सूर्येण प्रसृष्टा उदकमादाय सार्व-
 लौकिक 'घरुणस्य' सूर्यस्य स्थान मण्डल 'यन्ति' । तदेवमप्य
 निशमुत्सर्गादानलक्षण स्वकर्म कुर्वाण 'न धाम्यन्ति' । 'न' वा
 भ्रान्ता अपि सन्तो विरागादप्येतन् कर्म 'विमुञ्चन्ति' एते । कथ
 पुन पतन्तो न धाम्यन्ति ? किं शनकै ? न । 'वयो न' वय
 इव पक्षिण इव शीघ्र 'पमु' पतन्त 'रघुया' लघुया लब्धया
 शीघ्रिकया गत्यापि 'परिजमन्' परिजमन्त परिगच्छन्त सर्व
 मप्येतज्जगत् न धाम्यन्ति न विमुञ्चन्त्येतत् कर्म ॥ एतद्गुणयुक्ता
 नामप्येतेषा सूर्य एव प्रतिसर्गे सयमे च ईश्वर इत्येव सूर्यस्य
 स्तुतिरेषा ॥

“विसीमत सुरुचो वेन आवरिति च' । इदं द्वितीयमुदा-
 हरणम् । ब्रह्मज्ञानमिति । “ब्रह्म ज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद् विसी-
 मत सुरुचो वेन आव । स सुधन्या उपमा अस्य विष्टा सुतश्च
 योनिमसतश्च विष ॥” (य० घा० म० १३, ३) । सामवेदमहि-
 तायामपि छ० आ० ४, १३, ६ । वामदेवपुत्रो नकुलोऽनया
 त्रिष्भा आदित्य मुणय । प्रवर्ग्यविनियुक्ता रश्मोपधाने चाग्नि
 चयने । 'ब्रह्म' आदित्याख्यं 'ज्ञानं' जायमान 'प्रथमम्' अनुत्प-
 न्नेषु आदित 'पुरस्ताद्' प्राच्या दिशि सतुद्धोषप्रशितमेव प्राच्या
 प्राचीत्यम् । 'वि आव' व्यवृणोत्, विवृतानवरान् । 'सुरुच'

प्रशस्तरोचनान् रश्मीन् 'सीमतः' सर्वतः । किञ्च, 'सः' 'विनः' मेधावी 'बुध्न्याः' बुध्नन्तरिक्षं तदवयवभूताया दिशः, 'उपमाः' 'उपनिर्मात्र्यः, तासु होतत्प्रतिष्ठितं सर्वमुपनिर्मीयते जगदित्ये- तत्,—तस्मात्ता एवोपनिर्मात्र्य उच्यन्ते । 'विष्टाः' विष्टाः,— तासु होतजगद्विभिन्नं तिष्ठतीति ता एव विष्टाः । 'सतश्च' अभि- व्यक्तस्य स्थूलस्य 'असतश्च' अनभिव्यक्तस्य सूक्ष्मस्य 'योनि' 'विष्ट' व्यष्टुणोदित्यर्थः । आदित्योदये होधङ्गुणयुक्ता दिशोऽभिव्य- ज्यन्त इत्यभिप्रायः । अथवा बुध्न्या आप आन्तरिक्षास्ता उपमा इत्येवमादि सर्वं योज्यम् ॥

“अपि वा सीमित्येतदनर्थकमुपपन्नमाददीत पञ्चमीकर्माणम् । सोमः सीमतः सीमातो मर्यादातः । सीमा मर्यादा विसी- व्यति देशाविति” । विगतसन्तानो देशो करोतीति ॥

“त्व इति विनिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तम्” निपातत्वेनैतदपि सन्दिह्यते । वक्ष्यति हि “निपात इत्येके”—इति । अतः त्व इति होधं निपातकाण्ड उदाह्रियते । संशय परिशोधनाय त्व इत्येत- द्विनिग्रहार्थीयमिति व्याख्यातम् । किमु तन् सर्वनामविप्रतिपक्ष- रत्वात् स्वरमप्यवधारयन् अस्यानुदात्तमित्याह, कथं पुनर्विप्रतिप- क्षस्वरमेतदिति ? उच्यते,—प्रातिपदिकस्यान्त उदात्त इत्यौत्स- र्गिकं लक्षणम् (फि० सू० १, १)—अन्यत्र चापवादो,— लक्षणविदोऽपि चास्यापवादं पठन्ति,—“त्वत्त्वेनेमसमसिमेत्य- नुधानि (फि० सू० ४, ६)”—इति ।

“अर्द्धनामेत्येके” । अर्द्धस्यैतनामेत्येवमेने आचार्या मन्यन्ते ।

पश्यति चायमपि “त्वो नेम इत्यर्हस्य (निरु० ३, ४, १)”—
इति । तदेतत् प्रकरणोपपदान्यामध्यवसेयम्,—पार्हनाम ? अ
सर्वनाम ? इति ॥२॥

यथात्र सर्वनाम तथेयमुदाहरिते—

द्वितीयायामुतो त्वस्मै तन्व्यं विसस्य इति चतुर्थ्यामथापि
प्रथमावहुवचने ॥ ३ ॥

“ऋचान्त्यः (ऋ० सं० ८, २, २४, ५)”—इति । बृहस्पते-
रार्षम् । ऋत्विक्कर्मणां विनियोगमनयर्चाऽऽवष्टे । “ऋचां त्वः
पोषमिति” । य एने चत्वारो महर्त्विजः, एतेषां ‘त्वः’ एक
इत्यर्थः । किमेकः करोति ? ‘ऋचां’ ‘पोषं’ पुष्टिं ‘पुष्टुष्वान्’
पुनः पुनः भृशं वा देवतायाथात्म्यानुचिन्तनसन्तातमर्मस्थानकरणा-
नुप्रदानवतीर्यथाकालमृचोऽधीयातः ‘आस्ते’—स हि तासां पोषः ।
कतमः ? ‘एकः’ एतत्कर्म कुर्वन्नास्ते इति,—होता, एतत्तावद्ग-
ध्ययतकर्म तस्मिन् होतरि विनियुक्तम्, उक्तं च—“यदृचैव होत्रं
क्रियते”—इति (ऐ० ब्रा० ५, ५, ८) । ‘गायत्रं’ त्वः ? गायत्र-
मेको ‘गायति’ ‘शकरीषु’ ऋक्षु । कतमः ? उद्गता, तस्मिन्नप्ये-
तत्सामगानकर्म विनियुक्तम्, उक्तञ्च—“साम्नोद्गीथम्”—इति
(ऐ० ब्रा० ५, ५, ८) । “ब्रह्मा त्वः” ब्रह्मा नाम एक ऋत्विक्
‘जाते’ प्रायश्चित्ते ‘विद्यां वदति’ । विद्यात्रयहेतुत्वादात्मनो विद्यां
विज्ञानं वदतीतिरेभ्य ऋत्विगभ्यः, इदमत्र कुस्तेति । तत्रापि
होतृन् कर्म विनियुक्तम् । स पुनरेव सर्वविद्यः सर्वविज्ञानस्तथा-
विधो ह्यसावधिकारी त्रयाविद्यासंयुक्तो येनासौ सर्वमेव वेदितुम-
र्हति । न ह्यसर्वविन् तमधिकारं शक्नुयादित्येवमित्युक्तम् । उक्तञ्च
—“अथ केन ब्रह्मसर्वं क्रियत इति ? त्रय्या विद्यया”—इति
(ऐ० ब्रा० ५, ५, ८) । “यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः ।

एक इति । मीयत इति मान कर्म, तन्मात्रेत्युच्यते । या काचिदितिकर्तव्यता यज्ञस्य, ता विमिमीतेऽभ्यर्च्यु, नानाप्रकारं करोतात्यर्थं ॥

अथैकपद निरुक्तम् ।—“गायत्र गायते” स्तुत्यर्थस्य,—स्तुयते हनेन । “शक्य्यं ऋच शक्नोते”—इत्युक्त्वा शकरी शब्दे वृत्तिं दर्शयति—“तद्यदाभिर्बृत्रमशकदन्तु” “तत्” एव “शकरीणा शकरीत्वम्” । तत यद्यस्मादाभिरभिष्टुत इन्द्रो बृत्रमशकदन्तु तच्छकरीत्वम्—‘इति विज्ञायते’ । ऋचा शकरीत्वमित्येव ब्राह्मणेऽपि शक्नोतेरेव शक्य्यं इति विज्ञायते । लिङ्गतोऽपि हि दर्शितं भवति, आप्यातजानि नामानाति ॥

“ब्रह्मा परिवृढं श्रुतं स हि त्रयीं विद्या वेद । शब्दसारूप्यप्रसक्तमुच्यते,—“ब्रह्म परिवृढं सर्वत । ऋगादिपरं चोभयमपि तत्परिवृढं सर्वासु दिक्षु । “अध्वर्यु अध्वर्यु” एवमपि ऋगूहात इति । पुनरप्याह,—“अध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेता” प्रापयितेत्यर्थ,—स हन्त प्रापयत्यध्वरमेव । अथवा “अध्वर कामयते” क्तुम् “—इति” अभ्यर्च्यु । एतस्मिन्निर्वचने यु, वसूयव इति यथा । अथवा “अधीयाने” तमध्वर कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे अध्वर इतीयमेव सङ्ज्ञा भवति, मञ्जानोशनवन् । एतस्मिन्निर्वचने “यु” अयम् ‘उपयन्ध’ नामकरणम् । अध्वर मधीते य सोऽध्वर्यु । विग्रहप्रसक्तस्याध्वरशब्दस्य तत्त्वमाचष्टे,—‘अध्वर—इति यजानाम्’ । ध्वर इत्यधुना निर्वक्तव्य,—“ध्वरतिर्हिसाध्वर्या” । ध्वरति धर्षतीति हिंसार्थेषु पठितौ

(पूर्वखण्डे २६१ पृ०), “सन्प्रतिषेधः” अध्वरः अहिंस इत्यर्थः ॥

आह—नन्वत्र हन्यन्ते पशवः, छिद्यन्ते तृणचनस्पतयः, तत् कथमहिंसः ? उच्यते,—अभ्युदय एव हि सः । एवं हि धूयते —“न वा उ एतस्मिन् प्रियसे (य० वा० सं० २३, १६)”— इति । तथाच—“कुशत्वमिच्छन्ति तृणानि राजन्”—इति । तस्मादभ्युदययोगादहिंस इत्युपपद्यते ॥

“निपातः” अयम् “इत्येके” मन्यन्ते ॥

एवमेकीपपन्ने निपातत्वमस्योक्त्या अधुना चोदकपक्षे स्थित्वा परपक्षमाक्षिपन्नाह,—“सत् कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्यात्”— इति । तदेतच्छब्दरूपमनुदात्तस्वभावं सत् कथं नाम स्यात् ? ननु भवतैवोक्तम्—उत्सर्गेणैवान्तोदात्तानि प्रातिपदिकानि—इति (५६ पृ० १८ पं०) । उच्यते,—सत्यमुक्तम् । ननु तत्रैवेदं प्रत्युक्तम्—अन्यत्र चापवादात्—इति (५६ पृ० १६ पं०) । स एषोऽपवादांशः—त्वस्त्वनमसमसिमेत्यनुच्चातीति (६० पृ० २० पं०) । उत्सर्गादपवादो बलीयान् । तस्माद्विप्रतिपन्नस्वरमपि एतन्नामैव । ‘किञ्च’ “दृष्टव्यं तु भवति” । तु शब्दो हेत्वर्थः—हेतुसमुच्चयार्थो वा । अनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि स तु ‘दृष्टानु- विधयश्छन्दसि’—इति दृष्टव्यत्वात्नामेति तद्वयति । एव हेत्वर्थः । अथवैयमन्यथाहेतुसमुच्चयार्थः, अपवादास्मरणान्—व्ययदर्शनाच्च अनुदात्तमपि सदेतन्नामैव भवति । निपाता अप्यानुदात्ता भवन्ति (फि० नू० ४, ११) । तस्मात् कृतापवादाच्चाद्—दृष्टा- व्ययत्वाच्च नामैवेतदित्युपपन्नम् ॥

आह,—क पुनरस्य व्ययो दृष्टः ? उच्यते,—“उत त्वं सत्ये
 स्थिरपीतमाहुरिति द्वितीयायाम्” एकवचने । एवम् ‘उतो त्वस्मै
 तन्वं १ वि सस्र इति चतुर्थ्याम्” एकवचने व्ययो दृष्टः । उप-
 रिष्टाच्छेषः । “अथापि प्रथमाद्यहुवचने”—व्ययो दृष्ट इत्यध्या-
 हारः ॥ ३ ॥

अक्ष्ण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वासमा
 बभूवुः । आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे हृदा इव स्नात्वा
 उ त्वे ददृश्रे । अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायोऽक्षि चण्डेर-
 नक्तेरित्याग्रायणस्तस्मादेते व्यक्ततरे इव भवत इति ह
 विज्ञायते कर्णः कृन्ततेर्निकृत्तद्वारो भवत्यृच्छतेरित्याग्रायण
 ऋच्छन्तीव खे उदगन्तामिति ह विज्ञायते मनसां प्रजवेष्वा-
 समा बभूवुरासदघ्ना अपर उपकक्षदघ्ना अपरे आस्यमस्यते-
 रास्यन्दत एनदन्नमिति वा दघ्नं दध्यतेः स्रवतिकर्मणो
 दस्यतेर्वा स्याद्विदस्ततरं भवति हृदा इवके प्रस्नेया
 हृदा इवके प्रस्नेददृशिरे स्नानार्हा हृदो हृदतेः शब्दकर्मणो
 ह्लादतेर्वा स्याच्छीतीभावकर्मणोऽथापि समुच्चयार्थं भवति ॥४॥

अक्ष्ण्वन्तः कर्णवन्तः (ऋ० सं० ८, २, ३५, २)—इत्ये-
 तस्यामृचि । बृहस्पतेरायं विद्यासक्तं नाम । ‘अक्ष्ण्वन्तः’ अक्षि-

संयुक्ताः, एवमपि समानेन्द्रियाः समानपृष्ठोदरपाणिपादाः सन्तः
 अपि च, 'सखायः' समानख्यानाः सर्वे मनुष्याः । अथवा
 समानेषु शास्त्रेषु वृत्तश्रमाः । वैयाकरणा वैयाकरणानामेव
 समानख्यानाः, नैरुक्ता एव नैरुक्तानाम् । 'मनोजवेषु' मनो-
 गम्येऽप्यर्थेषु 'असमा यभूजुः' । केचिद्गृहापोहनधारणवत्तृत्वसमर्थाः,
 केचिदमेघसः । कथमसामान्यमिति ? यतो दृष्टान्तेन प्रतिपाद-
 यति ।—“आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे हृदा इय” । आदघ्ना एव
 आदघ्नासः । आस्यदघ्नदपरिमाणाः, केचित् प्रजया । उपकक्षासः
 कक्षसन्निहृष्टदेशतुल्योदका इव हृदाः । एके प्रजयहृदाः 'स्नात्वा'
 अक्षोभ्याः अपरिमेयप्रज्ञानाः । 'ददृशे' ददृशिरं—दृश्यन्त इति
 समस्तार्थः ॥

अथैकपदं निरुक्तम् । “अक्षि, चष्टेः” पश्यत्यर्थस्य,—
 दृश्यते हानेन । “अनक्ते” व्यक्त्यर्थस्य—“इत्याप्रायणः” मन्यते ।
 याहामपि चैतस्मिन्निर्वचने भवति । “तस्मादेते व्यक्ततरे इय
 भवतः”—इति । यस्मादिदमेति किमिति प्रकृतमपेक्ष्य ।
 अथवा यस्मादेते तेजोऽवयवभूयिष्ठे, तस्मात्कारणादित्येवं यच्छ-
 व्दमन्वाक्यं विद्यमानमविद्यमानं चोत्पद्य तस्माच्छब्दस्य साम-
 र्थ्यमुत्पाद्यते । तथाहि स निराकाङ्क्षो भवति । सर्वत्र च
 साकाङ्क्षेषु शब्दैर्ध्वेयं व्याख्यानधर्मी द्रष्टव्यः । एते अक्षिणी
 इतरेभ्योऽङ्गेभ्यो व्यक्ततरे स्पष्टतरे प्रकाशतरे भवतः,—अन्धकारे-
 ऽपि ह्येते प्रकाशेनैव नक्तञ्जारादीनां न तथैतराम्यङ्गानि । एवं
 ब्राह्मणेऽपि अनक्तरेवाक्षिणी “—इति ह विज्ञायते” । “कर्णः

वृन्तस्तेर्निवृत्तद्वारो भवति, ऋच्छतेस्त्वियाग्रायणः” मन्यते ।
 ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्निर्वचने भवति,—“ऋच्छन्तीव खे उदगन्ता-
 मिति ह विज्ञायते”—इति । ऋच्छन्तीवैतौ कर्णौ खेऽभिव्यक्ताः
 सन्तः शब्दाः एतावपि च उदगन्तां प्रत्युद्बुध्यत इव ग्रहणाय ।
 विचार्यमाणे ज्ञायते खे कर्णाविति । “आस्यमस्यतेः” क्षेपार्थस्य,
 —क्षिप्यते ह्येतदामिमुष्येनात्रम् । स्पन्दतेर्वा स्यादाङ्पूर्वस्यैव
 स्रवणार्थस्य,—शुक्लेऽपि ह्येतदत्र आगते स्रवत्येव श्लेष्माणं,
 येन तदाद्रौर्जनं प्रसितुं शक्यते । “दध्मं, दध्मतेः” स्रवत्यर्थस्य ।
 स्तुततरमिव तद्वचयुत्तरान् परिमाणान् । “दध्मतेर्वा स्यात्”
 क्षयार्थस्य । “विदस्ततरं” एव पक्षीणतरं, तद् “भवति” उत्तर-
 स्मात् परिमाणान् । “प्रक्षयाः” प्रकर्षेण स्नानुं येषु योग्यम्,
 अगाधत्वात्, ते प्रक्षेयाः क्षानादा इत्यर्थः । “हृदो हादनेः”
 शब्दार्थस्य,—शब्दं हासायभिहन्यमानः करोति । “हादतेर्वा
 स्यात्” शीर्ताभावात्प्रत्ययः,—ग्रीष्मेऽपि हासो शीतल एव भवति ॥

“अथापि” अयमपरो निपातः “समुच्चयार्थे भवति” एकतमः
 —त्यत् इति ॥ ४ ॥

किमुदाहरणम् ? —

पर्याया इव त्वदाग्निनमाग्निनश्च पर्यायाश्चैन्यथ ये
 प्रवृत्तेऽर्धेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु चाक्यपूरणा आगच्छन्ति पद-
 पूरणान्ने मिताक्षरेष्वनर्थकाः कर्मा मिदिति । निष्प्रवशा-

स॒न्धिदि॒न्नरो॒ भूरि॑तो॒का वृ॒कादि॑व । वि॒भ्यस्य॑न्तो व॒वाशि॑रे
 शि॒शिर॒जीव॑नाय॒ कम् । शि॒शिर॒जीव॑नाय । शि॒शिरं
 शृ॒णातेः॑ श॒स्नाते॑र्वा । ए॒मेनं॑ सृ॒जता॑ सु॒ते । आसृ॑जतैनं
 सु॒ते । तमि॑द्व॒द्वन्तु॒ नो गि॑रः । तं व॒द्वय॑न्तु॒ नो गि॑रः ।
 स्तु॒तयो॒ गि॒रो गृ॑णा॒तेः । अ॒यमु॑ ते स॒मत॑सि । ज॒यन्ते
 स॒मत॑सी॒धोऽपि॑ दृ॒श्यते ॥ ५ ॥

“पर्याया इव त्वदाश्विनम् (ऋ० प्राति० १२, १०)” — इति ।
 ‘आह, किमुक्तं भवति ? उच्यते,—“आश्विनं च पर्यायाश्चेति”
 — एवं समुच्चयार्थं भवति । “अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु
 ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति, पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः
 कमीमिद्विति” । व्याख्याताः क अपि संग्रहार्थीयाः, तन्प्रसङ्गेन
 हीत्येवमादयो अनर्थार्था अप्युक्ताः । प्रतिब्राप्रसक्तानेवाधुना
 पदपूरणान् वक्ष्यामः । तेषां सामान्यमेव तावद्वक्ष्यमुच्यते ।
 तत्राधिकाराथोऽयमथशब्दोऽथ ये प्रवृत्ते परिसमाप्ते अर्थे अन्वी-
 रेव वाक्पूरणैः पदैरमिताक्षरेषु गद्यग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति
 पदपूरणार्थास्त एव मिताक्षरेषु भवन्ति । उभयत्रापि तु ते
 अनर्थकाः अनर्थान्तरवाचकाः, प्राकृतार्थान् न किञ्चिदर्थान्तरं
 द्योतयन्ति । पदमेव वाक्यमेव वा पुरयितव्यमित्ययमेव हि
 तेषामर्थो नान्यदर्थान्तरम् । उक्तं च,—

“प्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विरोपवत् ।

निपाता,—इत्येतामानुपूर्वोमपेक्षैतदुक्तम् । तत्र ये प्रवृत्तेऽर्थे
आगच्छन्ति, ते पदपूरणा भवन्ति । एतामानुपूर्वोमपेक्ष्य पूर्व
माख्यातलक्षणमुक्तम्, तदनु नामलक्षणम् । तस्मादाद्यापि
निपात, तन्मध्ये वा अतएव द्रष्टव्य । लोकेऽपि हि दत्तानुयो
गाना ग्राह्यणानामवस्थानत्रमोऽकिञ्चिन्कर एव भवति । मध्येऽन्ते
वाद्यस्थितौ य प्रधान, सोऽग्र्य इत्युच्यते । तस्मान् सम्यगे
योक्तुं 'ये प्रवृत्तेऽर्थे--इति ॥

व्यत्यय चाधिरूढ्य श्लोकमप्युदाहरन्ति,—

“आदिमध्यान्तलुप्तानि प्रच्छन्नापिहितानि च ।

ब्रह्मण परिगुप्त्यथ वेदे व्यवहितानि च ॥”—इति ।

अधुना एवमेतानुदाहृतान् कर्माभिदून् समासत प्रत्येकमुदा
हरणैर्दर्शयति,—“शिशिर जीवनाय कम्”—इत्यत्र कमित्येष पद-
पूरण । शिशिर जीवनाय जीवनार्थमित्यर्थ । तत्र हि प्रायेण
प्रचुराणि शरद्धान्यानि भवन्ति । कमिति पदपूरण एव ।
“मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कम् —इति (ऋ० स० ८, ८,
१६, १) । अत्र सायण,—‘किमर्थम् ? ‘जीवनाय कम्’ जीव
नार्थम्, इह लोके चिरकालावस्थानार्थमित्यर्थ । कमिति पूरक ।
—इति । शाखान्तरेषु शेषो द्रष्टव्य ॥

केचिदेव वृत्तशेषमत्राधीयते,—

निष्पद्यन्तास्तद्विद्वतो भूरितोका वृकादिव ॥

त्रिभ्यस्यन्तो घचाशिरे शिशिरजीवनाय कम् ॥”—इति ।

निष्कवत्रा एव 'निष्कवत्रासः' निर्वसना इत्यर्थः । अपि च । 'भूरितोकाः' बह्वपत्या इत्यर्थः । के पुनस्ते ? दग्धिः, 'केचिन्नरो' मनुष्या इत्यर्थः । किं तेषामिति । 'वृकादिव विभ्य स्यन्तः' पुनः पुनर्भृशं वा विभ्यतो वृकादिव हिमात् 'ववाशिरै' पुनः पुनर्भृशं वा घश्यन्ते । किमिति ववाशिरै ? शिशरम् । अस्माकं जीवनाय जीवनार्थमागच्छति,—इत्येवं हेमन्ते ववाशिरै । अल्पतरशीतं हि शिशिरं, सुखं तत्र जीविष्याम इत्यभिप्रायः ॥

निगमप्रसक्तस्य शिशिरशब्दस्य निर्वचनम्—“शिशिर्भृष्टातेः” हिंसार्थस्य “शस्त्रातेर्वा” हिंसार्थस्यैव, नार्थकृतो विशेषः । हिनस्ति तस्मिन् काले अप्रतिबध्यमानो अतिशयेन द्वावाग्निः शुष्कानोपधिवनस्पतीन् ॥

ईमित्यस्योदाहरणम्—“ए मेन सृजता सुते मन्दि मिन्द्राय मन्दिने । चक्रि विश्वानि चक्रे ॥” (ऋ० सं० १, १, १७, २) । ऐन्द्रेयया गायत्री । मधुच्छन्दस आर्षम् । पृथ्वाभिप्लव-स्तोमवृद्धौ प्रातःसयने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे महाघ्नते च तृचा-शांतिषु विनियुक्ता । 'आ सृजतैनम्' आभिमुख्येन सृजत । 'ईन्'—इति पदपूरण एव । दत्तोक्थपात्रेण चमसैश्च सोमं हे अध्यर्प्यवः ! किमासृजत ? योऽयमिन्द्रस्य 'सुते' अभिपुते सोमे स्वांशः, उक्थपात्रचमसस्थः, एनमासृजत । 'मन्दि' मन्द्यिता-रम् । 'मन्दिने' इन्द्राय हर्षयते । 'चक्रि' चकनवन्तं कमणवन्तं वा । अपि वा हविर्दानशकटवेष्टराभ्यां चक्रवन्तमपि । चमदिति कर्मताम (पूर्वभागे १८४ पृ०) । अतिविशिष्टवीर्यजनरीः

संस्कारकर्मभिस्तद्वन्त 'विश्वानि' सर्वाणि भूतानि वा । 'चक्ष्वे' श्रुतवते इन्द्राय । सोम प्रत्यक्ष, दातारक्ष, परोक्षा त्विन्द्रस्य स्तुति । "अथापि प्रत्यक्षरुता स्तोतारो भवन्ति, परोक्षरुतानि स्तोतयानि"—इति घक्षयति ॥

"तमिद्वर्द्धन्तु नो गिर"—इति । इदित्यस्योदाहरणम् । "तमिद्वर्द्धन्तु नो गिरो घृत्स सशिश्वरीरिव । य इन्द्रस्य हृद् सनि ॥" (ऋ० स० ७, १, २०, ५) । अमहीयोराङ्गिरसस्ये यमार्पम् । गायत्री, सौमी । श्रावस्तुतौ चिनियुक्ता । 'तम्' घर्द्धयन्तु 'न' । त सोमम् । 'इत'—इति पदपूरण । घर्द्धयन्तूपजातवीर्यं कुर्यन्तु । देवतृमये । न एता अस्मद् 'गिर' स्तुतय । कथ पुनर्वर्द्धयन्तु । 'घृत्स गशिश्वरीरिव' । घृत्समिव, एकशिशुका रह्वयो गाव, ता यथा पर्यायेण वरत्मनेऽ मृतवत्सा म्वै म्वै पयोभिर्वहनादिसमर्थं कुर्युः । ण्वमेवागमद्भि पत सोममुपजातवीर्यं देवतर्पणाय कुर्यन्तु घर्द्धयन्तु । वतम् । 'य' 'इन्द्रस्य' 'हृद् सनि' हृदयसम्भन्ता, तमेन घर्द्धयन्त्वित्य मिप्राय ॥

आह,—कस्मान् पुनरत्र केचिदुदाहरणमन्त्रा अशेषा पठ्यन्ते, निरुच्यन्ते, केवाञ्चिदेकदेशा ? इति । उच्यते,—ये तावदशेषा पठ्यन्ते, निरुच्यन्ते च, तं व्याख्याधर्मोपदेशनायम् । यदि पुन सर्वेष्वपठ्येत् निरुच्येरथ, अतिगुरुराग्न सम्पद्येत । अथापि सर्वेषामप्युदाहरणमन्त्राणामेकदेश पठ्येत निरुच्येत च, तथापि व्याख्याधर्मो न प्रदर्शित स्यात् । तस्माद् व्याख्याधर्मोपदर्शनायं

केचिदशेषाः पश्यन्ते, निरुच्यन्ते च, केवाञ्चिदेकदेशाः, शाखाति-
गौरवमयात् ।—इति प्रतिमन्त्रमपि सकलार्द्धैर्वापादाध्ययने शक्यते
प्रयोजनमन्वेष्टुम्, तदेतत्समासेन ब्रूमः । यस्मिन् यस्मिन्मन्त्रे
यद्यत्पदमेकार्थमनेकार्थमनवगतसंस्कारं वा निर्त्रयीति, किञ्चिद्वा-
न्यच्छब्दरूपमध्याहरति, अन्यद्वापोहति, अन्यथा वा कश्चिद्वि-
परिणामं करोति, सन्दिग्धं वा निर्णयति, तदर्थमेव तं सकल-
मर्थते । यस्मिन्वार्द्धैर्वा पादे तावत् पदं भवति, यदभिमतं निर्वक्तुं
तावन्मात्रमेवार्थते । तन्निर्विचक्षया तदेतदेवं निपुणमन्वेष्टव्यं
सर्वत्र ॥

उकारस्योदाहरणम्—“अय मु ते समतसि कपोत इव गर्भ-
धिम् । घञस्तच्चिन्न बोहसे ॥” (ऋ० सं० १, २, २८, ४) ।
शुनःशेफो नियुक्त आत्मानं मोचयितुमिच्छेन्नेतया गायत्र्येन्द्रं
तुष्टाव । ‘अयम्’ इति घर्त्तमानः सन् कर्मणि निर्वित्सन्नाह ।
‘ते’ तव युष्मदर्थं सोमः यं प्रति नित्यकालमेव ‘समतसि’ सम्प-
त्तसि । त्वं तामु क्रियात्वाद्ध्यमानः समतसि सम्पत्तसि । कथं
पुनर्यं प्रति समतसि ? ‘कपोत इव’ कम्पतनः कपोतः, कुत्तिसत-
पतनः, स यथा ‘गर्भधि’ गर्भघाती कपोतिकाम्, अण्डाश्रयं वा
नीडं प्रति पुनः पुनः पतति, एवं यं प्रति नित्यकालमेव सम्पत्तसि
त्यम्, स एवायमभिपुतः सोमः, एमिर्हर्त्त्वग्भिः । अथ किम-
स्माभिः कर्त्तव्यमिति ? मोचय अस्मान् । किंवा ‘घञः’ एवेदं नः
स्तुतिलक्षणं ‘बोहसे’ न वितर्कयसि रोरुपमाणानाम् ? केनाप्य-
भिप्राययेण वयमेतद् ब्रूमः,—कीर्त्त्या युष्मदुगुणैर्न युक्तमेतदिति,

यतो न मोचयस्वसानतो यूपात् । श्रुत्वैतद्वबुद्धयार्थमार्त्तताम-
स्माकमवधार्य कारुण्यान्मोचयासान् । किं तेऽस्माभिरयमेव
तेऽस्सत्तः प्रति विशिष्टतरः सोमोऽभिपुत इत्यभिप्रायः ॥

“इवोऽपि दृश्यते” । कदाचिदनर्थकः—इति वाक्यशेषः ॥५॥

किमुदाहरणम् ?—

सु विदुरि॑व सु विज्ञा॑येते इ॒वाथा॑पि नेत्ये॒ष इ॒दित्ये॑तेन
सं प्र॒युज्य॑ते परि॒भये॑ । ह॒विर्भि॑रेके॒ स्वरि॑तः स॒चन्ते॑ सु॒न्वन्त॑
एके॒ सव॑नेषु सो॒मान् । श॒चार्म॑दन्त उ॒त दक्षि॑णाभिर्ने॒ज्जि-
ह्वाय॑न्त्यो नर॒कम्प॑तामेति । नर॒कं न्य॑र॒कं नी॒चैर्ग॑मनं नास्मि-
न्नम॑णं स्थानमल्पमप्यस्तीति वाथापि न चेत्येष इदित्येतेन
सम्प्रयुज्यतेऽनुपृष्टं न चेत् सुरां पिबन्तीति सुरा सुनोतेरेव-
मुच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति त उपेक्षितव्याः ॥ ६ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २, ३ ॥

“सु विदुरिव, सु विज्ञायेते इव”—इत्येते उदाहरणे । सुष्ठु
विदुर्यज्ञं ब्राह्मण इति, इवोऽनर्थक एव वाक्यपूर्णः । सुष्ठु
विज्ञायेते यज्ञो नक्षत्रं ब्राह्मणैरिति, अत्रापीवोऽनर्थक एव ॥

व्याख्याताः पदपूर्णाः, निपातसमाहारमधुना दर्शयति, तद-
धिकारार्थोऽयम् “अथ” शब्दः । इति सम्भाषणे । अथायमेव
इदिति केचलः प्रयुज्यमानः पदपूर्णो भवति । अपिचायमेव
“न-इत्येतेन” “सं” युक्तः, “प्रयुज्यते परिभये” अर्थः । सर्वतो

भयं परिभयम् । कथं प्रयोगः ? “नेज्जिम्हायन्त्यो नरकं पतामेति ।” मृग्य शेषः ॥

केचित्त्वेतत् कृतशेषमत्रार्थायन्ते,—“हविर्भिरेके^१स्वरित^१ सचन्ते^१ सुन्वन्त^१ एके^१ सवनेषु^१ सोमान् । शचीर्मदन्त^१ उत दक्षिणाभिर्नेज्जि^१म्हायन्त्यो नरकं पताम^१” इति ॥

नारदेन किल विप्रलभ्यमाना असुरपत्न्यो भर्तृन् प्रति तमनेन मन्त्रेण प्रन्युचुः । ‘एके’ तावत् ‘इत’ लोकात् ‘हविर्भि’ पुरोडाशादिभिर्निमित्तभूतैः ‘स्य’ ‘सचन्ते’ स्वर्गं लोकं प्राप्नुवन्ति स्म । अथ ‘एके’ ‘सवनेषु’ यज्ञेषु सोमान् सुन्वन्त अभिषुण्वन्त, तेन कर्मणेत्यर्थः । ‘शचीर्मदन्त’, अन्ये शच्या यानां स्तुतिभिरेके देवान् मादयन्त सन्तर्पयन्त इत्यर्थः । अप्यन्ये ‘दक्षिणाभि’ स्व सचन्ते इत्येतद्देवानुवर्तते । तत्रैव सति, तेन तेनाभ्युद्यतेषु प्राणिषु श्रेयं प्रति यदि वयमेतानपि भर्तृन् सम्यक् परिचरेम । अन्येषां जपहोमादीनां कर्मणामसम्भवे सति । “न इत्” वयमेतेषामप्युप “जिह्मायन्त्यो” जिह्मावरन्त्यो भगवन् “नरकं पताम”,—न ह्यन्यो भर्तृपरिचर्यात् क्षिया कश्चनधर्मोऽस्तीत्यभिप्रायः ॥

नरकराब्दं निर्द्धार्यति,—नीचैरस्मिन्नप्यन्ते गम्यत इति नरकमथवा नास्त्यस्मिन् रमण रतिकरं स्थानमप्यस्तीति नरकम् । अथाप्ययमपरो निपातसमाहारो नचेत्येष इदित्येतेनैव सम्प्रयुक्तं प्रयुज्यते । केनचिदनुपृष्टे सति प्रतिवचनं भवति । तद् यथा कश्चिन् कश्चिन् पृच्छति,—‘तिष्ठन्ति’ धृपला ? इति । तत् प्रत्याचष्टे,—‘तिष्ठन्ति’ इति । ततो ‘यदि तिष्ठन्ति, किमर्थं

नागच्छन्ति ?" इति पुनरनुपृष्टे ब्रवीति,—‘न चेत् सुरां पिर-
स्त्यागमिष्यन्ति’ इति, यदि सुरां न पिबन्तीत्यर्थः ॥

अथ “सुरा” कस्मात् ? “सुजोते.”,—सा ह्यभिपूयते अनेकै-
र्द्रव्यैः पिष्टादिभि ।

“एवमुच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति त उपेक्षितव्या.” । एवमनेन
प्रकारेण उच्चावचेष्वर्थेषु बहुप्रकारेषु समाहृताश्चान्येऽप्येवं बहु-
प्रकारा निपतन्ति । प्रयुज्यमानास्ते लक्षणशास्त्रमेतच्चार्थनिर्घचन-
शास्त्रमुपेत्योपगम्य अनुप्रवेश्य, ईक्षितव्या,—क कस्मिन्नर्थे
वर्तते ? इत्येवं द्रष्टव्या परीक्ष्या इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६, ३ ॥

चतुर्थः पादः ॥

इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि नामाख्याते
चोपसर्गनिपाताश्च तत्र नामान्याख्यातजानीति शकटायनो
नैरुक्तममयश्च न सर्वाणीति गार्ग्यां वैयाकरणानां चैके
तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ, प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां
संविज्ञातानि तानि यथा गौरश्मः पुरुषो हस्तीत्यथ चेत्
सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्थुर्यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्

सर्वं तत् सत्त्वं तथाऽऽचक्षीरन् यः कश्चाध्वानमश्नुवीताश्वः
 स वचनीयः स्याद् यत् किञ्चित् तृन्यात् तृणं तदद्यापि
 चेन् सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यावद्भिर्भाविः सम्प्रपु-
 ज्येत तावद्भूम्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यान् तत्रैवं स्थूणा
 दरशया वा सज्जनी च स्यात् ॥ १ ॥

“इति”—करणोऽधिकारपरिसमाप्त्यर्थः । “इमानि चन्वारि
 पदजातान्यनुकान्तानि, नामाख्याते चोपमर्गनिपाताश्च” इति ।
 प्रतिज्ञाप्यासौ निगम इत्यर्थः । इतिमानि, चन्वारि पदजाता-
 नांति व्याख्याय अनुकान्तानि,—पूर्वमाख्यातम्, ततो नामानि,
 ततः उपसर्गाः, ततो निपाता इत्येवमानुपूर्व्येण क्रान्तानि वर्णि-
 तानि । व्याख्यायति वाक्यशेषः । कतमानि पुनस्तानि ? नामाख्याते
 चोपमर्गनिपाताश्च—इति । तदपि व्याख्यातमेव ॥ यच्च नहुक्तं,—
 ‘अस्य किञ्चिदवशिष्यते, तच्चतुर्थेन पादेन वर्णयिष्यामः’—इति
 (१. ५० १ पा० ४ ग०), तदिदमेवावस्यमात् पदचतुष्टयल-
 ङ्गान्तन्तरमाभ्यते,—“तत्र नामान्याख्यातजानांति शाकटायनो
 नैरुक्तसमयश्च” । तत्र तस्मिन्नेव पादचतुष्टये यानि नामानि
 तानि सर्वाण्येवाविशेषेणाख्यातजानोन्येवं शाकटायन आचार्यो
 व्रथीतीति वाक्यशेषः । नैरुक्तानां चैव समयः मिडान्तः स्येवा-
 मविशेषेण गार्ह्यवर्ज्यम् ॥

भाट्ट—कः पुनरन्यथा व्रथीति, येनैवमुच्यते,—शाकटायनो
 व्रथीतीति ? उच्यते,—“न सर्वाणीति गार्ह्यः” व्रथीति । किं

गार्ग्य एव ब्रवीति ? नेत्युच्यते,—“वैयाकरणानां चैके”—
याकरणमधीयन्ते ये, ते वैयाकरणा, तेषां चैके न सर्वाण्यार्या-
तजानि नामानीत्येव ब्रुवत इति वाक्यशेषः ॥

‘तद्यत्र स्वरसंस्कारो समर्थो प्रादेशिकेन गुणेनान्वितो स्याता
संविज्ञातानि तानि”—इति । तदेतन् प्रपञ्च्यते गार्ग्यपक्षेण ।
यान्यार्यातजानि नामानि, यानि यावन्ति, एव पर्युपयुक्तस्त-
च्छब्दः । इह त्रिधा व्यवस्था नाम्नाम् । तद्यथा,—प्रत्यक्ष-
क्रियाणि, प्रकृतप्रक्रियाणि, अविद्यमानक्रियाणि । तत्र, प्रत्यक्ष-
क्रियाणि,—कारको हारक इति । प्रकृतप्रक्रियाणि, तद्यथा,—
गौरव इति । अविद्यमानक्रियाणि, तद्यथा,—दित्यो डवित्य,
अरविन्दोऽर्वाङ् चन्द्र इति । तत्रैव सति यत्र येष्वित्यर्थः ।
केषु नामसु स्वरसंस्कारो, स्वरश्चोदात्तादि, सस्कारश्च प्रकृति-
प्रत्ययादि, तौ स्वरसंस्कारौ । समर्थो, समर्थता नामोपपत्ति-
रुच्यते, सद्गतार्थो, लक्षणशास्त्रविहितोपपत्त्या युक्तावित्यर्थः ।
यथैव लक्षणाविप्रतिपत्त्या स्वरोऽवस्थितः, एव सस्कारोऽपि ।
येष्वपि च प्रादेशिकेन, प्रदिश्यते द्रव्यमनयेति प्रदेश क्रिया, या
तस्मिन् द्रव्ये अवस्थिता यदुधेतुकस्तस्य नामधेयप्रतिलम्भोऽभि-
प्रेतः, तस्या प्रदेशाख्याया क्रियाया अभिधायको धातुः स गुण-
इत्युच्यते । अन्यत्र हि गुणशब्दो प्रधाने वर्तते । शेषः, यद्गुणः, गुण-
इति समानार्थाः । प्रधानन्तु तत्र क्रियाप्रदेशाख्या, तदभिधायको
धातुः गुणाख्यः, स प्रदेशवाचकत्वात् प्रादेशिको गुण इत्युच्यते ।
तेन धातुरूपेणान्वितायनुगता स्वरसंस्कारौ स्याता भवेताम् ।

येषामाह, किन्तेयामिति ? उच्यते,—संविज्ञातानि तानि ।
 समं विज्ञातानि ऐकमत्येन विज्ञातानीत्यर्थः । तेषु तावदविप्रति-
 पत्तिरेवास्माकमाख्यातजानि नामानीति । तद्यथा,—कर्ता,
 कारकः, यत्ता, पाचक इति । न पुनर्यथा गौरयः पुरषो हस्तीति ।
 किङ्कारणम् ? एतेषु प्रकल्पन्ते क्रियाः, न साक्षादुपलभ्यन्ते ।
 अपि चैतेषु कल्पयितुमपि तावच्छक्यन्ते । तदिच्छादिषु पुनः
 कल्पयितुमपि शक्यन्ते । तस्मान्न सर्वाण्याख्यातजानि नामा-
 नीति । तत्र यदुक्तं 'सर्वाण्याख्यातजानि नामानि' इति तदयुक्तम् ।
 रुद्धिशब्दे च क्रियाः केवलं शब्दव्युत्पत्तिकर्मण्युपलक्षणभूता
 विमित्तमात्रेणोपादायन्ते, न यस्तुतोऽर्थक्रियास्वनुसङ्गापभावं प्रति ।
 तत्र शब्दस्य प्रच्युतानुपलक्षितेऽनुप्रवृत्ते ऽभिधाने निवृत्तायां
 क्रियायामुपगतसाधनव्यापारं निरूप्य क्रियायामभिधानं यस्तु-
 • माप्रम्य प्रतिनिर्देशकं रुद्धिरित्यभिधीयते ॥

अपरो व्याख्यातार्थः । "तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ
 प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्याताम्" । यत्र यस्मिन्नास्ति स्वरसं-
 स्कारौ, समर्थौ अष्टाध्यायीलक्षणोपपत्त्या युक्तौ, प्रादेशामिधा-
 यिना च धात्वान्येन प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ अनुगतौ, स्यातां
 न्यायवत्कर्मणामिकसंयुक्तेन संस्कारेण । तद्यथा,—कर्ता,
 कारकः, यत्ता, पाचक इत्येवमादि । तदाख्यातजं गुणवृत्तमिति
 प्रतीम इति वाक्यशेषः । येषु पुनरष्टाध्यायीलक्षणपराद्भुतौ
 स्यसंस्काराद्यनुगतौ, न च न्याय्यकर्मणामिकसंस्कारयुक्तेन
 प्रादेशान्येन धातुरूपेण । किं नैवमिति ? उच्यते,—"संविज्ञा-

नानि तानि” । संविज्ञानपदमितीह शास्त्रे रुढिशब्दस्येयं सञ्ज्ञा ।
वक्ष्यति हि, अग्निरिन्द्र इत्येवमादीनां संविज्ञानपदत्वम्—“यत्तु
संविज्ञानभूतं स्यात्” इति । तथा वृत्रहा पुरन्दर इत्येवमादीनां
गुणपदत्वम् । स एवमिहापि विभागो दृष्टव्यः । तत्र गुणपदानि
कारकपाचकादीनि । संविज्ञानपदानि तानि “यथा,—गौरश्व
पुरषो हस्ती” इत्येवमादीनि,—न ह्येषां गवादीनाम् अप्टाध्याय्या
व्युत्पत्तिलक्षणमस्ति, तस्माद्भूतिशब्दा एवैत इति ॥

अन्ये तु प्रदेशो व्याकरणमिति व्याचक्षते । तत्र हि शब्दानां
लक्षणानि प्रदिश्यन्ते । तन् कुत ? वचिहक्षणानुग्रह लक्षणा
वयचो वा गुण इत्युच्यते,—प्रसिद्धो हि गुणशब्दोऽनुग्रहेऽवयवे
च । तद्यथा,—‘गुणे ममाय वर्त्तते’ इत्युक्तेऽनुग्रहे वर्त्तते इति
गम्यते, अवयवेऽपि,—‘द्विगुणा रज्जु’, ‘त्रिगुणा’ इति चोक्ते
द्वयवयवा त्रयवयवेति गम्यते । शेषं समानमेव पूर्वाभ्या-
मर्थाभ्याम् ॥

अथवा संविज्ञानानि तानि, संविज्ञातानि तानि चेत्पुनरापि
पाठो । तस्मादुभयथाऽपि ध्याय्यातम्,—सच्च प्रदेश इति ।
केचिदङ्गभूता त्रिया गुण इति व्याचक्षते ॥

किं नान्यत् ? “अथ चेत् सर्वाण्यग्यातजानि नामानि
स्युः” । तथाप्ययमपरो दोषः प्रमत्तयेत् । आह, कतम इति
“य कश्च तन् कर्म कुर्यात् सर्वं तन्नस्य तथान्वक्षीरन्, य
कश्चाध्यानमनुवीत, अथ स वचनीय स्यात्, यत् किञ्चित्
नृन्यान् नृण तन्”—इति । य कश्चाविशेषेण प्राणां तन् कर्म

कुर्यात्, यत् किञ्चिदनेकप्राण्याधयमेकवदभिप्रेत्योच्यते,—
तत्कर्म कुर्यादिति ? सर्वमेव तं प्राणिनं तेनैवैकेन नाम्ना आच-
क्षीरम् । तद्यथा । यः कश्चाध्वानमविशेषेणानज्वोऽप्यश्रुवीत,
अथ इत्येवं स वचनीयः स्यात् । कस्माद्धादयः अश्रुवन्नथ
इत्युच्यते, अन्योऽश्रुवन्नपि नोच्यते ? इति विशेषहेतुर्नास्तीति ।
तस्मादश्वोऽपि नैवाशनक्रियायोगाभिप्रायेणाथ इत्युच्यते,
किन्तर्हि ? शब्दव्यवहार एवायमर्थप्रत्यापनार्थः ईदृशः क्रियानिर-
पेक्षः । एवमेव, यन् किञ्चित् तृन्यादविशेषेण तत्सर्वं तर्दन-
क्रियायोगान् तृणमित्येवमुच्यते । तस्माच्च सर्वाण्याप्यानज्ञानि
नामान्तीति ॥

किञ्चान्यत् ? “अथापि चेन्” अथापि यदि “सर्वाण्या-
प्यातज्ञानि नामानि स्युः” । तथाप्ययमपरो दोषः स्यात् । आह,
कतमः ? उच्यते,—“यावद्विभाचैः सम्प्रयुज्येत तावदुभ्यो नाम-
धेयप्रतिलम्भः स्यात् तत्रैवम्” । तद्यथा,—स्यूणा दद्याया या
सज्जनी च स्यात्”, क्रियाहेतुके हि नामधेयप्रतिलम्भे सति
यावद्विभाचैर्वाच्यतीभिः क्रियाभिरेंकं द्रव्यं संयुज्येत, तावदुभ्यो
भावेभ्यः क्रियाभ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात् । किं कारणम् ?
न हि तत्र कासाद्भिदुव्यापत्तको विशेषहेतुरस्ति, अन्यासां या
नियामकः । तत्रैवं सति स्यूणा एकैव सति दरे दोने इति
दद्याया इत्युच्येत, न नोच्यते । तथा च मज्जनेऽप्यां धंश इति
सज्जनीत्युच्येत न नोच्येत । एवमेकानि सरधानि एकक्रिया-
योगादेकनामानि स्युः, एवं पानेऽक्रियायोगादेकनाम, उभय-

थापि च ध्यवहाराप्रसिद्धिः । तस्मात् सर्वाण्याव्यातज्ञानि
नामानि स्युः ॥ १ ॥

अथापि य एषां न्यायवान् कर्मनामिकः संस्कारो
यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैवान्याचक्षीरन् पुरुषं पुरि-
शय इत्याचक्षीरन्नष्टेत्यग्रन्तर्दनमिति तृणमथापि निष्पन्ने-
ऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्ति प्रथनात् पृथिवीत्याहुः क
एनामप्रथयिष्यन् किमाधारश्चेत्यथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके
विकारे पदेभ्यः पदेतराद्वाङ् सञ्चस्कार शाकटायन एतेः
कारितश्च यकारादिज्चान्तकरणमस्तेः शुद्धञ्च सकारा-
दिज्चायापि सच्चपूर्वो भाव इत्याहुरपरस्माद्भावात् पूर्वस्य
प्रदेशो नोपपद्यत इति तदेतन्नोपपद्यते ॥ २ ॥

आह,—किमिति ? उच्यते,—“य एषां न्यायवान् कर्मना-
मिकः संस्कारो यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैवान्याचक्षीरन्” ।
एषां पुरुषाश्चादिनाम्नां न्यायवान् लक्षणन्यायेन युक्तः ।

आह,—कः पुनरसाविति ? उच्यते,—कर्मनामिकः
संस्कारः । कर्मवृत्तं नाम तन् पुनः पाचकलावकादि, तस्मिन्
भवः कर्मनामिकः संस्कारः । किञ्च । यथाचापि प्रतीतार्थानि
स्युः, प्रतीतक्रियाणि स्युः तथैव नान्यान्याचक्षीरन् जनाः ॥

आह,—कथं पुनराख्यायमानान्येतानि न्यायवता कामे-
नामिकानि संस्कारेणोपेतानि स्युः, कथं वा प्रतीतक्रियाणीति ?
उच्यते,—“पुरुषं” तावन् पुरि शय इत्यावक्षीरन् । पुरि हासो
रोने पुरिशय इति प्राप्नोति । एवमसौ न्यायवता कामनामिक-
संस्कारयुक्तेन शब्देनोक्तः स्यात् । एवं चैव प्रतीतक्रियः शब्दो
भवति । एवमेव “अष्टा इत्यश्वम्” आचक्षीरन्,—अश्वोति हि
असौ इति अष्टा प्राप्नोति । एवमेव वृन्दने तमिति “तर्दनमिति
वृणम्” आचक्षीरन् । न चैवमाचक्षते । न चास्ति कारणे
विद्यमाना क्रिया परोक्षीकर्तुं न्याय्या, तस्मान् न सर्वाणि
आख्यातजानि नामान्तीति ॥

“अथापि” इदमपरमप्राप्तं कुर्वन्ति, ते शाकटायनादयः ।
किम् ? “निष्पन्नेऽभिध्याहारेऽभिधिचारयन्ति, प्रयत्नात् पृथिवी-
त्याहुः, क एतामप्रययिष्यन्”—इति । निष्पन्ने, कस्मिन् ?
अभिध्याहरणमभिध्याहारः, तस्मिन्नभिध्याहारे, ततः पश्चादाभि-
मुन्येन स्थित्वा तस्याभिधानस्य, ततो विचारयन्ति ।

कतमस्य धातोरत्र रूपमिति ? आह,—प्रयत्नापृथिवीत्याहुः
ते शाकटायनादयः ।

आह,—ततः किमिति ? उच्यते,—तत्र घयं पृच्छामस्तावन्,
यदीयं स्वभावत एव पृथिवी नाम अभविष्यत्, ततः क एतामपृथिवीं
सर्तामप्रययिष्यत् ? कोऽस्याः प्रयत्नकरित्वदिन्यमिन्द्रायः ॥

अथापि कश्चिदस्याः अपृथिव्याः सत्याः प्रयत्नकर्ताभ्युपगम्येत,
ततोऽपि च यदस्मिदमपरं पृच्छामः,—“यिमाधारश्च इति” ।

चशब्दः समुच्चयार्थः,—सर्वस्य हि प्राणिजातस्येयमेवाधारः
प्रतिष्ठा, अथ पुनर्यदेयममथितासीत्, तदा योऽस्या प्रथयिता स
किमाधार आसीत्?—न ह्यनाधारेणाप्रतिष्ठितेन शस्येय प्रथयितुम्,
स चाधारो नास्तीति प्रथनक्रियाभावः प्रथनक्रियाभावे च सति
क्रियाजान्येवमादीनि नामानीत्येतदयुक्तम् । तस्मात् सर्वाण्या
ख्यातजानि नामानीति ॥

“अथ” अपि इदमपरमप्राप्तं शाकटायनं वृत्तवान् ।

आह,—किमिति ? उच्यते,—“अनन्वितेऽर्थे” इत्येवमादिर्दोषः ।

आह—वेदाङ्गानामेकैकमनेकप्रभेदम् । तद्यथा,—निरुक्तं
चतुर्दशप्रभेदम् । व्याकरणमष्टप्रभेदम् । तत्र, केषाञ्चित् नैरुक्तानां
कैश्चिद्वैयाकरणैः साकं केषुचिच्छब्देष्वेकमत्यं केषाञ्चित् द्वैमत्यम् ।
तत्र, शाकटायनो नैरुक्ताश्च गार्ग्यवर्जं कानिचिदभिधानान्यनेकैर्धा
तुभिरनुविदधति, कानिचिदेकेनैव । किं कारणम् ? प्रतिनियतो
हि स्त्रेषु स्त्रेषु व्याकरणेषु शब्दानुविधानसमयः । तद्यथा,—
पाणिनाया भू इति प्रवृत्तिमुपादाय लङित्येन प्रत्ययमुपाददते ।
ततः कृत्वा सानुबन्धलोपस्य लस्य स्थाने तिगादीनादिशक्तिः,
तथाहि ते ण् शब्दमनुविधातुं शक्नुवन्ति । स हि तेषां शब्दानु
विधानोपायः पाणिनिना परिहृतः । सैषां शब्दानुविधाने तन्त्र
शीलात्येतदेवैव प्रयोजनमुक्त्या नान्यम् प्रयोजनमस्ति लडादीनां
मध्ययने लोपे च । अपरे पुनर्वैयाकरणा लटमृत्त्वैव तिगादी
नेवोपाददते । तेषामपि हि शब्दानुविधाने सा तन्त्रशीली । एष
प्रतिनियतया स्वया स्वया तन्त्रशील्या भवतीत्येवमादि समानमेव

शब्दरूप साधयन्ति । तत्रैव शब्दानुविधानोपायविप्रतिपत्तौ सत्या शाकटायन आचार्य्योऽनेकैश्च धातुमिरैकमभिधानमनुविहितवान्, एकेन चैकमेव । तत्र यदनेकैर्गुणविहितवान् तदितरैर्गार्ग्यपाणिन्यादिभिर्न मृश्यते । किं कारणम् ? अप्रसिद्धो हि स तेषां शब्दानुविधानमार्गः । धातुसमुदायमात्रमेव नामेति । अतस्ते शाकटायनमाचिक्षिप्सन्त वाहु — “अथानन्वितेऽर्थे” इति । अनन्वितेऽर्थे अननुगते शब्देतार्थः, यत्र संस्कार्यमाणोऽपि शब्दोऽर्थमनुगन्तुं न शक्नोति । एवं धातुञ्च असमर्थो भवति ।

“अप्रादेशिके विकारे” च । यथा हि क्रियया तदुद्भव्यं प्रदिष्यते, तदभिधायको यो धातुः, स तदभिधानं विगृह्यमाणं विकर्तुं न शक्नोति यत्र ।

तत्र ह्ययमालप्रतिष्ठ शाकटायन सचाप्याप्यातजानि नामान्युपपादयिष्यन्नसम्भवे सति काशकुशावलम्बनमिव कुर्वन् किमकरोदिति ? “पदेभ्यः पदेतराद्धान् सञ्चस्कार शाकटायन” । पदेभ्यः आप्यातपदेभ्यः समस्तेभ्योऽवयवानुपादाय पदेतराद्धान् अन्यान् अन्याश्च इतरतरारयान् पदावयवैरन्यैश्चान्यैश्चान्यदर्थं नात्र संसृतवान् ॥

तद्यथा, — ‘सन्धम्’ — इत्येतदभिधानं सञ्चस्कारः । कथम् ? “एतौ कारितं च यकारादिं चातकरणमस्ते शुद्धं च सकारादि” । एते ‘इण् गतो (अ० ५०)’ — इत्यस्य कारितं ण्यन्तं रूपं कृत्वा ततो यकारमन्तमादाय यकारान्तं कृत्वा सत्यशब्दस्यान्तमर्द्धं सञ्चस्कारः, ततो ‘यम्’ — इति भवति । अस्ते शुद्धम् । ‘अस्

मुवि (अ० प०)—इत्येतस्य शुद्धमेव रूपं कृत्वा तकारान्त-
मित्यर्थः । ततः सकारादिशब्दरूपं गृहीत्वा 'सत्'—इत्येतत्,
'सत्यम्'—इत्येतस्य शब्दस्य आदिमकरोदाद्यमर्थं सञ्चस्कार,
तत्सदिति भवति । अत्र योऽयमस्नेस्तकारः, स यकारमधिरो-
हति । एवमेतदेकमभिधानं द्वयोर्धात्वोः सञ्चस्कार सत्यमिति
भवति ॥

अथ कोऽर्थः ? सन्तमर्थं मापयति प्रत्यापयति गमयतीति
सत्यम् । कारितं च यकारादिञ्च शुद्धञ्च सकारादिञ्चेति
इतरस्य चेतरे चार्द्धमिति समुच्चयार्थाञ्चकाराः एवं पदेभ्यः
पदेतरार्द्धान् सञ्चस्कार शाकटायनः, तदेतदन्याय्यं कृतवान्,—
को हि नाम पदं विभज्यानेकधातुजं कुर्यात् तदेतदग्रतः पूर्वमन्यै-
र्विद्वद्भिः शाकटायनोऽतिपाण्डित्याभिमानादकरोत्,—यदभिनन्
पदानि ॥

अपि चोपजायते नः शङ्का, यथासौ प्रवृत्तो नासौ पदेषु
स्थाम्यति, अपि चासौ घर्णानपि भेन्मयति, अनेकार्थाश्च कल्प-
यिष्यति । यो हि पदान्यभिनन्, तस्य घर्णभेदे विशेषहेतुः को
भविष्यति ? तस्मादतिप्रसङ्गदीपोपपत्त्या नानेकधातुजानि
नामानि, नापि सराण्याग्यातजानि नामानीति ॥

“अद्यापि” अयमपरो द्योपः प्रसज्येत । कतमः ? “सत्त्वपूर्वो
भाव इत्याहुः” अभियुक्तान्निष्ठिदः । सत्त्वं पूर्वमस्मान्नोऽयं
सत्त्वपूर्वः । किं कारणम् ? सत्त्वाश्रय एव ह्यसौ । तत्रैव सति
“अपरस्माद्वाचान्” अपरकालीनेन भावेन क्रियया “पूर्वस्य”

पूर्वोत्पन्नस्य “प्रदेशः” प्रदेशानं सञ्ज्ञा प्रतिलम्भो “नोपपद्यते” । किं कारणम् ? उत्पत्तिसहभूता हि सा, स्वेनाभिधानेन क्रिया-
निरपेक्षेणाभिसम्बद्धमेव द्रव्यमुत्पद्यते,—नित्यसम्बद्धो हि
शब्दार्थो । “इति तदेतन्” सर्वथा सर्वाण्याख्यातजानि नामा-
नीति शाकटायनमननं “नोपपद्यते” । तदनुपपत्तायस्मत्पक्षसिद्धिः,
—कानिचिदाख्यातजानि नामानि, कानिचिदनाख्यातजानीति ।
अथ शक्यते प्रत्ययस्थातुं प्रत्ययस्थायितामिति परिसमाप्तो
गार्ग्यपक्षः ॥ २ ॥

शाकटायनपञ्चोपनिषत्तान् दोषान् प्रतिसमाधास्यामस्तदर्थं
मिदमारभ्यते,—

यथो हि नु वा एतद्यथा स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादे-
शिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां सर्वं प्रादेशिकमित्येवं सत्यनु-
पालम्भ एव भवति यथो एतद्यः कश्च तत्कर्म कुर्यान् सर्वं
तत्तत्त्वं तथाचक्षीरन्निति पश्यामः समानकर्मणां नामधेय-
प्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा तथा परित्राजको जीवनो
भूमिज इत्येतेनैवोचरः प्रत्युक्तो यथो एतद्यथा चापि प्रती-
तार्थानि स्युः स्तथैवान्याचक्षीरन्निति सन्त्यल्पप्रयोगाः
कृतोऽर्पकपदिका यथा व्रततिर्दमूनाजाद्य आट्णारो जाग-
रुको दर्विहोमीति यथो एतन्निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिवि-

चारयन्तीति भवति हि निष्पन्नेऽभिव्याहारे योगपरीष्टिः
प्रथनात् पृथिरीत्याहुः क एनामप्रथयिष्यन् किमाधारश्चे-
त्यथ च दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यः ॥ ३ ॥

“यथो हि नु वा एतन्” इति । यथेति वाक्योपादाने, यथा
येन प्रकारेण । उकारोऽवधारणार्थः । व्याख्यातमेतन्,—
“अथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थः” । इतरेण येनैव प्रकारेण
प्रसिद्धमाचार्य्येणाख्यातजत्व प्रतिपिद्धं नाम्न, तेनैव प्रकारेण
प्रत्यनुभाष्यामीति । हि—इत्यस्यायाम् । कथं हि व्याक-
रिष्यतीति । नु—इत्येव हेत्वपदेशे । चै—इत्ययं यथोक्तपूर्व
पक्षोपदेशार्थः । येनैव प्रकारेणासमर्था हेतव उक्ता, तेनैव
प्रकारेण प्रत्यनुभाष्य प्रतिवक्तव्यमेव समाकरिष्याम ॥

यथैतदुक्तं किमिति ? “तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादे-
शिकेन गुणेनाविर्ता स्याताम्” इति । आह तत्र किमिति ?
उच्यते,—तदेतन् प्रत्युच्यत इत्युपप्रयुक्तस्तच्छब्दः ॥

आह,—केन पुनः प्रकारेण प्रत्युच्यत इति ? उच्यते—
“सर्वं प्रादेशिकमित्येव सत्यनुपालम्भ एव भवति” । सर्वमेव
प्रादेशिकं सर्वमेव त्रियाजं नाम । आह,—ततः किम् ?
इत्येव सत्यनुपालम्भ एव भवति । आह, कथम् ? अणु-
प्रादेशवाचिन आख्यातानुप्रेक्ष्य तदाश्रयी स्वरसंस्कारौ याव-
दुगम्यमनुविधेयौ,—विन्धी हि लक्षणगतिर्नैव शब्दापराधो नाप्य-
स्माकम् । भवत इवायमपराधो मन्दशिक्षितत्वात्,— येना

नुविधातुं स्वरसांस्कारौ विद्यमानावपि प्रदेशवाचिनि धातौ न शक्नोति, स त्वां तावत् पुनः पुनः शिक्षस्वान्यद्व्याकरणं यावच्छ-
किस्तवानुविधातुमिति । व्याकरणेऽप्यप्यध्यामिन्ने लक्षणैरे-
कदेशो विक्षितः । कश्चित् सौत्रो धातुः, कश्चित् तुशद्चशब्द-
चाशब्दातिरिकाध्याहारविभागादिगम्यः । तद् यथा । मतान्त-
रेष्वप्यध्यामिन्नेषु कश्चिन् कश्चिद्विधिरुच्यते । ते च सर्व एव
प्रयोगमिच्छता प्रयोगकाल उपसंहर्त्तव्याः । एवमिहापि
सर्वाण्येव लक्षणशास्त्राण्यपेक्ष्याणि अपिलस्वरसांस्कारसिद्धये ।
—इति स त्वां तावत् शिक्षस्यानिर्घिणः, यावदपिलशब्दानां
स्वरसांस्कारानुविधातुमुपज्ञातुं सामर्थ्यमिति ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—“यः कश्च तन् कर्म
तुल्यात्, सर्वं तत् सत्त्वं तथाऽऽवक्षीरन्निति” । अनेकेषामेक-
निययोगादेकनामता प्रसज्येतेति ॥

अत्र ब्रूमः,—न हि प्रसज्यते । त्वमपि पश्यसि, ययमपि
च “पश्यामः समानकर्मणा” तुल्यकर्मणां अपि सतां कर्मरतां
“नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा तक्षा पश्चिाजको जीवने
भूमिज इति ।” तश्च कश्चिन् तक्षेत्युच्यते । अन्यः तक्षन्नपि
न तक्षेत्युच्यते, आह,—कोऽत्र हेतुरिति ? शृणु—लोकमव
पृच्छ, तमेधोपालम्भस्व, न मर्दोप नियमः कृत इति । यथ च
तद्यथा,—समानमाहमानानां कश्चिदेवार्थेन संयुज्यते, कश्चिन्न,
वेदादीनाम्, एकार्थेन संयुज्यत इति अन्यैरपि संयुक्तः, सत्यमेकेन
चालम्भम् । स्वभावतो हि शब्दानां क्रियाज्ञत्वेऽपि सति कश्चि

देव क्रियामङ्गीरुष्यावस्थितिर्भवतीति । अथवा क्रियाविशयवृत्तो नियमः स्यात्,—यो हि यदतिशयेन करोति, तस्यानेकक्रियापत्त्येऽपि सति तद्धेतुक एव नामधेयप्रतिलम्भो भवति ॥

अयं समाधिः,—अथवा न ब्रूमो यो यत्र यदा च तक्षति, स एव तक्षेति । किन्तर्हि ? यो यदा यत्र तक्षा भवति, स एव तक्षेति । तदेतद्वक्ष्यमाणनियत, काममन्येष्वप्यस्तु कदाचित् क्वचित् तेषामप्यन्याः क्रियाः नियततराः सन्ति, यद्धेतुको नामधेयप्रतिलम्भ इति ? तेषां तु तक्षा नियमतः तक्षतीति विशेषः । जीवन इक्षुरसः, शाकजातिर्या । भूमिजोऽङ्गारकः ॥

“पतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तः” । आह,—कतमः ? यावद्विर्भाविः सम्प्रयुज्येत तावद्विभ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यादित्येषः । पश्यामोऽनेकक्रियायुक्तानामपि एकक्रियाकारितो नामधेयप्रतिलम्भो भवति । तद्यथा,—तक्षा, परिघ्राजक इत्येतान्येवोदाहरणानि । तक्षा ह्यन्यान्यपि कर्माणि करोति । न पुनस्तस्य तत्कृतो नामधेयप्रतिलम्भोऽस्ति । तत्र, यदुक्तमेकस्यानेकक्रियायोगादनेकनामता प्रसज्येतेति । एतदयुक्तम् । न हि प्रसज्येत । यदि चोक्तमनेकेषामेकनामता, एकस्य चानेकनामता प्राप्नोति,—ततश्च व्यवहाराप्रसिद्धिरिति, न हि तदुभयमस्ति । अनेकेषामेकक्रियायोगे हि सति एकस्य चानेकक्रियायोगेऽपि हि सति व्यवस्थित एव शब्दनियमः स्वभावात् एव लोके । तस्मान्न व्यवहाराप्रसिद्धिदोषोऽस्ति । तत्र, यदुक्तं व्यवहाराप्रसिद्धिदोषप्रसङ्गात् सर्वाण्यान्यातजानि नामानीति, एतदयुक्तम् ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्—“यथा चापि प्रतीतार्थानि
 स्युस्तथैनान्याचक्षोरधिति” । अत्र ब्रूमः—शब्दस्वाभाव्यमेतत्
 —यत् तथा सर्वाण्याख्यायन्ते, यथा यथा प्रतीतार्थानि भवन्ति
 न तत्राहमपराध्ये भवतः, नापि शास्त्रम् । यथावस्थितानां हि
 शब्दानामन्वाख्यानमात्रमेव क्रियते, नाहं शब्दानां कर्त्ता, य एषां
 प्रयोक्तारस्तानेवोपालम्बस्व, निराकुल वा यदि शक्नोषि ॥

आह,—कस्मान् पुनः कानिचिदाख्यायन्ते लोके ? तदभिधाने
 स्वाभाव्यमेव,—कानिचित् प्रतीतार्थानि, कानिचिदप्रतीतार्थानि,
 तान्यपि शास्त्रेण प्रतीतार्थान्येव कर्त्तव्यानि एतदेव शास्त्रस्य शास्त्र-
 त्वम्,—यदप्रतीतार्थान्यपि प्रकृत्यादिना प्रतीतार्थानि स्युस्तथैना-
 न्याचक्षीरधिति आख्यायन्त एव कानिचित्, कानिचिच्छास्त्रेण
 प्रतीतार्थानि क्रियन्ते । ‘रुद्वयनुविधायित्वाद्गुणस्य, गुणतस्तेषु
 लक्षणम् । अपि च । “सन्ति” एव “अल्पप्रयोगाः” प्रतीतार्थ-
 प्रियाः केचित् “कृतः” कृतप्रत्ययान्ताः शब्दाः “अपि” “एक-
 पदिकाः” एकपदप्रकरणान्तर्वर्तिनस्तद्धर्माणः । तत् “यथा,—
 घततिर्दम्भूना जाट्य आट्णारो जागरूको दर्विहोमीति” । घतति-
 र्घृणातेर्चल्ली । दम्भूना दममना घेत्येवमादि, अग्निरतिथियां । जाट्यः
 जटावान् । आट्णारो अटनशीलः । जागरूको जागृणशीलः ।
 दर्विहोमीति दर्व्या जुहोतीत्येव प्रतीतार्थान्यपि शाकटायनाभिप्रायः ।
 तत्र यदुक्तं—‘न सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति’ तद् युक्तम् ॥

“यथो एतत्”—पुनरेतदुक्तम्,—“निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभि-
 चिचारयन्तीति” । अत्र ब्रूमः,—युक्तं ते कुर्वन्ति—“भवति

हि निष्पन्नेऽभिग्याहारे योगपरीष्टि ” । योगपरीष्टिर्नाम योगस्य परीक्षणम् ॥

कथञ्चानुत्पन्न सन्नभिधानयोग परीक्ष्येत । तत्र यदुक्त—
“प्रथनात् पृथिवीत्याहुः” । “क एनामप्रथयिष्यत् किमाधार
श्चेति” । ययमेव द्रूम,—प्रथितेय केनचिदत् पृथिवीयमित्याहुः ।
कथमियमप्रथिता सती पृथिवीत्वमापेति ? उच्यते,—‘अथ वै
दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यै’ । दृश्यमाना हीय पृथिवी ।
तस्मात् यद्यप्यप्रथिता केद्विदन्यैस्तथापीय पृथुदर्शनयोगात् पृथि-
व्येव । तत्र, यदुक्त—क एनामप्रथयिष्यत् किमाधारश्च ?
एतदुक्तम्, अन्यथा हि धात्वर्थो नोपपद्यत एव । तत्रैव सति,
यथा न विरोत्स्यते, तथा निर्वक्ष्याम । तस्माद्विरुद्ध शाक-
टायनाभिप्राय ॥ ३ ॥

अवाप्येय मर्य एव दृष्टप्रसादा उपालभ्यन्ते यथो एत-
त्पदेभ्यः पदेतरादीन् त्मज्जचस्कारेति योऽनन्वितेऽर्थे
सज्जचस्कार म तेन गर्हः मैषा पुरुषगर्हा यथो एतदपर-
स्माद्भावान् पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति पश्यामः पूर्वो-
त्पन्नाना सत्त्वानामपरस्माद्भावान्नामधेयप्रतिलम्भमैकेषा
नैकेषां यथा पित्वादी लम्भचूडक इति पित्त भ्रणाना
भेदनादा ॥ ४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १, ४ ॥

“अथ” । “अपि” च, यदि दृष्टेऽप्यस्या पृथुत्वे न वयमुप
लभ्यामहे । ननु “एव” सति, “सर्व एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते”
न केवलमहमेव । योऽय दृष्ट्या ब्रवीति, स तत्र दोष एव ।
तथा सति, दृष्टहान प्रसज्येत, अनिष्टञ्चैतत् । तस्मात् पृथुदर्श
नात् पृथिवीत्युच्यते ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्—“पदेभ्य पदेतराद्धात्सञ्ज-
स्मरेति” अत्र ब्रूम,—“योऽनन्विने” शब्देनानभिधेये “अर्थे”
अननुगतमसम्बद्ध “सञ्चस्कार, स तेन” सम्बद्धेन सस्कारेण
‘गर्ह’ गर्हणीय । पुनराचार्यो योऽनुगतधातुभिरेकैरेकामि
धानगतानर्थान्स्तत सञ्चस्कार, नैव मौढ्येन । “सैषा” तदमि
प्रायापरिजानात् “पुरगर्हा” पुरपो हि कश्चित् अशिक्षितत्वादेक-
धातुजमपि न जानाति, किमुत बहुधातुजम् । अपि च सन्ति
लोके तादृशा पुरषा, ये कारकहारकादीन्यपि प्रकटक्रियाणि
सन्ति, कतमेभ्यो धातुभ्य एतान्यमिनिष्पाद्यन्त इति न जानते,
एव पुन्यदोषो न शास्त्रदोष,—यदनुगमयितुं शब्दार्थौ न शक्येन ।
तत्र,—‘यदुक्तम्, अननुगत एवार्थ सञ्चस्कार शाकटायन, सन्त-
मेव ह्यर्थमाययति गमयताति’, सत्यम् । तस्मादुपपद्यत एव
शाकटायनमतम् ।

अपि च, रुद्धिशब्दयुत्पत्तिर्मन्त्रेष्वपि दृश्यते । यथा
लक्षण, तथा लक्ष्य प्रवर्तितुमर्हति,—एतस्या हि कस्य तल्लक्षण
स्यात् । यदुत्तर्पन् तत्सर्पिरिति मन्त्र, यन्नयनीतमभयदिति
मन्त्र । अपि च, ब्राह्मणेनाप्यनेकधातुजान्येव कृत्वा निघ-

च्यन्ते । तत्र मन्त्राभिधानानि यत्परिज्ञाने च फलमुपपद्यते ।
 आह,—“तदेतत् व्यक्षर हृदयमिति, ह इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै
 स्वाश्चान्ये च य एव वेद, व इत्येकमक्षर ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च
 य एव वेद, यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोके य एव वेद (श० ब्रा०
 १४, ८, ४, १)” —इति । एव हरतेर्देदातेरेतेर्हृदयशब्द । तदर्थं
 फलोपदर्शनाथ ब्राह्मणेनैव निरुक्त । तच्च न परं प्रमाणम् ।
 तस्माच्छाकटायनस्तदनुद्दिश्य सम्यगेव कृतवान्,—यदनेकैर्धातुभि
 रेकमभिधान निरुक्तवानिति ।

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—“अपरस्माद्वाचात् पूर्वस्य
 प्रदेशो नोपपद्यत इति पश्याम ” अत्र प्रूम,—“पूर्वोत्पन्नाता
 सत्त्वानामपरस्माद् भावानामधेयप्रतिलम्भम्” । अपरस्मादपि
 सतो भावान् । “एषेयाम् ? न एषेयाम्” । तत्र “यथा”—
 “वित्वादी लभ्यचूडक इति” । पश्चात्कालीनयापि चूडालभ्यन
 न्नियया, भविष्यता योगेन वित्वादनन्नियया च, पूर्वोत्पन्नस्य
 सत्त्वस्य नामधेयप्रतिलम्भ उपपद्यमानो दृष्ट । क चान्यत्र नोप
 पद्यते । तत्र यदुक्तमपरस्माद्वाचात् पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यते,
 रुद्धैतदनेकत्वादुक्तम् । उपपद्यत एव हि केषाञ्चिदिति ॥

“चित्त्व भग्नाढा भेदनाढा” । भृत हि तद् भवति धीजा
 नाम्, धिर्भान्ति धा । दुर्भिशार्दा भक्ष्यमाण जनम्, भेदनाढा
 भिद्यते हि तदवश्य भक्षणायेति ॥

आह,—विमिदमनिमध्यपि विमपि पूर्वोत्तरपक्षस्तम्भ नामा-
 न्यातजत्वमधिगृह्येतमिति ? उच्यते,—शिष्यगुडिवृद्ध्यर्थमेत-

दुक्तम्, कथं नाम व्युत्पन्नबुद्धिः शिष्योऽप्रतिबुध्यमानः सर्वतो-
मुधानेव लौकिकवैदिकान्छब्दातिग्रायादिति । सर्वाण्येव हि
व्याकरणानि निरुक्तानि च वेदाङ्गत्वाविशेषात् प्रमाणानि । तेषा-
मेव फलमिदं साधित्येतदशङ्क्यं तदुक्तमिति ॥ ४ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

पञ्चमः पादः

अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यतेऽर्थम-
प्रतियतो नात्यन्तं स्वरमंस्कारोद्देशस्तदिदं विद्यास्थानं
व्याकरणस्य कार्त्तुस्स्यं स्वार्थसाधकञ्च यदि मन्त्रार्थप्रत्यया-
यानर्थकं भवतीति कौत्सोऽनर्थका हि मन्त्रास्तदेते नोपे-
क्षितव्यं नियतवानो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्त्यथापि
ब्राह्मणं न रूपसम्पन्ना विधीयन्ते । उरु प्रथस्वेति प्रथयति ।
प्राहाणीति प्रोह्यथाप्यनुपपन्नार्थाभवन्ति । ओषधे त्राय-
स्वनं स्वधिते भैनं हिंसीरित्याह हिंसन्नथापि विप्रतिपि-
द्वार्था भवन्ति । एक एव रुद्रोऽप्यतस्थे न द्वितीयः ।
अमंख्यातासहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् । अश्वरुद्रिन्द्र

जज्ञिषे शतं सेना अजयत्साकमिन्द्र इत्यथापि जानन्तं सम्प्रे-
 प्यत्यग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्यथाप्याहादितिः सर्व-
 मिति । अदितिर्घोरदितिरन्तरिक्षमिति । तदुपरिष्ठाद्-
 व्याख्यास्यामोऽथाप्यविम्पष्टार्था भवन्त्यम्यग्यादृश्मिञ्जारया-
 यिकाणुकेत्यर्थावन्तः शब्दसामान्यादेतद्वै यज्ञस्य समृद्धं
 यद्रूपसमृद्धं यत् कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीति च
 ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

एवं नामाख्यातोपसर्गेनिपातानां प्रविभागेनावस्थितानामेत
 लक्षणं परिज्ञायते—“अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न
 विद्यते” । अथशब्दोऽधिकारार्थः । द्वितीयं शास्त्रात्प्रयोजन-
 मधिकरोतीति । अपीति सम्भाषणे । अपि पदेषु विभागेनाव-
 स्थितेषु लोके घेदे घा, अपि मन्त्रेषु वाक्यभावेनावस्थितेषु, यः
 समस्तार्थस्तस्मिन् प्रत्ययो विशेषावधारणं न विद्यते, न भवती-
 त्यर्थः । अपीदं शास्त्रमन्तरेण पदार्थप्रत्ययो नास्ति । अपि
 वाक्यार्थ इत्यभिप्रायः ॥

आह,—कः पुनः पदार्थवाक्यार्थयोर्विशेष इति ? उच्यते,—
 साकादृक्षः पदार्थो निराकादृक्षो वाक्यार्थः । तद्यथा,—गौरि-
 त्युक्ते किमित्याकादृक्षा भवति, ततो गच्छतीत्युक्ते निराकादृक्षं
 भवति, तथा गच्छतीत्युक्ते क इति साकादृक्षं भवति तथा गौरि-
 त्युक्ते निराकादृक्षं भवति । अथेदानीं गौर्गच्छतीत्युक्ते गौर्पाद-

बोहादिभ्यो व्यावृत्त्य गमनेऽवतिष्ठते, गमनं चात्येभ्यो व्यावृत्त्य गज्येवावतिष्ठते । एष चाक्यार्थः । स एष प्रकरणाधिरोधी चाक्यार्थः पदार्थं नियमेन लक्षयति, पदार्थश्च पदलक्षणम् । पदार्थ-सन्नियोगेन हि व्याकरणे पदानां प्रकृतिप्रत्ययादीनि लक्षणानि व्यादिश्यन्ते ॥

यत एवमतः “अर्थमप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशः” । अर्थमप्रतियतोऽप्रतिपाद्यमानस्यावधृतार्थस्येत्यर्थः । “नात्यन्तम्” । नैकान्तिकेन, एकान्तं नाम निश्चयोऽनिश्चयेनेत्यर्थः । किम् ? ‘स्वरसंस्कारोद्देशः’ । स्वरोद्देशः संस्कारोद्देशश्च, स्वरावधारणं संस्कारावधारणं नास्तीति चाक्यशेषः । किं कारणम् ? न ह्यन-वधृतार्थः स्वरसंस्कारावधारयितुं शक्नुयात्,—अर्थवशेन हि स्वरसंस्काराववतिष्ठेते ॥

“तदिदम्” एवं वृत्त्या निरुक्तशास्त्रं “विद्यास्थानम्” एतद-र्थान्त्वादर्थपरिज्ञानस्य । अर्थवशगत्याञ्च स्वरसंस्कारोद्दि-“व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं” वृत्स्नभावं, करोतीति चाक्यशेषः । व्याकरणेन हि स्वरसंस्कारौ चिन्त्येते । तस्मादपरिसमाप्तमेव तावद् व्याकरणं यावत् निरुक्तं नाधिगतमिति,—न हि अनैरुक्तो-ऽर्थमवधारयितुमलम्,—नानवधृतार्थः स्वरसंस्कारतत्त्वं विज्ञा-नीयादिति ॥

आह,—ननु व्याकरणस्य कार्त्स्न्यमेतत् करोतीत्युक्ते तच्छे-पमेवेतत्, गुणादिवत्, ततश्च विद्यास्थानत्वमस्य विरुध्यत इति ? नेत्युच्यते,—“स्वार्थसाधकञ्च” । स्वार्थाजहद्वृत्त्या (अजहत्स्वार्था-

वृत्त्या) होतदनुपङ्गतो व्याकरणस्य कृत्कृतां करोति । यथा लोके स्वार्थमपरिहाय कश्चित् परानुग्रहं करोत्येवम् । यत् पुनरेतदुक्तं गुणादिषदिति । ते हि तन्त्रान्तर्भूता एव “उणादयो बहुलम् (पा० ३, ३, १)” — इत्युक्तम्, न पुनर्निघण्टवो बहुलमिति । तस्मात् स्वतन्त्रमेवेदं विद्यास्थानमर्थनिर्वचनम्, व्याकरणन्तु लक्षण-प्रधानमिति विशेषः ॥

आह,—“यदि मन्त्रार्थप्रत्ययाय” एतदारभ्यते, हन्त तदेव मर्थमारभ्यमाणम् “अनर्थकम्” एव “भवतीति” । आह,—क एवमाहेति ? उच्यते,—“कौत्सः” । किं कारणम् ? “अनर्थका हि मन्त्राः” । न हि मन्त्राणामर्थोऽस्ति घाच्यवाचकत्वेन । तदर्थनिर्वचनायारभ्यमाणमिदमप्यनर्थकमेव भवति । तस्मान्ना-रब्धव्यमित्येवं कौत्सो मन्यते ॥ “तन्” एतदेवमुच्यमानं कौत्सम् “एतेन” अनेन नैरुक्तेन “न” “उपेक्षितव्यम्” । उपगम्य चेदं शास्त्रञ्च ईक्षितव्यम्, किमसौ सन्यमाचष्टे वृथेति वा परीक्ष्यम् । अर्थवत्त्वे मन्त्राणां यदुधेनुष्ठानं चक्ष्यमाणं तदुपा-म्यार्थवत्त्वं मन्त्राणामीक्षितव्यमिति केचिदाहुः ।

कया पुनरुपपत्त्या कौत्सो मन्त्राणामानर्थक्यमाहेति ? उच्यते,—“नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्ति”—इति । नियतवाचो युक्तयः, निरुद्धवाचो युक्तयः,—अभिधाननियता हि ते भवन्ति ।—“अथ आ याहि घीतये (सा० घे० सं० १, १, १, १)”—इति मन्त्रेण पुनर्विभावसो ! आगच्छ पातायेति । नियतानुपूर्व्या नियतनिष्ठानुपूर्व्या पदप्रयोगस्य । तद्यथा,—‘अथ

आपाहि' इति न पुनर्भवति 'आयाह्यान्ते' इति । इह लोकेऽर्थवतां शब्दानामनित्यमेव पर्यायचचनता दृष्टा गवादिप्रयोगे, तथा न पौर्वापर्यं दृष्टम् । तथा,—'गोणीमस्याज' 'अस्याज गोणीम्' 'आहर पात्रम्' 'पात्रमाहर' इति । न च तथा मन्त्रेषु । ततोऽर्थवच्छब्दवैधर्म्यात् पश्यामोऽनर्थका मन्त्रा इति ॥

अथाप्ययमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणाम् । आह,—कतमः ? इति, उच्यते,—“ब्राह्मणेन” ते “रूपसम्पन्नाः” अपि सन्तो “विधीयन्ते” एव । यदि ह्येते अर्थवन्तोऽभविष्यन्, स्येनैव लिङ्गेन स्वमात्मानमेते विनियोक्तुं समर्था इति कृत्वा न ब्राह्मणेन तेषु तेषु कर्मसु व्यवाह्यन्त, विहिताश्च । तद् यथा,—“उरु प्रथम्येति” प्रथयति (श० ब्रा० १, १, ६, ८) प्रथनलिङ्गो मन्त्रो विहितः प्रथनकर्मणि, यथा च,—“उरु प्रथा उरुप्रथस्योरु ने यज्ञपतिः प्रथताम् (य० वा० सं० १, २२)” । यद्गुरिदम्, पुरोडाशं प्रत्युच्यते । पुरोडाशा ! त्वं विस्तीर्णप्रथनं सन् विस्तारप्रथाः, स्वात्मानं ते तव यज्ञपतिश्चार्थं यजमानः प्रजापशुहिरण्यादिभिश्चोत्प्रथतां विस्तीर्यतामिति । तथा,—“प्रोहणीति प्रोहति”—इति ब्राह्मणं द्रोणकलशप्रोहणविधायपि । “इदमहमात्मानं प्रोहामि”—प्राञ्चं प्रेरयामि इति प्रोहणीति प्रोहति, प्रोहणलिङ्गो विहितः प्रोहणकर्मणि । तस्माद्विद्वत्सम्प्रदायविधानात् पश्यामो ब्राह्मणेनानर्थकस्वरूपमेव सन्तं मन्त्रं नियुक्तम् । एवं सति, मन्त्रं मन्त्रं पुनर्विद्वत् ब्राह्मणमर्थयत् । अनर्थका मन्त्राः—न अर्थवन्तः सन्तो दासवद्ब्राह्मणेन विधीयेरन्, विहिताश्च ।

तस्मादनर्थका मन्त्रा इति पश्यामः । अपि च,—ब्राह्मणस्यानर्थ-
क्योपगम्ये देशकालकर्तृदक्षिणादिकर्माङ्गभूतं कुत उपलभ्येत ?
तथाच ब्राह्मणस्यानर्थक्येऽभ्युपगम्यमाने वेदैकदेशस्य मन्त्रस्या-
त्यन्तमेवानर्थकत्वमभ्युपगतं स्यात्,—न हि ब्राह्मणस्य विधिस्तु-
त्यर्थावृत्तेऽर्थवत्तास्ति, मन्त्राणां पुनर्वाच्यवाचकत्वेनानर्थकानामपि
सतां विनियोगमात्रेणार्थवत्ता स्यात् । एतस्माच्च काममनर्थका
मन्त्रा वाच्यवाचकत्वेन सन्तो विनियोगमात्रेणैवार्थवतो विधे-
यत्वात् विधायकत्वाच्च ब्राह्मणमर्थवदस्त्विति ॥

“अथापि” अयमपरो हेतुरनर्थकत्वे मन्त्राणाम् । आह,—
कतमः ? इति उच्यते,—“अनुपपन्नार्थाः” हि एते “भवन्ति” य
एतेष्वर्थो लभ्यते,—अयमेतेष्वर्थः स्यादिति नासाद्युपपद्यते ।
तद्यथा,—“ओपधे त्रायस्व (य० वा० सं० ४, १, ६, १५) एतम्”
—इत्याह । न चोपधिरात्मानमपि त्रातुं समर्था, किं पुनर्गृक्षम्
तथा,—“स्वधितेमेनं च हि च सीः (य० वा० सं० ४, १, ६, १५)
इत्याह” आत्मानमेव “हिंसन्” । को हि नाम एषमुक्त्वा म्वयमेव
हिंस्यान् ? हिनस्ति च । लोके यान्येवंविधानि वाक्यान्त्युन्मत्त-
प्रभृतीनां तान्यनर्थकान्युच्यन्ते, तर्ह्येवेमानि । तस्मादिमान्यप्य-
नर्थकानीत्युपपद्यते ॥

“अथापि” अयमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणाम् । आह,—
कतमः ? इति, उच्यते,—“विप्रतिषिद्धार्या भवन्ति” इति ।
अन्यस्यान्येन विरुद्धार्थेन प्रतिषेधो विप्रतिषेधः, इतरतरव्याघात
इत्यर्थः । तद्यथा,—“एक एव रक्षाऽप्यतस्मै न द्वितीयः”

“असङ्ख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् (५० पा० सं० १६, ५४)” “अशत्रुमिन्द्र जज्ञिये (अ० सं० ८, ७, २१, २)” “शतं सेना अजयत् साकमिन्द्रः (अ० सं० ८, ५, २२, १)—इति” ।
 एतान्युदाहरणानि । “एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयो रणे निघ्नन् पृतनासु शत्रून् । संसृज्य विश्वा भुवनानि गोप्ता प्रत्यङ् जनान् सञ्चुकोचान्तकाले ॥” ‘एक एवावतस्थे रुद्रः’ स्थितवान्, ‘रणे’ रणाय रणार्थम्, ‘न’ अन्यो ‘द्वितीयः’ कश्चिदस्ति । इति रुद्रवद्व्यतिशेधः । कथमवतस्थे ? ‘नि’ निश्चयेन ‘घ्नन्’ ‘पृत-
 नासु’ स्पर्द्धनीयेषु संग्रामेषु ‘शत्रून्’ । किञ्च, स एकः ‘संसृज्य’ सृष्ट्वा, ‘विश्वा’ विश्वानि भुवनानि ‘गोप्ता’ रक्षिता, सृष्ट्वा च सर्गकालानन्तरमेव पालयिता च स्थितिकाले । ‘प्रत्यङ्’ प्रतिलो-
 म्येन ‘जनान्’ ‘सञ्चुकोच’ सङ्कोचयति, ‘अन्तकाले’ प्रलयकाले ।
 य एवं गुणयुक्तो रुद्रस्त्वं धर्मं तनुमः । “असङ्ख्याता ०—० भूम्याम् तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्यानि तन्मसि” (५० पा० सं० १६, ५४) ।
 एषा शानमद्रियेऽनुष्टुप् । अनेन चाग्निचयनेऽर्कपर्पणेनाजार्क्षामिश्रा गवेधुक्ताः सप्तमृदवो हवन्ते उत्तरम्यां श्रोणावन्त्यायामिष्टकायाम् ।
 प्रजापतेराराम् । ‘असङ्ख्याता’ असङ्ख्यातानि ‘सहस्राणि’ वहनीति यावदुक्तं स्यात्, केनाम् ? ‘ये रुद्राः’ ‘भूम्याम्’ ‘अधि’ उपरि ‘तेषां’ ‘सहस्रयोजने’ अष्टयानि अवस्थितानामेव ‘अयं’ ‘तन्मसि’ तनुमः ‘धन्यानि’ धनूनि । अग्रजानामेवास्यान् प्रतीत्यभिप्रायः । तावदेतानमिष्टुमो यावत्ततानि तानि धनूनि । “त्वं सिन्धून् अपामृजोऽधरायुः बह्वग्रहिम् । अशत्रुमिन्द्र जज्ञिये विश्वं

‘अनिमिषः’ आदरवान् जयं प्रति, ‘एकवीरः’ एक एव विक्रान्तः
 अग्रतिद्वन्द्वः सङ्ग्रामेषु, ‘शतं सेनाः’ बह्वीः शत्रुसेनाः ‘साकम्’
 अयम्विधताः ‘अजयत्’ एक इन्द्रो यः, तं वयं स्तुमः । एवमितरे-
 तत्प्रतिषिद्धान्येतानि मन्त्रवाक्यानि । यद्येको रद्रः, नासङ्ख्या-
 तानि सहस्राणि, अथासङ्ख्यातानि, नैकः यद्यशत्रुः, कथं शतं
 सेना अजयत् ? अथ शतं सेना अजयत्, कथमशत्रुः ? लोके हि
 यान्येवंलक्षणाणि वाक्यानि उन्मत्तादीनाम्, तान्यनर्थकानीति ॥

“अथापि” अयमपरो हेतुर्मन्त्राणामानर्थक्ये । कतमः ? इति,
 उच्यते,—“जानन्तं सम्प्रेष्यति” अध्यर्प्यहोतारम् । कथम् ?
 ‘अग्नये समिध्यमानायानुग्रहीति “तद् हुँक आहुः । अग्नये
 समिध्यमानाय होतॄनुग्रहीति ।” (श० ब्रा० १, ३, २, ३) । होता
 हि विधिज्ञ एव भवति,—तद्वाचिद्वान् विद्वितोऽस्तीति स चिज्ञा-
 नात्येषामुष्मिन्नवधाविद् मयानुष्ठातव्यमिति । तदेतद्विज्ञातार्थस्य
 सतः सम्प्रेषणमनर्थकमेव भवति । यदेतदर्थकमेवमन्येऽपि
 मन्त्रा इति ॥

“अथापि अयमपरो हेतुर्मन्त्राणामानर्थक्ये । आह,—कतमः ?
 इति, उच्यते,—“आह” मन्त्रनिगमः “अदितिः सर्षमिति” ।
 आह,—विमुदाहरणम् ? ‘अदितिर्गदितिरन्तरिक्षमिति’ “अदि-
 तिर्यगदितिर्गदितिरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः । विश्वेदेवा
 अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥” (ऋ० मं० १,
 ६, १६, ५) । “तन्” एतदुदाहरणम् “उपविष्टाद् व्याख्यास्यामः” ।
 १६ त्वयमर्थमियमुदाहृता,—कथं येष र्याः, सा अन्तरिक्षम् ?

यैव माता, स एव पुत्र, स एव पितेत्येवमादि किमपि बहुत्र परम्परासम्बद्धमुच्यते ? तदर्थवत्त्वे सत्युपपादयितुमशक्यम् । तस्मादनर्थका मन्त्रा इति ॥

“अथापि” अयमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणाम् । आह—
 कतम ? इति, उच्यते,—“अविस्पष्टार्था’ अपि हि केचित्
 “भवन्ति” । तद्यथा,—“अम्यग्, यादृस्मिन्, जाग्यायि,
 काण्डुका,—इति” एवमादयः । न ह्येषा विस्पष्टार्थता मन्त्रेषु
 शक्यते परिज्ञातुम्,—न च केचिदर्थवन्तः केचिदनर्थका इति
 न्याय्यमभ्युपगन्तुम्, अर्द्धाधेशसः हि स्यात् । तस्मात् सर्वे एवा
 नर्थका इति ॥ परिसमाप्तं पूर्वपक्षः ॥

स्वपक्षनिर्दानं स्थापयिष्यामः, तदर्थमिदमारभ्यते,—‘अर्थवन्तः
 शब्दसामान्यात्” इति । अर्थवन्तः एव मन्त्रा इति प्रतिज्ञा ।
 हेतुरुच्यते,—शब्दसामान्यादिति । समानः एव हि शब्दो लोके
 मन्त्रे च । तथा च, य एव गोशब्दो लोके स्वरसंस्कारयुक्तः, स
 एव मन्त्रेष्वपि । तत्रैव सति, स एवार्थवान् लोके स एव
 चानर्थको मन्त्रेष्विति विशेषहेतुर्नास्ति, असति च विशेषहेता
 धर्थवन्तः एव मन्त्राः शब्दसामान्यादित्युपपद्यन्ते । तत्पुनरेतदुक्तम्,
 —प्रयोगानियमाहोक्तेऽर्थवत्त्वं प्रयोगनियमाच्च मन्त्राणामानर्थक्यं
 मिति, तत् प्रति घट्ट्यामः एतन् लोकेऽपि हि प्रयोगनियमो दृष्टः ।
 तद्यथा,—पितापुत्राविति ॥

किञ्चान्यन्—“एतद् यन्नस्य समृद्धं यद्रूपममृद्धं यत् कर्म
 त्रियमाणमृग्यहर्षाभिषदतीति च ब्राह्मणम् । एतदेव हि यज्ञः

कर्मणः समृद्धम् । तत् किम् ? इति, उच्यते,—‘यद्रूपसमृद्धम्
मन्त्रलिङ्गैरभिधीयते, तदेव हि समस्तवृद्ध्या युक्तं भवति,
नेतरत् । एतदेव सुतरां स्पष्टीकरोति,—‘यत् कर्म क्रियमाण-
मृष्टुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणमिति’ । शब्दसामान्याद्ब्राह्मण-
ग्रामाण्याच्चेति । च शब्दो ब्राह्मणमपि च मन्त्राणामर्थवत्त्वमेव
दर्शयति । अनर्थका हि सन्तः कथं कर्माभिवदेयुः ? कथं याऽज-
भिवदन्तः समर्द्धयेयुः ? अर्थवाचं धाम्युपगतं भवता ब्राह्मणस्य ?
अद्यापि ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्ते इति अत्र ब्राह्मणेन
सिद्धमेवार्थवरवमुक्तं मन्त्राणाम् । नदेतदुपदर्शितमस्माभिस्तस्मा-
दर्थवन्त एव मन्त्रा इति ॥ १ ॥

क्रीलन्तौ पुत्रैर्नष्टमिरिति यथो एतन्नियतवाचो
युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतद्वधेन्द्राग्नी
यितापुत्राविति यथो एतद् ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधी-
यन्त इत्युदितानुवादः स भवति यथो एतदनुपपन्नार्था
भवन्तीत्याग्रायवचनादर्हिंसा प्रतीयेत यथो एतद् विप्रतिपि-
द्वार्था भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतद्वधोऽसपत्नोऽयं ब्राह्मणो-
ऽनमित्रो राजेति यथो एतज्ज्ञानन्तं संग्रह्यतीति ज्ञानन्त-
मभिवादयते जानते मधुपर्कं ग्राह यथो एतददितिः सर्व-
मिति लौकिकेष्वप्येतद्वधो सर्वरसा अनुग्राह्याः पानीयमिति

यथो एतदनिस्पष्टार्था भवन्तीति नैप स्थाणोरपराधो
 यदेनदमन्धो न पश्यति पुरुषापराधः स भवति यथा जान-
 पदीषु विद्यातः पुरुषविशेषो भवति पारोपर्ययित्सु तु खलु
 वेदितृषु भूयोविधः प्रशस्यो भवति ॥ २ ॥

प्रथमाध्यायस्य पञ्चमःपादः ॥ १, ५ ॥

किं पुनः समृद्धरूपत्वे मन्त्राणामुदाहरणम् ? उच्यते,—
 “कालन्तो”—इति। “इहैव स्त मा विर्योष्ट विश्वमायुर्व्यश्नुतम्।
 कालन्तो पुत्रैर्नष्टुभिर्मोदमानो स्ये गृहे ॥” (ऋ० स० ८, ३,
 २८, २)। सूर्याया आर्यम्। विवाहे विनियुक्ता। अनुष्टुप्।
 ‘इहैव’ ‘स्त’ भवन्त युवा, ‘स्ये गृहे’ ‘मोदमानो’ हर्षमानो ‘मा
 विर्योष्टम्’ मा च विर्युज्येताम्। ‘विश्व’ सर्वम् ‘आयु’ व्यश्नुत
 कालन्तो ‘पुत्रै’ ‘नष्टुभि’ पौत्रैश्च सहेत्याशी। व्यापितमर्थवत्स्य
 मन्त्राणाम् ॥

अधुना परपक्षे हेतवो निराकर्तव्या, तदर्थमिदमाह,—“यं
 एतत्” इति। यत् पुनरेतदुक्तम्। “नियतवाचो युक्तय, नियतानु
 पूर्या भवन्ति इति”। अथ त्रूम,—“लौकिकेष्वपि” ह्यर्थवत्तु
 शब्देषु नियतवाचो युक्तित्वं नियतानुपूर्यत्वञ्च दृष्टमेव। “एत
 दुपधा,—इन्द्राग्नी पितापुत्राविति’ च। तत्र, यदुक्तं नियतवाचो
 युक्तिव्याप्तिनियतानुपूर्यत्वाच्चानर्थका मन्त्रा इति। एतदयुक्तम्।
 लौकिकेष्वपि हि नियतप्रयोगा सन्त शब्दा केचिदर्थवन्तो

दृष्टाः, यथेन्द्राग्नी पितापुत्राविति । स एव प्रयोगनिप्रमादनर्थका मन्त्रा इत्यनेकान्तिको हेतुः । तस्मादर्थवन्त एवेति ॥

“यथो एतन्” यत् पुनरेदुक्तम्,—“ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्त इति” । अत्र ब्रूमः,—“उदितानुवादः स भवति” । न समर्थ आत्मानमेव स्वेन रूपेण विधातुमित्यतो ब्राह्मणेन विधीयते किन्तर्हि आत्मनियोगाश्रयमुक्तमेव सन्त मन्त्रेणार्थं ब्राह्मणमनुयक्ति विस्तरेण प्रकृतार्थसन्तुष्टूपया, न हानुकं स्तोतुं शक्यते, सोऽयमेवमुदितानुवाद एव भवति, उक्तानुवाद इत्यर्थः । अपि चानेकेऽपि समानलिङ्गाः प्रकरणे मन्त्रा भवन्ति, ते ह्यहम्पू-
र्विकया एकं प्रयोगं प्रति ‘सले कपोत’वत् सम्पतस्ति, तेषां समुच्चये चिकल्पे च प्राप्ते सति अभिमत एको नियमार्थं ब्राह्मणेन विधीयते । एवमुपयोर्थवच्चं मन्त्रब्राह्मणयोः । तत्र यदुक्तं रूपसम्पन्नविधानात्मन्त्रानर्थक्यम्, मन्त्रार्थवत्त्वे चाब्राह्मणानर्थक्य-
मिति, एतदयुक्तम् । तस्मादुभयमर्थवत्—मन्त्राश्च ब्राह्मणञ्चेति ॥

“यथो एतन्” यत् पुनरेदुक्तम्,—“ओषधे त्रायस्त्वेनम्, सचिने मैन हिंसी,—इत्यादयः अनुपपन्नार्थाः भवन्ति । अत्र ब्रूमः,—ओषध्यधिदेवतोच्यते, हे ओषधे ! त्रायस्त्वेनम्, त्यत्पूर्वको होष वृक्षश्छिद्यमानः सम्यक् छिद्यो मविष्यति, तत्रश्च यज्ञो विनियुक्तः । प्रतिविशिष्टमुत्कर्षमेतस्याः स्यादवस्थात् प्राप्स्यत इत्येतन् प्राणमभिप्रेत्योक्तमोषधे प्रापन्त्येनमिति, न छेदनं प्रतिपत्स्यतेऽल्पमित्यनेनाभिप्रायेण । तस्मादुपपन्नार्थ एवायम् । तत्र यदुक्तमनुपपन्नार्था इत्येवमादयो मन्त्रा इति, एतदयुक्तम् ॥

यदपि चोक्तम्,—‘स्वधिते मै हिंसीरित्याह हिंस्रिति’ ।
तत्र ब्रूम,—“आम्नायवचनादहिंसा” एषा “प्रतीयेत” । आह,—
कथमहिंसा ? प्रत्यक्षतो हि छिद्यते वृक्ष । शृणु,—इयमहिंसा,
इय हिंसा,—इत्यागमादेतत् प्रतीयते । प्रतिविशिष्टश्चायमेव
वैदिक आम्नाय आगम, एतत्पूर्वकत्वादन्येषामागमानाम् । स
एष वृक्षस्य जगत प्रतिविशिष्टाय श्रेयसेऽभ्युद्यत सन् हिंसाया
कर्त्तारं चिनियोज्यत इति । कुत एतत् पुनरियमहिंसैव ? यतोऽ-
स्मान् चिनियुनक्ति कर्त्तारम् । तदेतदागमप्रत्यक्षमेव यथेयमहिं-
सेति । अपि चैतदोपधिवनस्पतिपशुमृगपक्षिसरीसृपा सम्यगुप-
युक्ता सन्तो यज्ञे परमुनकरं प्राप्नुवन्ति । सोऽयमभ्युदय एव
सम्पन्नः, न हिंसा । तत्र, यदुक्तमैन हिंसीरित्याह हिंस्रिति,
न ह्यसौ हिनस्ति । किन्तर्हि ? अनुगृह्णाति यज्ञं चिनियोगार्थं
विधानतः छिन्दन् । तस्मादुपपन्नार्थमेवमपि । तत्र यदुक्तमनु-
पपन्नार्थत्वादनर्थं न मन्यते इति, एतदयुक्तम् ॥

“यथो एतन्” यन् पुनरेतदुक्तम्,—“विप्रतिषिद्धार्था भव-
न्ताति” । अत्र ब्रूम,—नैष विप्रतिषिद्धोऽर्थः,—“एक एव
रद्वोऽवतस्थे” “असत्प्राता सहस्राणि”—इति,—देवता हि
महाभाग्ययोगादेकापि सत्यनेकधा भवति, अनेकापि चैकधा,
तदुपनिषद् व्याख्यास्याम “माहाभाग्यादेवताया (दे० वा० ७,
१, ४)” इत्यत्र ॥

यन् पुनरेतदुक्तम्,—“अशत्रुमिन्द्र जज्ञिवे” “शन सेना अज-
यन् साकमिन्द्र”—इति । अत्र ब्रूम,—“लौकिनेभ्यपि” अर्थवत्सु

शब्देण "पतन्" एवमेवोच्यमानं दृष्टम् । तद् यथा,—असपत्नीऽयं
 ब्राह्मणोऽनमित्रो राजेति । न हि कश्चिदसपत्नीऽस्ति लोके ।
 उक्तं हि,—‘मुनेरपि घनस्य स्वानि कर्माणि कुर्यतः । उत्-
 पश्यन्ते त्रयः पक्षा मित्रोदासीनशत्रवः’—इति । तथापि स्वल्प-
 सपत्नं दृष्ट्वा केचिदेवं वक्तारो भवन्ति,—‘असपत्नीऽयं ब्राह्मणः’
 इति । एवमेव कस्मिंश्चिदतिप्रवृद्धे भृशं पानिने मेवेऽन्येषामसा-
 रणमभिप्रेत्येदमुक्तं स्यात्,—अशश्रुन्द्रि जजिषे यन्त्वामेतमेव-
 मतिप्रवृद्धमहन्नहिम्—इति । यत् पुनरेतदुक्तम्,—‘शत्रं सेना
 अजयत्’—इति । अत्र ब्रूमः,—कुतो हि सेनाः, या इन्द्रो
 जेष्यति ?—न हि देवानां शत्रवः सन्ति, ये जेतव्या इति । कि-
 मारणम् ? विभवो देवा वशिष्ठः अधिकरणधर्माश्च परेण महिम्ना
 युक्ताः । आह,—कथन्तर्हि ‘शत्रं सेना अजयत्’ इत्येतदुक्तम् ?
 उच्यते,—स्पर्शरूपरसगन्धैषा युद्धप्रवादान् स्तुतिः, पश्यति च
 “अपाञ्च ज्योतिपश्चा मिर्धाभावकर्मणी धर्मकर्म जायते, तत्रोपमा-
 र्थेन युद्धवर्णा भवन्ति (नैष० का० २, ५, २)”—इति तदेतद्
 भयता न सम्यग् दृश्यते, सम्यगन्विथ्यतां देवतानन्त्यं नैरुक्तव्यः,
 ततो मन्त्रार्थान्निष्ठोऽनेन सम्यगपमोत्स्यते । नैयमवाप्स्यतस्त्वनेन
 मन्त्रार्थं विनाहितुं शक्यः । गमनोपदानां हि चेष्टः, कथमव-
 भोक्तव्ये ? वैद्याधिविद्याधिविज्ञान्ता एव हि प्रवादिनः स्वपुत्रिणाद्य-
 पमापिर्भावयन्तो ब्राह्मणाः स्वतः सर्ववर्णमाधारणानि दर्शयन्त-
 राजि प्रतिवेदिरे । यदुक्तं, चित्रनिर्मितार्थन्यादर्थका मन्त्रा
 इति । एतदुक्तम् । न हिमि चित्रनिर्मितार्थाः,—अपत एव

मतिविभ्रमो मन्दशिक्षितत्वात् । तस्मादर्थवन्त एव मन्त्रा इति ॥

“यथो एतन्” यत् पुनरुक्तम्,—जानन्त सम्येप्यतीति” । अत्र ब्रूम,—लौकिकैवार्थवत्सु शब्देषु एतदेव स्वाभाव्य दृष्टम् । “जानन्तम्” गुरुम् “अभिवादयते” स्वगोत्रमभिवदन् । तथा च “जानते मधुपर्क” प्राह” निर्मधुपर्को मधुपर्क इति । तदे तदर्थवत्स्वपि शब्देषु विहितार्थस्यापनार्थशब्दसामान्यादर्थवन्तो मन्त्रा इति ॥

“यथो एतन्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—अथाप्याह “अदिति सर्वमिति” । अत्र ब्रूम,—द्विविधा हि शब्दप्रवृत्तिः, मुख्यार्था गौणी च । तत्रैव सति यत्र मुख्यासम्भवस्तत्र गौण्यार्थीयते । स एव भक्तिरादोऽदिति, यथा कश्चिद् ब्रूयान् कश्चिदनेकोपकारे प्रवृत्तम्—‘त्वमेव मे माता, त्व मे पिता’ एवमेतदपि द्रष्टव्यम् । “लौकिकेऽपि” चार्थवत्सु शब्देषु “एतन्” उच्यमानं दृष्टम्, “यथा,—सर्वरत्ना अनुप्राप्ता पानीयमिति” । ततो हि तेषां प्रभव इत्यनया गुणवृत्त्या एवमुच्यते, एवमिहापि गुणवृत्त्या कया चिददिने सर्वतयमुच्यते । यदुक्तमितरेतरविच्छेद किमपि यहत्रेति एतदुक्तम् । सर्वमेतदुपपन्न एव गुणवृत्त्या । तस्मादर्थवन्त एव सर्वमन्त्रा इति ॥

“यथो एतन्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—अथापि “अविगम्यष्टार्था भवन्तीति” । अत्र ब्रूम,—“नैव ग्याणोरपराध” इति । न ह्यत्र स्थाणुपरान्यति “यदन्” स्थाणुम् “अन्धो न पश्यति”

यदत्रासाद्यमिहन्त्यते । किन्तर्हि ? “पुरुषपराधः स भवति”
 पुरुष एवापराधी तत्र, यदसाद्यवक्षुधमान् । एवमिहापि नैव
 मन्त्राणामपराधो यदशिक्षितेन भयता न विज्ञायन्ते, भवत एवा-
 पराधोऽस्ति, सो भवान् सर्वमाहर्मायमपराध मन्त्रेष्वस्मानु वा
 संयोजयितुमिच्छति, न तत्र प्रजास्ति किञ्चिन् ॥

“यथा—ज्ञानपदीषु” कामुचिन् प्रवृत्तिषु इतिकर्तव्यतासु
 कौशलशिक्षारतः “विद्यातः पुरुषविशेषो भवति” । पुरुषाणां
 विशेषः । एवमिहापि मन्त्रार्थशिक्षाकौशलवृत्तपुरुषाणां विशेषो
 भवत्येव । तत्रैवं सति, केचिन् पुरुषा येषु विस्पष्टानपि मन्त्रान्
 न शक्नुवन्ति निर्वक्तुम्, अपरे पुनरविस्पष्टार्थानपि शक्नुवन्ति
 विस्पष्टीकर्तुम् । तदुक्तम् “उत त्वः (अ० सं० ८, २, २३, ४ ।
 नैघ० का० १, ६, ३)”—इत्यत्र ॥

तत्रैवं सति, “पारोक्ष्यविदसु तु गतु वेदिनृषु भूयोविद्यः
 प्रशस्यो भवति”—इति । य एने पारोक्ष्यविदो ब्राह्मणाः, पारो-
 क्ष्येण विजानन्ति आचार्यपरम्परया, ते पारोक्ष्यविदः, न
 माह्वान्मृतधर्माण इत्यभिप्रायः । तेषां किम् ? तेषां य एव
 भूयोविद्यो भवति यदुद्भूतः क्वचिन् न एव प्रशस्यते । य एव
 मन्त्रार्थविप्राना प्रशस्यो भवति, तेनगे मन्दबुद्धिरशिक्षितः न हि
 यदुद्भूतो यदुद्भूत्वादेनैकविषये मन्त्रार्थं न क्वचिन् प्रतिपद्यते, न
 हि तस्याविस्पष्टार्थो नाम कश्चिदस्ति । तस्यादेनोः स त्वं यदु-
 ष्टु, तत्रः सम्यगयमोन्मत्ते मन्त्रार्थान् । तत्र यद्वोचः ‘अवि-
 स्पष्टार्था मन्त्राः’ न हि ते अविस्पष्टार्थाः, तांधोपरिष्ठान् स्पष्टी-

वृत्त्य व्याख्यास्यामहे । तत्रैव मतिं भ्रमयति सम्मोहः । तस्मादर्थवन्त एव मन्त्रा इति सिद्धम् । तस्माच्चैतदपि शास्त्रं मन्त्रार्थप्रत्ययायारम्भ्यमाणमर्थवदेव भवतीति सिद्धं शास्त्रारम्भः । तत्र, यदुक्तं 'यदि मन्त्रार्थप्रत्ययायानर्थः भवतीति' एतदयुक्तम् । इति प्रभिन्नेषु परस्य हेतुषु स्वपक्षसिद्धावुत्थिते च कारणे अवस्थिता मन्त्रगणस्य सार्थता, तदर्थमेतन्मल्लु शास्त्रमर्थवदिति ॥२॥

इति निरुक्तवृत्तौ पष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

पष्ठः पादः

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते । अत्रमायं पद्वते स्मृतेति । पदवचनमङ्गायः पञ्चदशमपतेर्गत्यर्थस्यागौ नामकरणस्तस्मान्नायगृह्णन्ति । अत्रमायाशानिति । स्यति-रूपसृष्टौ प्रमोचने तस्मादवगृह्णन्ति । दूतो निर्वृत्त्याद-माजगामेति । पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वा पष्ठे यर्थप्रेक्षा वाः-कागन्तम् । परो निर्वृत्त्या आचक्ष्वेति । चतुर्थ्यर्थप्रेक्षं कागन्तम्परः मन्त्रिकर्षः मन्दिता पदप्रकृतिः मन्दिता पद-प्रकृतीनि मन्त्रचरणानां पार्ष्णान्यथापि याजे दैवतेन गहनः

प्रदेशा भवन्ति तदेतेनोपेक्षितव्यं ते चेद् ब्रूयुलिङ्गवा अत्र
स्म इति । इन्द्रं नत्वा शवमा देवता शत्रुभृणन्तीति ।
वायुलिङ्गं चन्द्रलिङ्गश्चाग्नेये मन्त्रेऽग्निवि मन्यो त्विषितः
सहभ्वेति तथाऽग्निर्मन्यवे मन्त्रं त्विषितो ज्वलितस्त्रि-
षितित्यप्यस्य दीप्तिर्नाम भवत्यथापि ज्ञानप्रशंसा मन्त्र-
ज्ञाननिन्दा च ॥ १ ॥

“अथार्षादमन्त्रेण पदचिमापो न विद्यते” । शास्त्रार-
म्भप्रयोजनाधिकारे वर्तमाने अर्षादमन्त्रेण मन्त्रार्थार्थव्याख्यानं
नास्तीत्युक्ते यदि मन्त्रेत्यादिनातर्क्यहेतुभिर्हेतुमिगतार्थक्य
उपपादिते निरुक्तशास्त्रस्य, कीर्त्तनेन मन्त्राणामर्थवत्तां व्यापयित्वा
परपक्षहेतवः प्रत्युक्तः । तेषु विनमर्थवस्य मन्त्राणाम् । नैवा-
मर्थं निर्वचनापेक्षमारभ्य माणमर्थवदित्युपपन्नमर्थवत्त्वं निरुक्त-
शास्त्रस्य । तदेतत् सर्वमपि चोदकशास्त्रकारस्याज्ञेन प्रमत्तानु-
प्रसक्तमुक्तं प्रजाया विदुष्ये शिष्यस्य । कथमत्रासां सा पितृद-
प्रजा ? शब्दार्थन्यायसङ्कोचे हेतुमत्प्रजाभिः परैः प्रतिशब्द-
मन्त्रोऽपि पदार्थान् वाक्यार्थान् ध्यायन्मोहेन निद्रयादिति । एव-
न्तावत्, एतदमन्त्रेण मन्त्रार्थप्रत्ययो नास्ति । अथेदमपमानात्म-
प्रयोजनमित्येवं विदोवापिकावर्गोऽयमथशब्दः । अपि मन्त्रार्थ-
प्रत्यय इदमन्त्रेण नास्ति, नाप्यस्ति यदि पश्यमानम्, इत्यपि-
शब्दः एषं गमतावने ।

आह,—किम्पुनस्तद् दृश्यमाणम् ? इति, उच्यते,—‘पद विभाग’ । ‘एव पदानि वक्तव्यानि’—इत्येतद् विभागपरिज्ञान नास्तीत्यर्थः । किं कारणम् ? अर्थवशेन हि पदान्यवतिष्ठते, न चेदमन्तरेणार्थपरिज्ञानमस्ति । तस्मादत एव पदविभागप्रसिद्धि रिति । इदमर्थवत्त्व मन्त्राणामन्तरेण पदविभागोऽप्यकिञ्चित्कर । प्रसिद्धञ्चैव सर्वशाखासु । तस्मात् पदविभागार्थवत्त्वाय चार्थ वन्तो मन्त्रा इति केचिद् वर्णयन्ति ॥

एव प्रतिज्ञाय समानसहिनेषु ग्रन्थेष्वर्थहेतुक पदविभाग विशेषं दर्शयति तद्यथा,—“अवसाय पठते रद्रमृतेति” । “पठन्” पादवत् पादसयुक्तम् । “अवस गाव पश्यदनम्” इति निगम प्रसक्तस्य पर्यायवचनम् । “अवतेर्गत्यर्थस्यासौ नामकरण” प्रत्ययः । “तस्मान्” असमासत्वादस्य “नावगृह्णन्ति” एतन् पदकारा इति शेषः । “मयोभूवातो अभिवात्स्ना ऊर्जस्वतीगेप धीराश्रिन्ताम् । पीयस्वतीजीवधन्या पिबन्त्ववसाय पठते रद्र मृल ॥ (ऋ० स० ८ ८, २७ १) ॥ सुचरो नाम गौतम स मयोभूत्वस्यास्त्रिष्टुभ पूर्वैरिभि पादौ गवामाशिपमाशाम्योत्त मेन तामामेव च रद्रान् सुगमयान्त । गवामुपस्थानि विनियुत्ता । ‘मयोभू’ मयोभावयिता पाश्चात्य ‘वान्’, एता ‘उम्ना’ ‘अभि वातु’ आभिमुख्येन वातु । किञ्च तेन सुगम्युवा घातेनानुद्धे- जनायेन स्तृश्यमाना ‘ऊर्जस्वता’ प्रभूतस्मा ‘ओषधा’ ‘आग्नि न्ताम्’ आम्नादयन्तु । आम्नाद्याम्नाद्य च सत्वचनस्यादमा मा मिप्रेते काले उदय ‘पिबन्तु’ । तत्र पीनमोषधिसहितमामां तथा

कोष्ठे विषयतां रसशोणितमांसमेदोमज्जाऽस्थिरमेण यथैताः
 पीयस्वत्यो भवेयुः । 'पीयस्वतीः' पीयगुणयुक्ताः स्थूला बलवत्यो
 बहुपयस्काः सति च बहुपयस्त्वे 'जीवधन्याः' जीवधनिन्यो
 रोगदुष्टमातृकाः । हे 'रुद्र !' वयम् एतासां गवाम् एताम्
 आशिषम् आशास्महे । त्वमप्यस्मै गोलक्ष्णाय 'पठते' 'अवसाय'
 पध्यङ्गाय 'मृल' सुपीसव । मैत्रां हिंसांस्त्यमासामीश्वर
 इत्यभिप्रायः ॥

“अवसायाश्वानिति” । इदमपरमुदाहरणम् । अस्मिन् पूर्वेण
 रूपेण मरूपमेव पदमर्थहृताद् विशेषादवगृह्णाति । हयोः पदयोः
 यद्वा या पदविच्छेदेनोच्चारणं स समासः । तयोरेवार्थविभागो-
 पदर्शनार्थमवच्छेदेन ग्रहणमवग्रहः । तदेतद्वगृह्यते पदम्,—
 “स्यति.” शतुः “निमोचने” अर्थे वर्तते, न पुनः “उपसृष्टः”
 उपसर्गोणावेत्यनेनोपसृष्टः संयुक्त इत्यर्थः । यतो घानूपसर्ग-
 विभागोपप्रदर्शनार्थमेव तत् पदमवगृह्येत अवसायेत्येतत् ।
 “योनिष्ट इन्द्र निपदे अकारित मा निर्गीद स्यानो नावां ।
 विमुन्या ययोऽवसायाश्वान् द्रोणा घन्तोर्वर्हायसः प्रपित्ये ॥ (अ०
 मं० १, ७, १८, १) । एतया त्रिष्टुभा कुन्म आदित्तम इन्द्रं
 तुष्टाय । “योनिष्ठे” । ते ‘इन्द्र’ ! ‘योनि’ स्थानं ‘ने’ तव यदिदं
 ‘निपदे’ निपदनाय, मया ‘अकारि’ कृतम्, ‘न’ योनिं तत् स्थानम्
 ‘आ निर्गीद’ एव निश्चयेन मीढ । कथं पुनर्निर्गीद ? ‘स्यानो न’
 स्यान्वयमान इव ‘मया’ अर्थः । संशयमान इत्यवगन्धेतादः न
 यथा म्ये स्थाने निर्गीदेदेवं मया मयमपि ज्ञायमानप्युक्तिभिरेतस्मिन्

मया संस्कृते स्वास्तीर्णे वह्निपि स्थाने निषीद । कथम्पुनर्निषीद ?
 'विमुच्य' एतान् 'वयः अश्वान्' । कुतः ? रथात् । पुनरपि च
 एतान् 'अवसाय' वियोज्य रश्मिभ्योऽश्वान् लब्धोदकयवसान्
 कृत्वा 'दोषावस्तोर्बहीयसः' अह्नि च रात्रौ च ये केचिद् बहन्ति,
 तेभ्योऽपि बहीयस शीघ्रतमेन जघेन वोढृतमान् ततस्त्वं स्वस्थो
 भूत्वा निर्षीद । एतस्मिन् योनौ एतस्मिन् संस्कृते वह्निपि 'प्रपित्वे'
 प्राप्ते अस्माक त्वद्वयजनकाले मा नो विघ्नं कार्षीरित्यभिप्रायः ॥
 एवन्तावद्दिदमवगृह्यमिदमनवगृह्यमित्यर्थपरिज्ञानद्वारेण "तस्मात्"
 एतन्निरुक्तशास्त्रात् विज्ञायते ॥

यान्यपि च सत्त्वनवगृहाणि पदानि समानसंहितानि, तेषा-
 मप्यर्थवृत्तमेव विभागवैशेष्यं भवति । तद्यथा,—“दृता निऋत्या
 इदमाजगामेति पञ्चम्यर्थप्रेक्षा चा” अस्मिन् पदे पञ्चम्यर्थदर्शनं
 चेत्यर्थः, पञ्चम्यर्थोऽत्र दृश्यते ? “पट्यर्थप्रेक्षा चा” पट्यर्थ-
 दर्शनं चेत्यर्थः, पट्यर्थोऽत्र दृश्यते ? अत एतन् “आःकारान्तम्”
 पदं निऋत्या इति । “देवाः कपोत इपितो यदिच्छन् दृतो
 निऋत्या इदमाजगाम । तस्मा अर्चाम ऋणयाम निऋतिं शं नो
 अम्नु हिपदे शं चतुर्पदे ॥” (ऋ० म० ८, ८, २३, १) ।
 प्रचेता नामाद्वित्स, तेनेयं कपोतमन्ते दृष्टा । कपोतनित्यन-
 शान्त्ये कपोतपदहरण एतत् सूक्ष्मम् । त्रिष्टुवेना । हे 'देवाः'
 'कपोत' 'इपितः' प्रेपितः 'निऋत्याः' म्यभृत, तयैवानुप्रेपित
 इत्येवं पट्यर्थः । अथवा निऋत्याः सकाशादित्येवं पञ्चम्यर्थः ।
 'यन्' कर्तुम् 'इच्छन्' 'इदम्' अम्मदृष्टम् 'आजगाम' । यस्य नः

पापस्य च पापकर्मणो जन्मान्तरवृत्तस्य एतत् कपोतगृह्नितयनं
यत्पददर्शनं च कुड्यादिषु विषाकलिङ्गम् । 'तस्मै' कर्मणे तदर्थं
युष्मानेव 'अर्चाम्' । समर्था यूयमेतन् पापकर्म विपच्यमानम्-
स्माकमपहतुं शृजु विषाक वा कर्तुं' वयमपि च तस्मै पापकर्मणे
'हणवाम' 'निष्कृतिम्' निष्कर्मणं निर्णेजनम्, तपसा एतद्भूतानु-
स्तेपेण । यतो ब्रूमः,—'सं नः' मुच्यं नः 'अस्तु' 'द्विपदे चतुष्पदे'
युष्मत्प्रभेदेन च स्तेन तपसेन्यभिप्रायः ॥

“परो निर्गत्या आचक्ष्वेति” । एतस्मिन् पदे “चतुर्थ्यर्थ-
प्रेक्षा” चतुर्थ्यर्थदर्शनम् । अत एतत् पदम् “प्रेक्षारान्तम्” ।
“अपेहि मनसस्पतेऽपकाम पराधर । परो निर्गत्या आचक्ष्व
यदुधा जीवतो मनाः ॥” (ऋ० सं० ८, ८, २२, १) । प्रवेष्टा
नाम आद्विस्स एनामनुबुद्धमपश्यन् । बुद्ध्यप्रदर्शने विनियुक्ता ।
मन इति विज्ञानमुच्यते, बुद्ध्यादिः, तस्य पतिः मनेस्त्वपिगन्मा,
इह पुनर्मृत्युर्व्याधिर्या मनसपतिः । उभापि स्वयन्तरमपेक्षया
प्राणिनां बुद्ध्यादिविज्ञानोपसंहारम्येशानि । तयोन्यतरः मर्या-
ध्यन्ते,—हे ‘मनसम्पने !’ ‘अपेहि’ अपच्यत । अस्मत्तो यस्या च
त्वमोपदपगम्य अस्मत्तः, स्वर्गाय एव मा म्या अस्माकम् ।
किन्तर्हि ? ‘अपकाम’ दृग्मपेत्य काम , अपजन्त्य च ‘परा’ परतः,
अन्यप्रास्मत्तः ‘परा’ अपुनरापत्तमानोऽस्मान् प्रति । किञ्च ‘परा’
परागत्य यस्याः त्व दूनः निर्गत्याः, तस्यै ‘निर्गत्यै’ ‘आचक्ष्व’ ।
किमिति ? ‘यदुधा जीवतो मनाः’ । अथावा ‘परा’ प्रष्टव्यं यातव्यं
तस्याः निर्गत्याः दूतो मां प्रातः । अपिजातमरणकाल एवानि

सम्प्रोहतो ब्रवीमि । तस्यै 'निर्भृत्यै' गत्वा 'बहुधा' अनेकप्रकारम्
 'आचक्ष्व' कथय । 'जीवत' यादृश मन भवति, तादृशमम
 'मन' बुद्ध्यादिकरणज्ञानदिनकरकिरणस्पष्टवृत्तित्वेन तावत् स
 मुमूर्षुरित्येतदाचक्ष्व । मुमूर्षोर्हि उपक्षीणकर्मणा नातिस्पष्टा
 इन्द्रियवृत्तयो भवन्ति, न च मम तथेत्यभिप्रायः ॥ एव समान
 सहितानामपि पदानामर्थभेदकृत विभागवैलक्षण्यम् । स चार्थ
 इदमन्तरेण न विजायते । अत इदमुक्तम्,—'अधापीदमन्तरेण
 पदविभागो न विद्यते' इति ॥

पदविभागप्रसक्तमधुना सहितालक्षणमाह,—“पर सन्निर्ग
 सहिता (पा० १, ४, १०६)”—इति । पर प्रप्रो य सन्निर्ग
 सश्लेष, परस्परं स्वराणां स्वगधिरूढाणाञ्च व्यञ्जनात् सा
 सहितेत्युच्यते । सा च पुनरिय “पदप्रवृत्ति सहिता (ऋ०
 प्राति० २, १)” । अत्र द्विविधा वर्णयन्ति । पदानां या प्रवृत्तिः,
 सेय पदप्रवृत्ति सहिता । किं कारणम् ? सहितातो हि पदानि
 प्रव्रियन्ते, तस्मान् सहितैव प्रवृत्तिः, विकार पदानात्ययमेके
 मन्यन्ते । अपरे पुनः, पदप्रवृत्ति सहितेति पदानि प्रवृत्तिर्यस्या
 सेय पदप्रवृत्तिरिति । किं कारणम् ? पदान्येव हि सहित्य
 मानानि सहिता भवन्ति, तस्मान् पदान्येव प्रवृत्तिः, विकार
 सहितेति ॥

एवञ्च कृत्वा “पदप्रवृत्तानि सर्वचरणानां पार्यदानी” । सर्वेषां
 चरणानां सर्वशास्त्रान्तर्गणामित्यर्थः । किम् ? पार्यदानी, स्य
 चरणपर्यन्तं यै प्रतिशास्त्रानियतमेव पदाद्यप्रवृत्तप्रवृत्तमवहितम्

स्वरक्षणमुच्यते । तानोमानि “पार्पदानि” प्रातिशाख्यानीत्यर्थः ।
 आह,—किं तेषाम् ? इति । उच्यते,—तानि पदप्रवृत्तीनि ।
 पदं येषु संहितायाः प्रवृत्तित्वेन चिन्त्यते, तानोमानि पदप्रवृत्तीनि ।
 तेषामपि स एव समय इत्यभिप्रायः ।

आह,—किम्पुनरत्र साधीयः,—पदानां प्रवृत्तित्वम्, संहि-
 ताया विकारत्वम् ? उत वा विकारत्वं पदानाम्, प्रवृत्तित्वं
 संहितायाः ? इति । उच्यते, संहितायाः प्रवृत्तित्वं ज्ञायः ।
 आह,—किं कारणम् ? उच्यते,—मन्त्रोऽहमिन्द्रियमानः पूर्व-
 मूपमन्त्रदृशः संहितयैवाभिज्यज्यते, न पदैः, अतश्च संहितामेव
 पूर्वमध्यापयन्त्यनूचनां ब्राह्मणाः, वर्धायते चाध्येतारः, पदैरेव
 चिन्त्यथोच्यन्त मन्त्राः कर्मसु । न त्वेनन् सर्वमस्ति । तस्मादेत-
 दिदं हेतुभिः संहितैव प्रवृत्तिर्न पदानाति पश्यामः, समयमात्रमि-
 तान् स्वशास्त्रप्रतियतमेव । यदुक्तं पदप्रवृत्तीनि मयंवरणानां
 पार्पदानि, तेष्वेव हि व्याख्यायमानेषु पदानां प्रवृत्तित्वं भवति, न
 सर्वमेव । तस्मान् संहितैव प्रवृत्तिरित्येतदसार्थाय इति ॥

“अथापि याज्ञे दैवते न यद्वयः प्रदेशा भवन्ति” । अथेदम-
 परमात्मनप्रयोजनमस्य शास्त्रम्येत्येवं विशेषाधिकारायोंऽयमथ-
 शब्दः । “अर्थाद् पश्यमाणमपि यान्युक्तानीत्येवमपिशब्दः
 सम्भाषणे । आह,—किम्पुनस्तन् ? इति । उच्यते,—यज्ञे
 कर्मणि प्रवर्तमाने दैवतेन यद्वयः प्रदेशा भवन्ति, दैवतेन निर्द्द्वेन
 यद्वयो विधिर्द्वे देशा भवन्ति । तदप्यग,—उपतिष्ठन् ध्युच्छन्त्या-
 न्मैन्द्रपामरः, आग्नेत्याग्नाग्नेष्याग्ना इतिर्दानमित्येवमादि । न्याय-

विद् सत्यपि याजिका पठन्ति,—लिङ्गतो मन्त्राणा शेषभाव
मधिष्ठत्य, लिङ्गमसमाख्यानात् काश्यप्युक्त समानानमित्यधि
कारे,—एवञ्च मन्त्रविधेरेतदाख्येयेषु शिष्टत्वादिति चैवमादि ।

तत्रैव सति “ते चेद् ब्रूयुर्लिङ्गा अत्र स इति” । ते यद्य
प्यत्र ब्रूयु, किमिति ? लिङ्गा, लिङ्गाज्ञातारो वयमत्र एतसि
नाम्नाये लिङ्गतो वयमत्र यद्यस्मिन् देवताया तत्र विजानीम ।
विज्ञाय च तद्वैषत एव कर्मणि विनियुजमहे त मन्त्रम् । एवञ्च
सति न नो निरुक्तशाम्प्रेण प्रयोजनमस्तीति लिङ्गमस्माक ज्ञापक
मिति केचिद् वर्णयन्ति ।

एव प्रुचतो वक्तव्या,—यदि यूय लिङ्गतो मन्त्रदेवता विज्ञा
नीभ्ये, “इन्द्र न त्वा शयसा देवता वायु पृणन्ति (ऋ० स० ४,
५, ६, २) —इत्येतस्मिन् मन्त्रे वा देवता ? इति ।

आह—येन पुनरभिप्रायेणाम्भिन् मन्त्रे देवता पृच्छयते ?
इति । उच्यते,—“वायुर्लिङ्ग चेन्द्रलिङ्ग चाग्नेये मन्त्रे । अथ
तावदयमाग्नेयो मन्त्र, अथ च तावदेतस्मिन् मन्त्रे इन्द्रवायु अपि
धूयेते, तदेतद् द्वु परिणान लिङ्गमाश्रण, कतमदन प्रधान देवता
भिधानम् ? कतमदन नैरण्दुम् ? इति । ते चेत् याजिका
लिङ्गमाश्रान्निरुक्तमुपेक्ष्य मन्त्रान कर्मणु विनियुक्ताता गुणप्रधान
भावमजानन्तो देवताभिधानानामेव मन्त्रगतानामन्यदेवतमन्त्रमन्य
देवते कर्मणि विनियुक्तात्, ततश्चायथाश्रणान् कमासमृद्धि
म्यात् । न च केचन कमासमृद्धिरिव । किन्तु ? अपरसोऽपि
म्यादेष दुरिष्टहेतुः । तस्मान् परिज्ञेय निरुक्तम् । तेन हि

गुणप्रधानभायः शक्यते विज्ञातुमेकमन्त्रगतानां देवताभिधानानामिति । तदेतदेवं देवतापरिज्ञानद्वारेण पुरुषस्य प्रति विशिष्टोपकारकारि । तस्माद् युज्यते प्रारब्धमिति ॥

“त्वां हि मन्द्रतममर्कशोकैर्वृमहे महि नः श्रोत्र्यग्ने । इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुस्पृणन्ति राधसा नृतमाः ॥” (ऋ० सं० ४, ५, ६, २) । भरद्वाजस्यार्थम् । आग्नेयी । प्रातरनुयाकाश्विनयोर्विनिर्योगः । हे ‘अग्ने !’ ‘त्वां हि’ त्वामेव ‘मन्द्रतमं मृदुतमं सुखाराध्यतमम्, त्वं हि देवेषु सर्वेषु मृदुहृदयतमो यतः, अतस्त्वामेव ‘वृमहे’ सम्भजामहे । केन ? अर्कशोकेः । एकपदमेतन् । अर्चन्नेर्मन्त्रैः शोकैर्दीप्तैः यथोक्तवत्प्रत्ययजनितधीर्गैः । स ‘नः’ त्वं मज्जमानः तैः मन्त्रैः संसेयमानः ‘महि’ महत् स्तोत्रं तैरेव मन्त्रैर्युष्मद्गुणानुस्मृतिसन्तानगर्भैरपप्रथितं ‘श्रोत्रि’ शृणु । किञ्च, एवं त्वं महती देवता, येन ‘त्वा’ त्वामेवैकं ‘देवताः’ अपि सर्वा ‘इन्द्रं न’ इन्द्रमिव न ‘वायुम्’ इव च ‘शवसा’ यजेत बलाकृतिभिः अभ्यर्चन्ति । किमुनः स्यैः कर्मभिः ? येष्वपि न केचिदस्य त्रिलोकेनृणां मध्ये बलधनश्रुतैः ‘नृतमा’ तेष्वपि च त्वामेव ‘पूजन्ति’ पालयन्ति दूरयन्ति वा । ‘राधसा’ हृदिर्लक्षणेन धनेन । एवं सदेव मनुष्यस्य जगतः पूज्यस्त्वं न केवलमस्माकमिति ।

एवमथमाज्ञेयो मन्त्रः, स एष त्रिद्विमात्रदर्शनेनाविज्ञातप्रधानदेवतो विनियुज्यमान ऐन्द्र्ये वायव्ये वा कर्मणि कर्तुरभिप्रेतपादसिद्धे नाल स्यात्, कर्मवैगुण्याच्च कर्तुरपध्वंसाय स्यात् । तस्माद् विज्ञेयं मन्त्रदेवतानिश्चयप्रधानाय निरुक्तमिति ॥

“अ॒ग्निरि॑द्य म॒न्यो त्वि॑पितः स॒हस्र॑ से॒मानि॑र्नः स॒दुरे॑ ह॒त
प॒धि । ह॒त्वाय॑ श॒त्रून् वि॑भज॒स्य वे॒द ओ॒जो मि॑मानो वि॒मृधा
न॒दस्वे॑ति” ॥ (ऋ० सं० ८, ३, १६, २) । यथा पूर्वस्मिन्नाग्नेये
वायुलिङ्गमिन्द्रलिङ्गं च, “तथा” एतस्मिन्नपि “मान्यये मन्त्रे” ।
“अग्निः” अग्निलिङ्गं नैघण्टुकम् । एवमनेकदेवतालिङ्गसङ्कटेषु
दुस्वधारं देवतातत्त्वमनैरुक्तेनाप्रसिद्धमन्त्रव्याख्यानसमयेन ।

यदुक्तं लिङ्गज्ञातारो वयमत्र लिङ्गत एव मन्त्रान् कर्मसु चिन्ति
योक्ष्यामहे, न नो निरुक्तेन प्रयोजनमस्तीत्येतदयुक्तमिति । “त्विपि-
रित्यप्यस्य दीप्तिर्नाम भवति” अपठितमपि दीप्तिर्नामसु न केवलं
यान्येव पठितानि, अन्यान्यपीति ॥

“अथापि” इदमपरमारम्भप्रयोजनमस्याः । आह,—किम् ?
इति । उच्यते,—“ज्ञानप्रशंसावत्यज्ञाननिन्दा च” ज्ञानञ्च
प्रशस्यते, अज्ञानञ्च निन्द्यते । तत्रैवं सति वयमनिन्धा स्यामः
प्रशस्याश्चेति श्रेयं निरुक्तम् । अतो हि आध्यात्माधिदैवताधिय-
ज्ञामिधायिनां मन्त्राणामर्थाः परिज्ञायन्ते, ते च परिज्ञाताः सन्तः
पुरुषस्योत्तमाय श्रेयसे भवन्ति । तदैवमपिल्लपुरुषार्थोपकार-
समर्थशास्त्रमिति न्याप्यमाख्युम् ॥ १ ॥

॥ स्थाणुरयं भारहृरः किलाभृदधीत्यवेदं न विजानाति
योऽर्थम् । योऽथज्ञ इत्सुकलं भद्रमश्नुते नाकमेनि ज्ञान-
विधृतपाप्मा । यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शन्यते ।

अनन्नाविव' शुष्कैधो न वज्ज्वलति कर्हिचिद् । स्थाणु-
स्तिष्ठतेरथोऽर्त्तसरणस्थो वा ॥ २ ॥

क पुनर्ज्ञानं प्रशस्यतेऽज्ञानं च निन्द्यते ? इति । उच्यते,—
लोके, शास्त्रे च । लोके तावद् यः कश्चिद् विद्वान् भवति, स
पूज्यते पुष्पफलैःपिभिर्जनैः, तदेतत् प्रत्यक्षत एव दृष्टम् । शास्त्रे-
ऽपि “स्थाणुरयं भास्करः”—इत्यादि । स्थाणुर्बृक्षः, स यथा
पत्रपुष्पफलानामात्मीयानां धारणमाद्येणैव सम्यच्यते,—न तज्जे-
र्गन्धरसरूपस्पर्शोपयोगमुपैः । एवञ्च “किलामावर्धित्य वेदं न
धिजानाति योऽर्थम्” तस्य वेदस्याध्ययनमात्रमेव दास्यो
यिमर्त्ति । “योऽर्थञ्ज इत् सकलं भद्रमश्नुते” य एकार्यगो भवति,
न ग्रन्थमात्राध्येता, स एव सकलमनघगण्डितं भद्रम् अश्नुते,
अर्थपरिज्ञातकलमश्नुते प्राप्नोति । किमुनस्तव ? इह लोके
पूज्यतामुपेत्य शिष्टानाम्, इतो लोकादन्तर्काले “नाकमेति” यत्रा-
सुप्तं किञ्चिदपि नास्ति, आध्यात्मिकमाधिदैविकमाधिर्भौतिकं
वा, “कमिति मुरगनाम्, तन् प्रतिपिडम् । प्रतिपिड्येत न वा
अमुं लोकं जनुये किञ्च नाकम् । न वा अमुं लोकं गतवते
किञ्च नासुगम् । पुष्पहतो ह्येष तत्र गच्छन्ति”—इति नैग०
का० २, ४, २ । तन् स्थानमेति निरतिशयम् । कस्मान् पुनर-
सार्गद्वारं स्थानमेति ? इति । उच्यते,—इतः । यस्मादसौ
“जानपितृप्राप्ता” । ये हि नाकायमनप्रतिपिडितः पाप्माः,

ते तस्य ज्ञानेन विधूताः, अतोऽसावेति नाकम् । 'युक्तज्ञान्य-
त्रापि,—न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते इति ।

अथवा स्थाणुर्गर्दभः । स यथा चन्दनभारं वहत्येव, तदुप-
भोगैर्नाभिसम्बध्यते, एवं किलासौ या ग्रन्थमात्राध्येता, नार्थज्ञः ।
एवं तावदस्मिन् ज्ञानं प्रशस्तम् ॥

अथैतस्मिन् अज्ञानं निन्द्यते,—“यद् गृहीतमविज्ञातम्”—
इति । यद् गृहीतं गुरुमुखान्, अविज्ञातं चार्थतः । किञ्च
“निगदेनैव शब्दयते” निगदमात्रेणैव नित्यकालं शब्दयते उच्चा-
र्यते, न पुनरर्थतो विचार्यते । आह,—किं तस्य ? उच्यते,—
“अनन्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचिन्” । शुष्कं काष्ठ-
मनन्तौ प्रदेशे नालं ज्वलनाय प्रकाशाय । एवं यो वेदार्थस्यान-
भिज्ञोऽध्येता स वेदाध्ययनभारमात्रेणैव सम्बध्यते, न तु तदीयेन
फलेन, परिज्ञानन्तु श्रेयसा चाभ्युदयेन च युजनीति । तस्मादेत-
त्परिज्ञानाय अवश्यं निरुक्तशास्त्रमारब्धयमिति ॥

स्थाणुशब्दमर्थशब्दश्च उदाहरणप्रसक्तौ निर्वक्ति,—“स्थाणुस्ति-
ष्ठे.” । स्थितो ह्यसौ नित्यकालमेव भवति, न कदाचिदप्यासी-
दिति । “अर्थोऽर्थः” गतिकर्मणः, अर्थ्यते ह्यसावर्थिमि ।
“अरणस्थो वा” यदास्य स्वामी अरति गच्छति इतो लोकादमुं
लोकं तदायमिहैव तिष्ठति, नानेनैव सहामुं लोकं गच्छति दीना-
रादिरर्थः, तत्सामान्यादितरोऽपि शब्दार्थोऽर्थ उच्यते ।

एवं तावन् शिष्टानुगमस्मृतौ ज्ञानं प्रशस्यते, अज्ञानञ्च
निन्द्यते ॥२॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणो-
 त्येनाम् । उतो त्वस्मैतन्वं ? विसस्त्रं जायेय पत्यं उशती
 सुवासाः । अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न
 शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्धमप्येकस्मै तन्वं विसस्त्र इति
 स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचोप-
 मोत्तमया वाचा जायेय पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतु-
 कालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु ।
 यथा स एनां पश्यति स शृणोतीत्यर्थप्रशंसा । तस्यो-
 चरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३ ॥

न पंचलं स्मृतावेव ज्ञानप्रशंसा अज्ञाननिन्दा च । किन्तु हि ?
 वेदेऽपि,—“उत त्वः पश्यन् (ऋ० सं० ८, २, २३, ४)”—इति ।
 पियामन्ते हे अप्येनं अन्तौ वृहस्पतेरार्यम् । ‘उत’ शब्दोऽपि
 शब्देन स्वमानार्थः । ‘त्वः’ एक इत्यर्थः । यद्वत्तामपि स्वमान-
 शृष्टेदस्मादिवादानां स्वमानमेवाध्ययनमधीयानानाम् एकः कश्चिन्
 ‘पश्यन्’ अपि ‘वाचं’ मतस्तु स्वाभ्यस्तुध्ययनोऽपि तीक्ष्णविप्रः
 सन ‘न ददर्श’ न पश्यत्येव अध्याननिमित्तत्वात् । न हि तां भाष्यक-
 पश्यति, यन्नाप्य अर्थं विज्ञातानि । अर्थपयिज्ञानमज्ञा हि वाति-
 स्वमिप्रायः । एवमेकः ‘शृण्वन्’ अपि ‘न शृणोति’ ‘पनां’ धानम् ।
 य एव हि, अर्थमप्युप्यजे धानः, तेनेव सा सम्पदः धृता सत्यति,

नेतरेण, इतरो हाविहान् ध्वनिमात्रमेवोच्चारयति धात्वम्।
 “अर्धम्” अनेनार्द्धेन “अविहान्समाह” निन्दन् मन्त्रदृक्।
 साम्प्रतमुत्तरेणार्द्धेनार्थज्ञप्रशंसन्नाह,—‘उतो त्वस्मै’ “अप्येकस्मै”
 कस्मैचिदर्थज्ञाय ‘तन्व’ शरीरं ‘विसन्ने’ विस्त्रंसयति विवृणोती-
 त्यर्थः। अर्थो वाचः शरीरं तं विवृणोति आत्मानं दर्शयत्ये-
 वास्मै कस्मैचिदर्थज्ञाय “प्रकाशनमर्थस्याहानया धात्वा” अनेन
 तृतीयेन पादेनेत्यर्थः। कथन्तर्हि विवृणुते तन्वम्? इति, अतः
 —“उपमोत्तमया वाचा” उत्तमेन पादेनोच्यते,—“जायेव पत्य
 उशती सुवासाः”—इत्यनेन। यथा हि ‘जाया’ विवृतसर्वाङ्गा-
 वयवा भूत्वा ‘उशती’ ‘कामयमाना’ ‘पत्ये’ इष्टाय भर्त्रे प्रेम्णा
 दर्शयेदात्मानम्। कस्मिन् काले? यदा ‘सुवासाः’ भवति,
 निर्णिक्तवासा भवति। निर्णिक्तवासा नीरजस्का “ऋतुकालेषु”
 तदा ह्यतितरां स्वपुरुषं प्रार्थयते। अत एतयावस्थयोपमीयते।
 “यथा स.” पुरुषस्ताम् “एना” यथावत् ‘पश्यति’ स्त्रियम्,
 नेतरां या ह्यनपट्प्रावृतसर्वगात्रा। एवं “स.” एवैतां वाचं यथा-
 वत् “शृणोतीति”। यः पद्मशोऽवच्छिद्यैतां विगृह्य धार्थमस्याः
 पश्यति समस्तस्तमैवमस्यामृचीयम् ‘अर्थज्ञप्रशंसा’ ॥

अपीयमपरा ऋक् “तस्याः” एव “उत्तरा” अस्यैवार्थस्य
 प्रवृत्तस्य ज्ञानप्रशंसाएवस्य फलाभिधानद्वारेण “भूयसे” बहुतराय
 अमुना फलेनाभिसम्यन्थान् प्रतिविशिष्टज्ञानमित्येवं “निर्वचनाय”
 निर्वचिच्य निर्वाच्यं घञनं कथनं निर्वचनम्, तस्मै
 निर्वचनाय ॥ ३ ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्यन्त्यपि वाजि-
 नेषु । अधेन्या चरति माययैष वाचं शुश्रुवां अकलाम-
 पुष्पाम् । अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतमाह रममाणं विपी-
 तार्थं देवसख्ये रमणीय स्थान इति वा विज्ञातार्थं यन्ता-
 भवन्ति वाग्ज्ञेयेषु बलवत्स्वप्यधेन्या ह्येष चरति मायया
 वाक्प्रतिरूपया नास्मै कामान् दुग्धे वाग्दोधान् देवंमनुष्य-
 स्थानेषु यो वाचं श्रुतवान् भवत्यफलामपुष्पामित्यफलास्मा
 अपुष्पा वाग् भवतीति वा किञ्चित्पुष्पफलेति वार्थं वाचः
 पुष्पफलमाह याज्ञदैवते पुष्पफले देवंताध्यान्मे वा ॥ ४ ॥

तद्यथा,—“उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुः (ऋ० सं० ८, २,
 २४, ४)”—इति । “अप्येकम्” अपि बहून् विदुषः “सख्ये”
 सखिभावे, कतरस्मिन् “देवसख्ये” समानस्थानतायां देवसानुज्ये
 इत्यर्थः । वक्ष्यति हि,—“यां यां देवतां निराह, तस्यास्तस्या-
 स्ताद्वाच्यमनुमयति (प० का० १३, १३)”—इति । अथवा,
 “देवसख्ये” रमणीये स्थाने । यस्मिन् देवतां सखिभावः, तद्दे-
 वसख्यं स्थानम्, तस्मिन् देवसख्ये रमणीये स्थाने, देवलोक-
 इत्यर्थः । किम् ? इति ‘स्थिरम्’ अविचालितम् अप्रच्यवनधर्मा-
 णम् । कमेवमाहुः ? “विपीतार्थम्”, आपीतार्थं गृहीतार्थमि-
 त्यर्थः । क एवमाह ? इयमेव “वाक्” ऋक्मंहिता । किञ्च,

“नैन हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु” । ‘एन’ वागर्थश्च ‘न हिन्वन्ति’
नाननुगन्तु शक्नुवन्ति । केप ? ‘वाजिनेषु’ “वाग्ज्ञेयेषु” अर्थेषु
प्रत्यवत्सु “अपि दुर्ज्ञेयेषु दुरवघटनीयेषु, समुद्रपिहितरत्नमणि
भेषु देवतापरिज्ञानादिषु व्याकर्त्तव्येषु । स हि तान् व्याकर्त्तु
शक्नोति, नेतरे मन्दबुद्धयो बहवोऽपि समागता शक्नुवन्ति तान्
थान् व्याकर्त्तुम्, यानसौ व्याकरोति । अत एतदुक्तम्,—“नैन
हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु” । अपि एव तावदर्थाश्च प्रशस्त ॥

अथेदानीमविद्वानुत्तरेणाद्वैर्ध्वेन निन्द्यते,—“अधेन्वा चरति”
“अधेन्वा हि एष चरति न हि सा वाक् हिनोतीह न परत्र च,
यस्या अर्थो न परिज्ञायते । तथा गृहीतपैव तामधीयान इत
श्चेतश्चरति, तत् प्रधान एव सर्वत पर्यटतीत्यभिप्राय । मित्र
माययैव चरति गृहानया । यथा हि कश्चिन्मायया सुवर्णं
रिभृयात्, एवमय “वाचम्” एव एता विभर्त्ति । सा तादृशी
म्रियमाणा “वाक्” किं करोति ? “नास्मै कामान् दुग्धे ।
कतमान् ? ये तस्या वाग्नो दोग्धया । क ? “देवतास्थानेषु
मनुष्यस्थानेषु” च । “य” । किं करोति ? य एव “शुश्रुवान्”
“श्रुतवान् भवति” । कथम् ? “अफलमपुष्पामिति” एव य
श्रुतवान् भवति, एव्य सकाशान् ध्रुव्या च दृढग्राहेण गृहात्वा
घस्पितो भवति, अध्ययनादने नान्यदस्ति वाचि विद्विन्न मृग्य
मिति । तस्मै किम् ? इति “अफलैवास्मा अपुष्पा” च “वाग्
भवताति” । यथैष एतसौ पश्यति अफलेयमपुष्पा चेति तथैव
भवतीत्यभिप्राय । अथ “वा” “विद्विन् पुष्पफलेति वा” ।

एतदुक्तं भवति,—अल्पकलामल्पपुष्पामिति । किङ्कारणम् ?
 अस्ति ह्यध्ययनमात्रे किञ्चिदल्पं फलम्, नासौ पश्चिमो व्यर्थ
 एवेति भाष्यकाराभिप्रायः । आह,—किमुनर्थाद्यः पुष्पफलम् ?
 इति । उच्यते,—“अर्थवाचः पुष्पफलमाह” एतस्मिन् मन्त्रे मन्त्र-
 दृगाह । कः पुनरसावर्थः ? इति । याज्ञदैवतमध्यात्ममित्येव
 वाचः समासतोऽर्थः । स पुनरेव रूपकल्पतया पुष्पफलविभागेन
 त्रिधा प्रविभज्यते,—“याज्ञदैवते” पुष्पफले “दैवताध्यात्मे वा”
 इति । यज्ञपरिज्ञानं याज्ञम्, देवतापरिज्ञानं दैवतम्, आत्मन्यधि
 यद् यत्तते तदध्यात्मम् । स एव सर्वोऽपि मन्त्रब्राह्मणराशिरेव
 त्रिधा विभक्तः । तत्रैवं सति,—यदा अभ्युदयलक्षणो धर्मोऽभि-
 प्रेयते, तदा याज्ञपुष्पं दैवतफलम् । किं कारणम् ? पूर्वं हि पुष्पं
 भवति फलार्थम्, याज्ञमपि पूर्वं तस्यते देवतार्थम्, इत्येतस्मात्
 सामान्याद् याज्ञं पुष्पम्, दैवतं फलम् । यदा पुनर्निधेयसलक्षणो
 धर्मोऽभिप्रेयते, तदोमे एव याज्ञदैवतं पुष्पत्वमेव विभूतः । दैवते
 हि याज्ञमन्तमूतमेव तदर्थत्वात्, अतो न पृथगुच्यते । यत्
 पुनरधिदैवतं सर्वमपि प्रतिविशिष्टज्ञानेनोपासयेत् समुद्भूता
 निरूप्य चेतसा आत्मानमेव प्रतिसम्पाद्यते कार्यकारणविधेयता-
 दारेण, सोऽयमेवमधिदैवतमधियज्ञं वोच्छ्रियाध्यात्ममेवामिसम्पा-
 दयति, तथा पुष्पभावमुच्छ्रिय पुष्पं फलभावायेति । एवं सोऽय-
 मात्मयाज्येवामिसम्पाद्यते । तत्रैवं सति,—अध्यात्मार्थत्वादधि-
 दैवतस्य, अध्यात्मस्य च पुनरार्थस्य निष्पन्नत्वात्, दैवतं पुष्पम्,
 अध्यात्मं फलमित्युक्तम् ॥ ४ ॥

साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुस्तेऽचरेभ्योऽसाक्षा-
त्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादुरुपदेशाय ग्लायन्तो-
ऽचरे विलम्बग्रहणायैमं ग्रन्थं समाम्नासिपुर्वेदश्च वेदाङ्गानि च
विलम्बं भिलम्बं भासनमिति वैतावन्तः समानकर्माणो धातवो
धातुर्दधातेरेतावन्त्यस्य मच्चस्य नामधेयान्येतावताम-
र्थानामिदमभिधानं नैघण्टुकमिदं देवतानामप्राधान्येनेद-
मिति तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत् ॥ ५ ॥

आह,—कुतः पुनरिदमाद्यातं निरुक्तशास्त्रं प्रधानमित्यपि
चाङ्गानि ? इति । उच्यते,—“साक्षान्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः” ।
साक्षान्कृतो यैर्धर्मः साक्षाद् दृष्टः प्रतिविशिष्टेन तपसा, त इमे
साक्षान्कृतधर्माणः । के पुनस्ते ? इति । उच्यते,—ऋषयः ।
ऋषयन्ति अमुष्मात् कर्मण एवमर्थवता मन्त्रेण संयुक्तादमुना
प्रकारेणैवंलक्षणं फलविपरिणामो भवतीत्युच्यते । “ऋषिर्दर्श-
नान् (नै० २, ३, २)”—इति पश्यति । तदेतन् कर्मणः फल-
विपरिणामदर्शनमौपचारिक्या वृत्त्योक्तम्,—साक्षान्कृतधर्माण
इति । न हि धर्मस्य दर्शनमस्ति, अत्यन्तापूर्वो हि धर्मः ।

आह,—किन्नेषाम् ? इति । उच्यते,—“तेऽचरेभ्योऽसा-
क्षान्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादुः” । ते ये साक्षान्कृत-
धर्माणस्तेऽचरेभ्यः अधरकालीनेभ्यः शक्तिहीनेभ्यः ध्रुतर्षिभ्यः ।
तेषां हि ध्रुत्या ततः पश्चादपित्यमुपजायते, न यया पूर्व्यां

साक्षात्कृतधर्मणां श्रवणमन्तरैर्णैव । आह,—किं तेभ्यः ? इति ।
उच्यते,—ते अवरेभ्य उपदेशेन शिष्योपाधिकया वृत्त्या मन्त्रान्
ग्रन्थतोऽर्थतश्च सम्पादुः सम्प्रदत्तवन्तः, तेऽपि चोपदेशेनैव
जगृहुः ।

अथ तेऽपि “उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरैः विलम्बग्रहणायेमं ग्रन्थं
समाप्तासिपुर्वेदञ्च वेदाङ्गानि च”—इति । उपदेशाय उपदेशार्थम् ।
कथं नामोपदिश्यमानमर्थमेते शक्नुयुर्गृहीतुमित्येतमधिष्ठित्य
ग्लायन्तः विद्यमानास्तेऽन्यनुगृह्णन्ति, तदनुकम्पया तेषामायुषः
सङ्कोचमवेक्ष्य कालानुरूपाञ्च ग्रहणशक्तिम् । विलम्बग्रहणायेमं
ग्रन्थं गवादिदेवपत्न्यन्तं समाम्नातवन्तः । किमेतमेव ?
नेत्युच्यते,—वेदं वेदाङ्गानि न इतराणीति ।

कथम्युनः समाम्नासिपुः ? इति, आह,—शृणु । वेद तावदेकं
सन्तमतिगहस्त्वाद् दुरध्येषमनेकशाखाभेदेन समाम्नासिपुः सुख-
ग्रहणाय व्यासेन समाम्नातवन्तः । तद्यथा,—एकमिश्रतिथा
वाद्बृच्चयम्, एकशतधा आध्वर्य्यचम्, सहस्रधा सामवेदम्, नवधा
आध्वर्चणम् । वेदाङ्गान्यपि । तद्यथा,—व्याकरणमष्टधा, निरुक्तं
चतुर्दशधा इत्येवमादि । एवं समाम्नासिपुर्भेदेन ग्रहणार्थम् ।
कथं नाम ? भिन्नान्येवानि शाखान्तराणि लघूनि सुप्तं गृह्णायुरेते
शक्तिहीना भूत्वायुषो मनुष्याः,—इत्येवमर्थं समाम्नासिपुर्निति ।

विलम्बग्रहणं माप्ययार्कप्रशक्तं निर्णीवीति,—यदेतत् “विलम्बम्”
इत्युक्तम्, एतद् “विलम्बम्” वेदानां भेदनम् ? भेदो व्यास इत्यर्थः ।
“भाषणमिति या” । अथ वा भासनमेव विलम्बशब्देनोच्यते ।

वेदाङ्गविज्ञानेन भासते प्रकाशते वेदार्थ इति । अत इदमुक्तं बिल्ममिति । एवं भिदेर्भासतेर्चा बिल्मशब्दः । एवमिदमृषिभ्यो निरुक्तशास्त्रमागतमितराणि च्याङ्गानीति पश्चिधोषित आगमः ॥

अथेदानीं निघण्टुसमाम्नायविरचना धक्तव्या प्रकरणत्रय-
विभागेन सुखय्याख्यानाथमस्य शास्त्रस्य । सेयमुच्यते,—“एतावन्तः
समानकर्माणो धातवः”—“एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयानि”
इति । स एव पदराशिर्निघण्टुकं नाम प्रकरणम् । एतावन्त इति
या चैषु धातुषु व्याख्यातपदेषु प्रतिनियता सङ्ख्या, साभिप्रेयते ।
तद्यथा,—“गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशशतम् (नै० का०
३, २, ३)” “कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश (नै० का० ३,
२, ३)—इत्येवमादि । एतावन्त्यस्य सत्त्वान्येति या नामसु प्रति-
नियता सङ्ख्या, साभिप्रेयते । तद्यथा,—“पृथिवीनामधेयान्येक-
विंशतिः “हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश (नै० का० २, ३, १)” —
इत्येवमादि । यत्रैतावर्थां प्रायेण चिन्त्येते, प्रसङ्गतोऽन्यद् यत्
किञ्चित् । एवंलक्षणं, नैघण्टुकं नाम प्रकरणम् । गवादि, प्राग्
“जहा (नैग० का० ४, १, १)” —शब्दान् ।

अथ पुनर्यत्र “एतावन्तस्मर्यानामिदमभिधानम्”—इत्यर्थः
प्रायेण चिन्त्यते । तद्यथा,—“धादिन्योऽप्यकृपारः समुद्रोऽप्य-
कृपारः (नैग० का०, ३, २)” —इत्येवमादि । अनपगतमन्कागाध
निगमाः जहादयः प्रायेण चिन्त्यन्ते, प्रसङ्गतोऽन्यद् यत् किञ्चित् ।
अथ पुनर्यत्र “नैघण्टुकं” “देयतानाम् अप्राधान्येन” अस्मिन् मन्त्रे
“इदम्” अन्यदत्र प्राधान्येन पक्षंत इत्यर्थं विभागः प्रायेण

चिन्त्यते । तदेतल्लक्षणम् ऐक्यपदिकं नाम प्रकरणम्, जहादि, प्राक्
अग्निशब्दात् (दे० का० १, ३, ६) ।

दैवतं नाम प्रकरणम्, अग्निशब्दादि दैवपत्त्यन्तम् (दे० का०
१२, ४, १०) । तान्येतामि त्रीणि प्रकरणानि,—नैघण्टुकम्,
ऐक्यपदिकम्, दैवतम् इति । अनेन प्रकरणत्रयविभागप्रपञ्चे-
नेदमवस्थितं निरुक्तमास्त्वमिति ।

“तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तन्” । इदमुक्तं
नैघण्टुकमिदं देवतानामप्राधान्येनेदमिति, तय न ज्ञायते किमिद-
मुक्तं भवति, तदेतल्लक्षणत उपदिश्यत इति पर्युपयुक्तस्तच्छब्दः ।
यत् अग्निधानम् अन्यदैवते, अन्या यस्मिन् प्रधानदैवताः सोऽय-
मन्यदैवतः, तस्मिन् अन्यदैवते मन्त्रे । यमर्थमन्यस्यां प्रधानायां
मन्त्रदैवतायां निपतति नियमयति धमिप्रयुज्यमानमङ्गभावं
गच्छति मन्त्रवाक्ये नैघण्टुकं तदित्युच्यते गुणभूतमित्यर्थः ।
तस्मात् हि तस्यैवमस्मिच्छास्त्रे ॥ ५ ॥

अञ्चन्न त्वा वारचन्तम् । अञ्चमिव त्वा बालचन्तं
बाला दंशवारणार्था भवन्ति दंशो दंशतेः । मृगो न भीमः
कुचरो गिरिष्ठाः । मृग एव भीमः कुचरो गिरिष्ठा । मृगो
मार्तुर्गतिकर्मणो भीमो विभ्यत्यस्माद्भीमोऽप्येतस्मादेव ।
कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेदेवताभिधानं कार्यं न
चरतीति । गिरिष्ठा गिरिस्थापी गिरिः पर्वतः समुद्रग्रीष्णो

भवति पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणाते ग्रीणातेर्नाडिमा-
पर्व देवानस्मिन् ग्रीणन्तीति तन् प्रकृतीतरत्तन्धिसामा-
न्यान्मेनस्वायी मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव तद्यानि नामानि
प्राधान्यस्तुतीनां देवताना तदैवतमित्याचक्षते तदुपगिष्टाद्
व्याख्यास्यामो नैघण्टुकानि नैगमानिहेह ॥ ६ ॥

तद्यथा,—“अश्वघ्न त्वा चारवन्त चन्द्रध्या अग्निघ्नमोभि ।
सम्राजन्तमध्वराणाम् ॥” (ऋ० स० १, २, २२, १) । अस्यामृचि
अश्वो नैघण्टुक, अग्नि प्रधानम् । शुन शेषस्यार्थम् । गायत्री ।
चारवन्तीयानुशसने विनियुक्ता । साम्नश्च चारवन्तीयस्य एषा
योनि । ‘अश्व न त्वा’ अश्वमिव त्वा हे अग्ने ! ‘अग्निम्’ अग्ने
नैतारं देवाना, ‘चारवन्त’ चालवन्त वृषाश्चम् । स हि अतितरा
चालवान् भवति । चन्द्रने पश्चिष्यते च । न तथान्ये । तमिव
त्वा ‘चन्द्र’यै चन्द्रामहे स्तुम । ‘नमोभि’ नमस्कारैः, अश्वैर्वा
हविर्मिष्यते । क्व पुनरवस्थितम् ? कथं वा चन्द्रामहे ? इति
‘सम्राजन्त’ दीप्यमानम् ‘अध्वराणा’ यशाना मध्येऽवस्थितमु-
त्तरखेटादिषु धिष्ण्येषु अभिप्रेतार्थसिद्धये चन्द्रामहे ॥

चालशब्दस्य निगमप्रसक्तस्य निर्वचनम्,—“चाला दंशया-
णार्था भवन्ति” । नैर्हि दंशादयो निवार्यन्ते । दंशशब्दस्य
प्रसक्तस्य निर्वचनम्,—“दंशो दशने” इति । दशति ह्यसौ ॥

द्वितीयमुदाहरणम्,—“प्रतद्विष्णु स्तयने चार्थ्येण मृगो न

भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । यस्मिंस्तु त्रिषु विक्रमणेभ्यश्चिन्तियन्ति
 मुयनानि चिन्वा ॥” (ऋ० सं० २, २, २४, २) । किञ्च,
 “मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत आजगन्थापरस्याः ।
 सक् संशाय पृथिमिन्द्र तिग्मं वि शत्रून् ताव्यहि विमृधो नुदस्व ॥”
 (ऋ० सं० ८, ८, ३८, २) । इति । गयो नामेन्द्रपुत्रः, तस्येय-
 मार्यम् । त्रिष्टुप् । वैमृधस्य हविषो याज्या (आ० सू० २,
 १०) । इन्द्रेऽस्य प्रधानम्, मृगो नैघण्टुकः । ‘मृगो न’ मृग
 इव, व्याघ्रो वा सिंहो वा । ‘भीमः’ भीषणः । ‘कुचरः’ कुत्सित-
 चरणः हिम्नः, प्राणिवधजीवतः । ‘गिरिष्ठाः’ पर्वताश्रयः । स
 यथा कञ्चिद्वन्यं प्राणिविशेषं हन्ति । सैनभिभूयमान इह कर्मणि
 हे ‘इन्द्र !’ एतदस्मद्वचः कुरु । ‘सृक्रम्’ यः शत्रुकार्येषु सत्तुं
 शक्नोति । ‘परावतः’ परस्मात् अतिदूरस्थानात्, ‘परस्या’ दितः
 सम्यग्दितः ‘आजगन्थ’ आगच्छ । एतदर्थमागत्य च ते ‘पवि’
 वज्रं ‘संशाय’ तीक्ष्णार्हत्य ‘तिग्मं’ छेदनायोत्साहघनं सुनिश्चितं
 कृत्वा ततो ‘वि ताव्यहि’ विताडय, एतानस्मच्छत्रून् (‘शत्रून्’)
 एकप्रहाग्यर्जितदेहान् कुरुष्व । यानपि च न हि हिनस्ति
 कथञ्चित् तानपि ‘मृध’ हिंसकान् ‘विनुदस्व’ ताताप्रकारं प्रेरयस्व
 दृग्मपुनरागमनाय ॥

“अथ चेद् देवताभिधानम्” एतत् कुचर इति, ततः
 “कायं न चरतीति” सर्पत्र चरतीति । “गिरिष्ठा मेघस्यार्या”
 इति च । ‘अनुपशीलशक्तयो हि विभवो वेदशक्ता यथापरा
 न द्रुघन्तो पुरुषाणामर्थाभिधानेषु विपरिणममानाः सर्व-

इति निरुक्तटीकायां जम्बूमार्गाश्रमवास्तिन आचार्यभगवद्-
दुर्गस्य कृतो षष्ठोऽध्यायः (प्रथमोऽध्यायः) समाप्तः ॥१॥

१ २ ३ ४ ५
(समाम्नायस्तत्रचतुष्टयमतोऽन्येऽथनिपाताद्यायुर्वा-
६ ७ ८ ९ १० ११ १२
त्वाननूननूनंसातक्रचान्तवोऽक्षुष्यन्तोनिष्टवक्त्रासोहविर्भिरि-
१३ १४ १५ १६ १७ १८
तीमान्यथापियोयथोहिन्यथापीदमर्थवन्तोऽथापीदंस्थाणुरय-
१९ २०
मुतन्वःपश्यन्नुतन्वंसख्येर्विशतिः ॥)

इति निरुक्तं पूर्वपट्टके प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

अथ द्वितीयाध्यायरथ

प्रथमः पादः ।

—६०:—

ॐ३म् । अथ निर्वचनं तद्येपु पदेषु स्वरमंस्कारौ
समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्पाठां तथा तानि निर्वू-
यादथानन्वितेऽर्थे प्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केन-
चिद् वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्या-
न्निर्वूयान्न त्वेव न निर्वूयान्न मंस्कारमाद्रियेत विषय-
वत्यो हि वृत्तयो भवन्ति यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत्
प्रत्तभवत्तमिति धात्वादी एव शिष्येते ॥१॥

“अथ निर्वचनम्” । नामाप्यातोपसर्गनिपातलक्षणमुक्त्वा
शास्त्रारम्भप्रयोजनानि च वेदाङ्गग्रहं च सप्रयोजनं निघण्डुसमा-
म्नापयित्वान्य प्रकरणत्रयविभागेनोक्त्वा दैवतमुद्राप्य
नैघण्टुकनैगमे प्रकरणे पुरस्वृते नैघण्टुकानि नैगमानीहेति ।
ते पुनरने निर्वचनलक्षणमनुक्त्वा न शक्येते व्याख्यातुं यस्मात्,
‘अथ’ एतस्मान् कारणात् ‘निर्वचनम्’ लक्षणतो व्याख्यास्याम

इति शेष । अपि हि तस्यार्थस्य परोक्षवृत्तावतिपरोक्षवृत्तौ वा शब्दे निरूप्य विगृह्य ध्वननं निर्ध्वननम् । स एव निर्ध्वननान्मुपाय इत्युच्यते ॥

इह द्विधा शब्दाः,—समर्थस्वरसंस्काराश्च असमर्थस्वरसंस्काराश्च । “तत्” तत्रैव सति, “येषु” तावत् “पदेषु” “स्वरसंस्कारौ समर्थौ” अवैपरीत्येन “प्रादेशिनेन” च “गुणेनान्वितौ स्याताम्” । प्रदेशाभिधायिना धातुरूपेणान्वितौ सम्यद्धावनुगतावभिधेयस्थे धातुरूपे स्याताम् ॥

“तानि” तावन् “तथा” एव यथालक्षणमेवमेव नैरक्तौ ‘निर्त्रूयात्’ । तन्मा भूदित्यत इदमुच्यते,—“येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्था भ्याता तथा तानि निर्त्रूयात्” इति ॥

“अधानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्य परीक्षेत केन चिद्वृत्तिसामान्येन” । अथ पुनरनन्वितेऽर्थे न्यायस्वरसंस्कारगुणेन शब्देन यत्र निपुणमप्यन्विष्यमाण शब्दोऽर्थो कथयितुं न शक्यते, अन्यथैवार्थो व्यपतिष्ठे, —अन्यथैव शब्द । प्रादेशिनेन विकारेण चिन्तयमाणेऽपि चासौ शब्दो त्रिपरिणम्यमान अप्रादेशिक एव स्यादस्ममार्थ एव । ता प्रदेशात्त्यामभिधेयसत्त्वम्या त्रियामभिधानुमाह । तत्र किं कर्तव्यम् ? इति । उच्यते,—तत्रैव सति अर्थनित्यो भूत्वा, अर्थप्रधान । तद्यथा,—मुद्गनित्यमेवाम्य भोजनमित्युक्ते मुद्गप्रधानमिति गम्यते, एवमिहापि अर्थनित्य इत्युक्ते अर्थप्रधान इति गम्यते, अर्थप्राधान्येनानादृत्य स्वरसंस्कारौ परीक्षेत । तनस्तदभिधानं मुद्गध्या

केनचिदर्थवृत्तिसामान्येन क्रियागुणसामान्येनेत्यर्थः । कतमस्य धातोरर्थसामान्यमत्रास्तीति ? ततस्तर्कयित्वा सामान्यं तेन निर्व्रूयान् । अर्थो हि प्रधानम्, तद्गुणभूतं शब्दः । तस्मात् अर्थसामान्यं यलीयः शब्दसामान्यात् ॥

अथ पुनर्यत्रार्थसामान्यमपि नास्ति, तत्र ? “अविद्यमाने-
(ऽर्थ)सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्व्रूयात्, न त्वैव न निर्व्रूयान्, न सस्कारमाद्रियेत, विषयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति, यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत्” । स्वरवर्णं सामान्येनापि निर्व्रूयादेव,—अमुष्मिन् धातावयं स्वरवर्णो वा मया दृष्टः, स एव यस्मिन्नभिधाने लक्ष्यते इत्येवमुत्प्रेक्ष्य स धात्वर्थः सन्नयद् इव तस्मिन्नभिधाने आहृत्य स्फारीकृत्य कृत्स्नः प्रकाशयितव्यः । एवमविद्यमाने अर्थसामान्ये स्वरवर्णसामान्यमात्रेणापि निर्व्रूयादेव । न त्वैव निर्व्रूयान्, इतथा हानर्थकमेव निष्कृशाम्प्रं स्यात् । तन्मा भूदित्यत इदमुच्यते लक्षणपरादमुषेण शब्देण न संस्कारमाद्रियेत ।

फन्तर्हि अर्थसामान्यमाद्रियेत, शब्दसामान्यं वा ? तद्यथा,—प्रवीणोदारनिम्निर्घंशशब्दा उत्पद्यस्त्वार्थाभिधेयसम्बन्धाः सन्तः क्रियागुणं सामान्यं हेतुमात्रमाश्रित्यान्येत्येवार्थान्तरेषु वर्तन्ते ।

तद्यथा,—प्ररुष्टो घातायां प्रवीणो गान्धर्व्यं, अत्र हास्य मुग्ध्या वृत्तिः । स एव स्वमर्धमभिधेयमुत्पद्यैव गान्धर्व्यमप्यासपाटयमात्रमाश्रित्य सर्वप्रेषामिप्रवृत्तः, यो हि यस्मिन् श्रवण उन्पन्नकौशलो भवति, स तत्रोच्यते प्रवीण इति । तद्यथा,—‘प्रवीणो व्याकरणे’, ‘प्रवीणो निरुक्ते’ इति ।

एवमेवोदार इति । प्रागारसनिपातात् आकृतेनैव सारथ्यो
 बह्व्यश्वोऽनङ्वान् वा स उदुगतारत्वादुदार । तत्र हि समञ्जसा
 वृत्तिरस्य शब्दस्य । स एष उत्सृज्यैष स्वमर्थमाकृतानुविधा
 यित्वमात्रमेव सामान्यमाश्रित्य प्रवृत्तो यो हि कश्चित् कस्मै
 चिदाकृतं लक्षयित्वा प्रागेव प्रार्थनात् ददाति, स उदार
 इत्युच्यते ।

एवमेव निस्त्रिश । त्रिभिः प्रदेशैर्द्वाभ्यां धाराभ्यामग्रेण च
 निशितं श्यतीति निस्त्रिश षट्पदं, मुख्यग्रहणात्, तत्र ह्यस्य
 शब्दस्य समञ्जसा वृत्तिः । स एष छेदनसमानरूपं प्रीर्य्यसामा
 न्यमाश्रित्य सर्वत्रैवं प्रवृत्तः । यो हि लोके क्रूरो भवति, स
 निस्त्रिश इत्युच्यते । एवमेते क्रियागुणसामान्यमात्रेण
 वर्तन्ते ।

यथैते, एवमन्येऽप्यभ्यूहित्या । अभ्यूह्य च एवमर्थसामा
 न्येन निर्दिष्टव्या । स्वरवर्णसामान्ये तु प्रचुराण्येवोदाहरणानि ।
 सर्वे एव हि नैगमा शब्दा जहादयः स्वरवर्णसामान्यमात्रेणैव
 निरुच्यन्ते ॥

न च निरुक्ते कारकद्वारकलावकादिशब्दा व्युत्पाद्यन्ते, सुगो
 धेयं हि तेषां व्युत्पत्तिः प्रसिद्धैव च व्याकरणे इति । य एव
 दुर्गोधा परोक्षातिपरोक्षवृत्तयः त्रिसृष्टरोदारवैतसर्पशब्दा
 दयः, त एव हि व्युत्पाद्य निरुच्यन्ते । तेषु हि विशेषेणार्थवत्ता
 निरुक्तम्य । तान्येव अर्थसामान्येन वा शब्दसामान्येन वा
 निरूप्यात्, न तेषु सस्फारमाद्रियेतेति ।

आह,—किं कारणम्? इति । उच्यते,—“विषयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति” । हिरयं हेत्वर्थे । तस्माद्विषयवत्यो बहुसंशय-
यत्यः शब्दानामर्थेषु वृत्तयो भवन्ति, नागाभावेनार्थेषु अयस्थिता
प्रवृत्तिरिति एवं स्यान्नैवं स्यादिति विचार्यन्तः सन्तः प्रतिपक्ष-
सम्प्रोहाच्छेदत इवास्मिन्निति विषयः संशय इति ।

अत्र,—केचिदर्थासामान्येन कनिष्ठसंज्ञे शब्दाः, केचित् स्वर-
सामान्येन, केचिद्वर्णसामान्येन, यत एवम्, अतो विभक्त्यपि
यथार्थमेव सञ्जमयेत् विपरिणमयेत्, पूर्वोत्तरपदप्रकरणाविरोधेन ।
किं कारणम्? तासामपि हि व्यत्ययो भवत्येव,—सुपो स्थाने
सुपो भवन्ति इति हि वैयाकरणा पठन्ति । दर्शयिष्यति न्याय-
मपि विभक्तिविपरिणामम् । तद्यथा,—“इत्सु शोको ०—ःइद-
यानि शोकैः (दि० का० ६, ३, १२)” —इत्येवमादि ।

अधुनैवमुक्त्वा विषयवत्यो भवन्तीति, अर्धवदनेन व्याकरणेऽपि
शब्दविपरिणामो भवतीत्येवं दर्शयति,—“प्रत्तमवत्तमिति
धात्वार्दी एव शिष्येते” इत्येवमादि । ‘उ दाञ् दाने (उ० उ०)’
तस्य प्रपूर्वस्य प्रत्तमिति । अथ दकार आकाङ्क्ष धातुः, परो
निष्ठाप्रत्ययस्तकारः, तर्पयं सति ‘दो इदु घोः (पा० ७, ४, ४६)’
—इति पर्त्तमाने ‘अथ उपमर्गान् तः (पा० ७, ४, ४७)’—इति
आकारस्य तकारा भवन्ति, ‘भरो भरि खरणे (पा० ८, ४, ६५)’
—इति धात्वन्तस्य तकारस्य लोपे कृते, ‘परि च (पा० ८, ४,
५५)’—इति तकारस्य चर्च कृते ‘परः सन्निर्याः संहिता (पा०
१, ४, १६)’—इति धातुतकारः प्रत्ययतकारेण संयोगतामपैति

‘हलोऽनन्तरा सयोग (पा० १, १, ७)’—इति, तत प्रादिस
मासे कृते ‘प्रत्तम्’—इति भवति । एवमेव ‘दो अवखण्डने (दि०
प०)’—इत्यस्याद्यपूर्वस्य ‘अवत्तम्’—इति । अत्रापि दकार
ओकारश्च धातु, परा निष्ठातकार । अत्र ‘आदे च उपदेशेऽ’
शिति (पा० ६, १, ४५)’—इत्योकारस्याकारे कृते तभावलोपत्वत्वं
परगमनप्रादिसमासा पूर्णवदेव । एवमनयोद्धात्वोरादी एव
शिष्येते । यथानयोरेवमन्येषामपि इष्ट्या यथासम्भवमनु
विधेयम् ॥ १ ॥

अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्यादिलोपो भवति स्तः सन्ती-
त्यथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा गतमित्यथाप्युपधालोपो
भवति जग्मतुर्जगुरित्यथाप्युपधाविकारो भवति राज्ञा
दण्डीत्यथापि वर्णलोपो भवति तच्चा यामित्यथापि द्विवर्ण-
लोपस्तृच इत्यथाप्यादिप्रिपर्ययो भवति ज्योतिर्धनो
विन्दुर्वाद्य इत्यथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोत्रा रज्जुः
मिकतास्तर्कित्यथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति ॥ २ ॥

“अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्यादिलोपो भवति, स्त सन्तीति” ।
‘अस् भुचि (अदा० प०)’—इत्यस्य निवृत्तिस्थानेषु गुणवृद्धि
निवृत्तिस्थानेषु ष्टिति घर्तमाने ‘अस्तोऽस्तोऽप (पा० ६, ४, १११)’
—इत्यादिलोपो भवति । योऽयं धात्वादायकार एवं लुप्यते,

तस्मिन् लुप्ते प्रयोगः स्तः सन्तीति । एवमन्येषामपि दृष्ट्वानु-
विधेयं यथासम्भवम् ॥

“अथाप्यन्तलोपो भवति, गत्वा गतमिति” । अत्र, गमेः
(भू० प०) क्त्वाप्रत्यये, निष्ठाप्रत्यये च परतोऽनुनासिकलोपो
भवति, अनुदात्तोपदेशेत्यधिरूढ्य कृड्तीति । एवमन्येष्वपि
द्रष्टव्यमनुविधेयं च यथासम्भवम् ॥

“अथाप्युपधालोपो भवति, जग्मतुर्जग्मुरिति” । अत्र, गमेः
(भू० प०) अलोपः । ‘अलोन्यात् पूर्वं उपधा (पा० १, १, ६५)’—
इत्युपधा सञ्ज्ञा, तस्य ‘गमहनजनखनयसां (पा० ६, ४, ६८)’—
इत्युपधालोपः । एवमन्येषामपि द्रष्टव्यमनुविधेयं यथासम्भवम् ॥

“अथाप्युपधाविकारो भवति, राजा दण्डीति” । राजन्,
दण्डिन् इति स्थिते ‘नोपधायाः (पा० ६, ४, ७)’—‘सर्वनाम-
स्थाने चासम्बुद्धौ (पा० ६, ४, ८)’—इति दीर्घत्वम्,—दण्डि-
न्नित्यत्रापि ‘इन्हनूपपार्य्यम्णां शौ (पा० ६, ४, १२)’—‘सौ च
(पा० ६, ४, १३)’—इति दीर्घत्वम्, ‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य
(पा० ८, २, ७)’—इत्युभयोरपि नकारलोपे कृते राजा दण्डीति ।
एवमुपधाविकारो भवति ॥

“अथापि वर्णलोपो भवति, तत्त्वा यामीति” । अत्र यकार-
लोपः । याचामीत्येवमेतद् द्रष्टव्यम् । अयञ्छान्दस एव ।
अत एव च छान्दसत्वादेवमेव याच्भाकर्मस्वर्यं पठितः “यामि”
(३५४ पृ०) “मन्महे” (३५४ पृ०) इति । भाषायां याचे इति
भवति ॥

“तत्त्वा यामि ब्रह्मणा चन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ।
 अहेलमानो वरुणेह वोध्युशंस मा न आयुः प्रमोषीः ॥” (ऋ०
 सं० १, २, १५, १) । किञ्च “तत्त्वा यामि सुवीर्यं तद् ब्रह्म
 पूर्ववित्तये, येना यतिभ्यो भृगवे धने हिते येन प्रस्कण्डु
 माविध ॥” (ऋ० सं० ५, ७, २६, ४) ।—इत्यनया त्रिष्टुभा
 उपाकृतः शुनःशेपो वरुणं तुष्टाव । आज्याहुतिरनया साग्निश्रेषु
 क्रतुषु समिष्टयज्ञेषु उत्तरकालं ह्रियते । चतुर्मास्येषु च वरुण-
 प्रघासेषु वारुणस्य हविषो याज्यीषा । हे ‘वरुण !’ ‘तत्’ अहं
 ‘त्वा’ वरुणं ‘यामि’ याचे इत्यर्थः । किम् ? यत् ममाभिप्रेतम् ।
 कथं पुनर्याचे ? ‘ब्रह्मणा’ ऋग्यजुःसामाख्येन ‘चन्दमानः’ स्तुचन् ।
 किञ्च यदेव त्वं मया याच्यसे, ‘तन्’ एव अयमपि ‘यजमानः’
 ‘हविर्भिः’ संसृष्टैः सात्राग्न्यादिभिः ‘आशास्ते’ । तापावां
 भवन्तमेकमेवार्थं याचावहे, स्तुतिभिर्हविर्भिश्च । स त्वम्
 ‘अहेलमानः’ अकुध्यन् । सर्वो हि याच्यमानः कुध्यतीत्यत एव-
 मुच्यते ॥ हे ‘वरुण !’ ‘वोधि’ बुध्यस्व । बुद्ध्वा चैतमावयोरभि-
 प्रेतायं कुरु । उरुशंसेत्येक पदं सम्योधनञ्च । हे ‘उरुशंस’
 बह्वस्तुत्य ! वरुण ! ‘मा’ ‘नः’ अस्माकं याचमानानाम् ‘आयुः’
 ‘प्रमोषीः’ । कुरु नोऽभिप्रायसिद्धिमित्यभिप्रायः ॥

“अथापि द्विवर्णलोपस्तृच इति” अत्र ऋवर्णरेफयोर्लोपः ।
 स लुप्यते ऋवर्णेन साकम् ॥

“अथाप्यादिविपर्ययो भवति, ज्योतिर्घनो विन्दुर्वाट्य इति” ।
 ‘द्युत दीप्ता’ (भू० आ०) तस्यादिव्यापत्त्या ज्योतिः । ‘हन हिंसा-

गत्योः (अदा० प०) तस्य घन इति । 'मिदिर विव्धारणे (ह० उ०)' तस्य विन्दुः । 'भट भृती (भू० प०)' । तस्य घट्टयः ॥

“अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति, स्तोका रज्जुः सिकता-
स्तर्कितः” । 'झुतिर् धरणे (भू० प०)' तस्याद्यन्तविपर्ययेण
स्तोकाः । 'सृज विसर्गे (दि० आ, तु० प०)' तस्य रज्जुः । 'कस
विकसने (भू० प०)' तस्य सिकता । 'कृती छेदने (तु० प०),
तस्य तर्कः ॥

“अथाप्याद्यन्तव्यापत्तिर्मयति” ॥ २ ॥

‘ओषो मेघो नाधो गाधो बधूर्मध्वित्यथापि वर्णोपजन
आस्थद्वारां भरुजेति तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्दातु भवति
तद्विप्रकृतानां म्थानमिति प्रदिशन्ति तत्र सिद्धायामनुपप-
द्यमानायामितरयोपविपादयिषेत्तत्रायेकेऽवनिष्पन्नयो भवन्ति
तद्यथैतदूतिर्मुद्गुः पृथुः पृषतः कुणारुमित्यथापि भाषिकेभ्यो
धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते दम्भुनाः क्षेत्रसाधा
इत्यथापि नैगमेभ्यो भाषिका उष्णं धृतमित्यथापि प्रकृतय
एवकेषु भाष्यन्ते विकृतय एकेषु ॥ ३ ॥

“ओषो मेघो नाधो गाधो बधूर्मध्विति” । ‘यह प्रापणे,
(भू० प०)' तस्यान्तव्यापत्त्या शोधः । ‘मिह सेचने (भू० प०)
तस्य मेघः । ‘जह कथने (दि० उ०)' तस्य नाधः । ‘गाह

विलोङ्गने (भू० आ०)' तस्य गाघः । 'वह प्रापणे (भू० उ०)' तस्य वधूः । 'मद तृमौ (चु० आ०)' तस्य मधु ॥

“अथापि वर्णोपजन', आस्थद्वारो भरुजेति” । 'अस क्षेपणे (दि० प०)' तस्य आस्थत् । 'वृङ् सम्भक्तौ (क्या० आ०)' तस्य घारः । 'भ्रस्ज पाके (तु० उ०)' तस्य भरुजः ॥

एवं, व्याकरणेऽपि लक्षणप्रधाने सति अर्थवशेन लोपागमौ विपरिणामश्च शब्दानां दृष्टः, किमुत निरुक्ते यदर्थप्रधानमेव । तस्मात् साधूक्तम्,—“अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद् वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्ण-सामान्यान्निर्गूयात्” “विभक्तौः” अपि “यथार्थ” “सन्नमयेत्” इति ॥ एवमयमादिमध्यान्तलोप आदिमध्यान्तविकारो वर्णलोपो द्विवर्णलोप आदिविपर्यय आद्यन्तविपर्ययो वर्णोपजनश्छन्दसि भाषायाश्च द्रष्टव्या, दृष्ट्वा च यथासम्भवमनुविधेयम् ॥

अतः परं सम्प्रसारणचिन्ता वर्त्तिष्यते, तदर्थमिदमागम्यते—
 “तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातु भवति, तद्विप्रवृत्तीनां स्थान-
 मिति प्रदिशन्ति” । सम्प्रसार्यप्रवृत्तयश्चासम्प्रसार्यप्रवृत्तयश्चो-
 भयप्रवृत्तयश्च धातवः । तत्रैवं सत्युभयप्रवृत्तिषु शास्त्राविषयगतं
 यद्वक्तव्यं 'तत्' इदमुच्यते इति पर्युपयुक्तम्—

‘तत्’ एतदेव लक्षणं धातुरूपं हि ‘द्विप्रकृतीनां’ द्वित्रिभाषाणां शब्दानां ‘स्थानम्’ आश्रयः ‘इति’ एवमावाच्याः ‘प्रदिशन्ति’ प्रविभागेनोपदिशन्ति ।

तद्यथा,—‘यज दैवपूजासङ्गतिकरणदानेषु (भू० उ०)’—इति । अत्र द्वे शब्दप्रकृती भवतः । सम्प्रसारणपक्षे तावत्,—इष्टवान्, इष्टः, इष्ट्वा, यताः शब्दप्रकृतयो भवन्ति । असम्प्रसारणपक्षे पुनः,—यष्ट्वा, यष्टुं, यष्टव्यमित्येताः ॥

“तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत्” । ‘तत्र’ एवं सति एकप्रकारेण ‘सिद्धायाम्’ अर्थसिद्धौ ‘अनुपपद्यमानायाम्’, ‘इतरथा’ ‘उपपिपादयिषेत्’ उपपादयितुमिच्छेत् । अर्थे द्वयोः सम्प्रसारणासम्प्रसारणप्रकृत्योर्यथैवोपपद्यतेऽर्थतस्तथैवोपपादयेत् । अथयौभयथाप्यनुपपद्यमानेऽर्थे स्वयमुत्पाद्य निर्द्धार्य्य यथा यथोपपद्येताथः तथा तथोपपादयेत्, अपि तद्वृणुशास्त्र-विहितेनार्थसाधनोपायेन, अर्थस्य प्रधानत्वात् ।

“तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति” । ‘तत्रापि’ एतस्मिन्नपि सम्प्रसारणलक्षणे सति “एके” धातवः ‘अल्पनिष्पत्तयो भवन्ति’ अल्पेषु शब्दरूपेषु सम्प्रसारणप्रकृतिरभिनिष्पद्यते तदप्युपेक्षितयम् ॥

“तद्यथैतद्वृत्तिर्मुहुः पृथुः पृथतः कुणारमिति” । ‘तद्यथा’ एतदुदाहरणजातम्,—ऊतिः, मृदुः, पृथुः, पृथतः, कुणारम् इति । अवर्तेर्गत्यर्थस्य (भू० १०) क्तिप्रत्यये परतः ‘च्छ्र्योः शृङ्गनुनासिके च (६, ४, २० १६)’—इति वर्त्तमाने ‘ज्वरत्त्वश्चिश्चि-

मवामुपधायाश्च (६, ४, २०)" — इत्युद्भावात् क्रियते, तत ऊतिरिति भवति । 'अद मदने (भू० आ०)', तस्य मृदु, रफ सम्प्रसार्यमाण ऋकारो भवति ? एवमेव 'प्रथ प्रत्याने (भू० आ०)', तस्य पृथु । 'पुष दाहे (भू० प०)', तस्य पृषत । 'कण शब्दार्थ (भू० प०)', कुणार ॥

एवमपि सम्प्रसार्यासम्प्रसार्यविशेषपरिज्ञेयशब्दान् निर्मुचता पुस्त "अथापि भापिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमा कृतो भाष्यन्ते" । 'अथापि' इदमपमुपेक्षित्यमागमशब्दान् निर्मुचता । आह, — किम् ? इति । उच्यते, — 'भापिकेभ्यो धातुभ्य' भाषाया ये प्रायेण प्रसिद्धप्रयोगास्ते भापिकास्तेभ्य । 'नैगमा' छन्दो विषया । 'कृत' कृतप्रत्ययान्ता शब्दा । भाष्यन्ते' विप्रियन्ते निरुच्यन्ते इत्यर्थः ॥

तद्यथा, — "दमूना श्वेत्प्रसाधा इति" । 'दम उपशमे (दि० प०)' "तस्य, भाषाया दाम्यनि अनडचान्, दमयति अनडचाहम् दान् अनडचान् इत्येवमादय प्रयोगा भवन्ति छन्दसि पुन दमना अग्निमन्यते स भाषासामान्ये न केनचिन्निर्वृत्त य दममना इत्येष मादिना । एवमेव साभ्यन्तेभाषाप्रायोवृत्ते साधा इति । "मित्र न श्वेत्प्रसाधसम् (ऋ० म० ३, २, ४)" — इत्येवमादयो मित्रमिव श्वेत्प्रसाधसमिन्येवमादिना प्रकारेण निर्वर्तय्या ॥

"अथापि नैगमेभ्यो भापिका" । निगमे छन्दसि ये प्रायो कृत्या प्रसिद्धा, तेभ्य सामान्य गृहीत्या 'भापिका, कृतप्रत्ययान्ता भाष्यन्ते विप्रियन्ते ।

तत्राद्या,—“उष्णं घृतमिति” । ‘उष दहि (मू० प०)’ एष
 प्रायेण छन्दसि प्रसिद्धः,—“प्रत्युष्टु रक्षुः प्रत्युष्टा अरातयः (य०
 पा० सं० १, ७)”—इत्येवमादि । भाषायां पुनरुष्णमिति
 धूपते । स एषो नैगमशब्दसामान्येन निर्वक्तव्यः । एषमेव ‘घृ
 क्षरणदीप्त्योः (मू० प०)’ तस्य, छन्दसि “आ त्वा जिघर्मि (य०
 पा० सं० ११, २३)”—इत्यादिषु तिङ्गः प्रयोगः, भाषायां पुन-
 र्घृतमिति धूपते । स एवं जिघर्त्तेरैव छान्दसस्य सामान्ये निर्व-
 क्तव्यः । एवं भाषाविषयेभ्यश्छान्दोविषया निर्वक्तव्याः, छान्दो-
 विषयेभ्यश्च भाषाविषयाः ॥

अथापीदमप्यमुपेक्षितञ्चामनेन शब्दान् निर्मुषता । आह,—
 किम्? इति । उच्यते,—“अद्यापि प्रवृत्तय एवैकेषु भाष्यन्ते,
 विवृतनय एकेषु” । एकेषु प्रदेशेषु प्रवृत्तय एव धातुशब्दानां
 भाष्यन्ते, विवृतनय एकेषु । धातोराज्यतत्परमाद्येन यः प्रयोगः,
 सा प्रवृत्तिः । नार्त्ताभूतस्य तस्यैव यः प्रयोगः, सा विवृतिः ॥३॥

शरतिर्गतिकर्मा कर्मोन्नेष्वेव भाष्यते कर्मोन्नेष्वेव
 कर्मलभोजाः कर्मनीयभोजा वा कर्मलः कर्मनीयो भवति
 विरागमस्थाप्येषु भाष्यन्ते शर इति द्वातिर्लक्ष्यनाथे प्राच्येषु
 दाप्रमुदीच्येष्वेवमैरपदानि निम्नं शब्दं तदित्यगमातेष्वेव
 एषेषु नानेकपदेषु च परं पूर्वमपरमपरं प्रथिमज्य निम्न-
 पाद दण्यः पुराणो दण्डमर्तगोति वा दण्डेन मम्यपत इति

वा दण्डो ददतेद्वांस्यतिकर्मणोऽक्रूरो ददते मणिमित्यभि-
भाषन्ते दमनादित्यौषमन्यवो दण्डमस्याकर्षतेति गर्हा-
याम् ॥ ४ ॥

“शवतिर्गतिकर्मा” गत्यर्थो धातु “कम्योजेष्वेव भाष्यते”
ग्लेच्छेषु प्रवृत्त्या प्रयुज्यते, आख्यातपदभावेन । शवति गच्छ
तीत्यर्थः । उदाहरणविशेषप्रसक्त कम्योजशब्दो निरुच्यते,—
“कम्योजा कम्यलभोजा” ते हि प्रायेण कम्यलानुपभुजन्ते,
हिमप्रायत्वात्तस्य देशस्य । “कमनीयभोजा वा” कमनीयानि
प्रार्थनीयानि चैते हि द्रव्याणि उपभुजन्ते प्रचुररतो हि स देश
इति । कम्यलशब्द विग्रहप्रसक्त निर्द्धार्यति,—“कम्यल कमनीयो
भवति” प्रार्थनीयो हि स शीतात्तैर्भवति । “विकारमस्यार्थेषु
भाष्यते शव इति” आर्थेषु जनपदेषु अस्यैव शरतेर्विकार भाष्यते,
मृतकनामप्रेयभृतमेव प्रयुज्यते, कथम् ? शव इति । ण्यमेवेत्याग्या
तस्य एव प्रयुज्यते, नामाभृतपदेषु,—इत्येतन् प्रवृत्तिव्य विकारव्य
च । अथवा चेतनावत्येनेषु गमनत्रियायोगिनि द्रव्ये प्रयुज्यते,
एकेषु पुनश्चेतनारहित एव,—इत्येतन् प्रवृत्तिव्य विकारव्यव्य ॥

द्वितीयमुदाहरणम् ।—“दातिर्लघनार्ये प्राच्येषु” । दाति
र्धातुराख्यातस्यो लघनार्ये प्राच्येषु जनपदेषु प्रयुज्यते । तद्यथा,
—मीहीन दाति, यवान् दाति । अयमेव नामाभूत ‘उदीन्येषु’
जनपदेषु प्रयुज्यते ‘दात्रम्’ इति । दीयते अनेनेति दात्रम्,
तद्व्यत इत्यर्थाः ॥

। “एकमेकपदानि निरूयात्” अनेन प्रकारेण एकपदानि निरूयात्,—भाषानिगमव्यवस्थया, देशभाषाप्रसिद्धिविभागेन च ॥

आह,—एवं .तावदतद्धितयुक्तेषु पदेषु असमासयुक्तेषु च निर्वचनम् । अथ पुनर्यानि तद्धितयुक्तानि समासयुक्तानि च पदानि तानि कथं निर्वक्तव्यानि ?—तानि किं तद्धितयुक्तेषु पदेषु पूर्वपदार्थो निर्वक्तव्यः उत तद्धितार्थसमासयुक्तेष्वपि ? किं पदार्थः पूर्वम् उत समासार्थो वा पूर्वम् ? इति । उच्यते,—“अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निरूयात्” । अथरादौ विशेषाधिकारार्थः । ‘तद्धिताः (पा० ४, १, ७६)’—इत्यधिष्ठित्य ये प्रत्यया विहिताः, ते तद्धिताः, ‘समर्थः पदविधिः (पा० २, १, १)’—इत्यधिष्ठित्य ये विहिताः, ते समासाः । तेष्वभेदेष्वपि तद्धितसमासेषु अविशेषेण एकपर्वसु चानेकपर्वसु च एकपदेषु चानेकपदेषु च । तद्यथा,—दण्डः इत्येकपदस्तद्धितः, धार्ष्यायणिरित्यनेकपदः । अनेकानि ह्येव पदानि स्वात्मन्यन्तर्णीयं प्रवर्तते । तद्यथा,—धृपस्यापत्यं धार्यः, धार्यस्यापत्यं धार्ष्यायणः, तस्यापि धार्ष्यायणिरिति । एवं समासेष्वप्येकपदेषु चैवं निरूयात् । यथा वक्ष्यामः,—एकशेषः एकपदः समासः । ‘संज्ञाणामेकशेष एकविभक्ती (पा० १, २, ६४)’—इति । तद्यथा,—पुरपञ्च पुरुषञ्च पुरगौ, पुरपञ्च पुरुषञ्च पुरपञ्च पुरुषाः इत्येवम् ।

“द्विगुह्वन्द्वोऽप्यर्थाभावः कर्मधारय एव च ।

पञ्चमस्तु यदुग्राहिः षष्ठस्तत्पुरुषः स्मृतः ॥”

एतेऽनेकपदाः समासाः। पाणिनेः सूत्रम्,—‘सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः (पा० २, १, ५२)’ । पञ्चमूली, पञ्चरथी, दशरथी इत्येवमादि । सूत्रम्,—‘चार्थे द्वन्द्वः (पा० २, १, २६)’ । स च पुनर्विभाषयै-
कवद् भवति । तद्यथा,—‘लक्षन्यग्रीधौ, अहिनकुलम्, भीमा-
र्जुनयासुदेवाः इत्यादि । उपसर्गनिपातपूर्वकोऽप्ययीभावः ।
तद्यथा,—उपमणिकम्, अनुसमुद्रम्, व्यभ्रम्, इत्येवमादि ।
तुल्यविभक्तिलिङ्गयोर्भयोः पदयोः समानाधिकरणः कर्मधारयः ।
तद्यथा,—कृष्णमृगाः, रक्तोऽप्यः, श्वेतपताका इत्येवमादि । एते-
ष्वेकपदं चानेकपदं च तद्धितसमासेषु पूर्वं पूर्वमेव निग्रूयाद-
परमपरमेव प्रविभज्य विगृह्येत्यर्थः । पूर्वं तद्धिताय निग्रूयात्,
पश्चान् पदार्थम् । समायेष्वपि,—पूर्वं समासार्थम्, पश्चान्
पदार्थम् ॥

तदेतन् उदाहरणैरेव दर्शयति, तद्यथा,—“दण्डः पुण्यं दण्ड-
मर्हतीति वा दण्डेन सम्पद्यते इति वा” । दण्ड इत्येव तद्धितः,
पुण्यशब्दविशेषणम् । पुण्यं तावत् तद्धिताय निर्वक्षति,—कस्मिं
श्चिदपराधे दण्डमर्हतीति दण्डः दण्डेन वा कारागणनादिना यः
सम्पद्यते संयुज्यते न दण्डः ।

अधुना पदार्थनिर्वचनम्,—“दण्डो ददनेऽङ्गयतिकर्मणः” ।
ददनेः धारयत्यर्थे वर्तमानस्य, धार्यते तेषांऽपराधेषु गज्जतिः ।

आह,—दृष्टः पुनः क्विन् ददनेः धारयत्यर्थे ? इति । उच्यते,
—दृष्टो वेदे लोके च । वेदे तावत्,—विद्वद्भ्यः पुष्करे त्पा
ददन्त (अ० सं० ५, २, २४, १)—इति । “अधूरी ददने मणि-

मित्यभिभाषन्ते” । तथा लोके,—‘अक्रूरो ददते मणिम्’ । अक्रूरो
नाम राजा वृष्ण्यन्धकाधिपतिः, स ददते मणिं स्वमन्तकनामानं
शिरसा । लोकेऽप्येवं ददतिर्द्वारणार्थं भाष्यते ।

“दमनादित्यौपमन्यवः” आचाप्यौ मन्यते । तेन हि अदान्तो
दम्पते राजभिः, तेनादान्तान् दमयेदित्युक्तम्, लोके हि प्रसिद्धो यः
कश्चिददान्तो भवति तमधिदृश्य वकारो भवन्ति ।—“दण्डम-
स्याकर्षत हे समासदः ! तेन सम्प्रयतामयं ततो दान्तो भवि-
ष्यति,—इत्येवमयं गहर्वायां दृष्टः । एवं दमनाद् दण्डः, इत्यौपमन्यव
आचाप्यौ मन्यते ॥ ४ ॥

कक्ष्या रज्जुरश्वस्य कक्षं सेवते कक्षो गाहतेः क्स इति
नामकरणः ख्यातेर्वानर्थकोऽभ्यासः किमस्मिन् ख्यानमिति
कयतेर्वा तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षो बाहुमूलसामान्यदश्वस्य
राज्ञः पुरुषो राजपुरुषो राजा राजतेः पुरुषः पुरिपादः
पुरिशयः पूरयतेर्वा पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य ।
यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायो
ऽस्ति किञ्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दियि तिष्ठत्येकस्तेने-
दं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् । इत्यपि निगमो भवति ॥ ५ ॥

तद्वितस्येव द्वितीयमुदाहरणम्,—“कक्ष्या रज्जुरश्वस्य”—
इति । कक्ष्या इत्येष तद्वितः । आह—कः पुनरियं कक्ष्या ?
इति । उच्यते,—या अश्वस्य सन्नादरज्जुः सा कक्ष्येत्युच्यते ।

एव कक्षाशब्दस्य तरुधमुत्त्वाधुना तद्धितार्थं ब्रवीति,—
“कक्ष सेवते” । सा हि कक्ष सेवते, कक्षसयुक्ता भवति ।
कक्षे भवा वा कक्ष्या ।

अधुना पदार्थं निर्वचि,—“कक्षो गाहने” विलोडनार्थस्य
(भू० आ०) । कक्षयोरेव हि विलोडयति, द्रष्टव्यम् । अत्र पुन,—
“कस इति नामकरण । सर्वमन्यदाद्यन्तविपर्ययादि यथोप
दर्शित यथासम्भव योज्य तत्र तत्र । “ख्यानेर्वानर्थकोऽभ्यास
कवार, कख्य सन् कक्ष इत्युच्यते । ‘अर्थवानेव वा ककार ।
कख्य सन् कक्ष इत्युच्यते । अर्थवानेव वा ककार । कथम् ?
“किमस्मिन् ख्यानमिति” । एव किमस्मिन् रयापनीयमस्ति ?
न किञ्चिदपि अदर्शनीयत्वात्, गूहनीयोऽयमित्यर्थः । स एव एव
वृत्त्वा किं ख्य सन् कक्ष इत्युच्यते ? “कपतेर्वा (भू० प०)”
नित्यकाल ह्यसौ खेदशीलत्वात् कण्डू ददाति, ततो नखे कष्यते
यत, तस्मान् कषणक्रियायोगान् कक्ष इत्युच्यते । “तत्सामा
न्यान्मनुष्यकक्ष” । ग्रीकक्षस्य सामान्यात् मनुष्यकक्षोऽपि
कक्ष इत्युच्यते ? “बाहुमूलसामान्यादश्वस्य” । अश्वस्यापि
यो बाहुमूलप्रदेश, स कक्ष इत्युच्यते । त सेवत इति कक्ष्या ।

अन्ये तु वृषते,—“पूरं पूर्वमपरमपर प्रविभज्य निर्व्रूयात्”
पूरं पद पूर्वमेव प्रविभज्य निर्व्रूयात्, अपर पदमपरमेवेति ।
एतस्मिन् अर्थे कल्प्यमाने पदानामेव पौर्वापर्यं निर्वचने तद्धित-
समासयोस्त्वनियमं पूर्वं पश्चाद्वेति । पूर्वं एव त्वर्थं साधीयान् ॥
उक्तं तद्धितनिर्वचनलक्षणं सोदाहरणम् ॥

अधुना समासोदाहरणमुच्यते,—“राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः” ।
 राज इत्युक्ते सर्वं स्वयं गम्यते, पट्टीसामर्थ्यात् । तथा पुरुष इत्युक्ते
 सर्वः स्वामी गम्यते, निर्देशसामर्थ्यात् । अथेदानीं राजपुरुष
 इत्युक्ते, राजा पुरुषमन्येभ्यः स्वामिभ्यो विनिवर्त्य स्वात्मनि
 संयुनक्ति, पुरुषोऽपि राजानमन्येभ्यः स्वेभ्यो विनिवर्त्य स्वात्मना
 संयुनक्ति । ता उभावप्यन्योन्यविमिश्रणपदार्थकौ मिथः संसृष्ट-
 पदार्थौ समस्येने । अथेदानीं राजपुरुष आनीयतामित्युक्ते न
 राजात्मनालयन्ति, नापि पुरुषमात्रम्, नाप्युभयम्, किन्तु राज-
 स्वामिकं पुरुषमात्मयन्ति । एवं समासार्थः । कुतः पुनरेतन्
 राजस्वामिकमिति ? प्रधानोपसर्जने हि सहभूते विवक्षितमेकमर्थं
 ब्रूतः ॥

“राजा राजतेः” । राजतेर्दीप्त्यर्थस्य (भू० उ०) । दीप्यते
 हासो पञ्चानां लोकपालानां वपुषा “पुरुषः पुरिषादः” । पूः शरीरं
 बुद्धिर्वा, तयोरसौ विषयोपलब्ध्यर्थं सीदतीति पुरिषादः, पुरुषः ।
 “पुरिशयः” अथवा तयोरसौ ज्ञेते विशेषेणास्ते इति पुरिशयः सन्
 पुरुष इत्युच्यते । “पूर्यतेर्वा” पूर्णमनेन पुरुषेण सर्वगतत्वात्
 जगदिति पुरुषः । “पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य” । अन्तरि-
 त्यन्तरपुरुषाभिप्रायेणैवमुच्यते प्रासङ्गिकम् ।

निगमश्च भवति,—“यस्मात् पूं नापस्मस्ति किञ्चिद्यस्मा-
 र्णार्णयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् । बृक्ष इव स्तब्धो विवि विष्टुत्ये-
 कस्तेनेदं पूं पुरयेण सर्वम्” । यस्मात् परमपरं वा न किञ्च-
 दस्ति, यस्माच्च न किञ्चिदप्यणीयो नापि ज्यायोऽन्यदस्ति, स

एव सर्वमित्यभिप्रायः । वृक्ष इव स्रग्ध्रो नित्यसङ्कोचविकाश-
धर्मादिविद्योतनवति स्वात्मनि सर्वविभागेन तिष्ठति यः तेन
पुरुषेणेदं पूर्णं सर्वं जगदिनि ॥ ५ ॥

विश्वकद्राकपों वीति चक्र इति श्वगतौ भाष्यते
द्रातीति गतिकुत्सना कद्रातीति द्रातिकुत्सना चक्रद्राति
कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यामस्तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्रः
कल्याणवर्णरूपः कल्याणवर्णस्यैवास्य रूपं कल्याणं कमनीयं
भवति वर्णो वृणोते रूपं रोचतेरेवं तद्वितसमासान्निर्ब्रूयान्नै-
कपदानि निर्ब्रूयान्नावैयाकरणाय नानुपसन्नायानिदंविदे वा
नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूयोपसन्नाय तु निर्ब्रूयाद्यो बालं
विज्ञातुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा ॥ ६ ॥

समासस्यैव द्वितीयमुदाहरणम्,—“विश्वकद्राकर्षः” इति ।
विश्वकद्रमाकर्षतीति विश्वकद्राकर्षः ।

आह,—कः पुनरयं विश्वकद्र इति ? “वीति चक्र इति
श्वगतौ भाष्यते” । वीति चक्र इति शब्दद्वयं श्वगतौ भाष्यते
श्वमिः साकं यो गच्छति मनुष्यः, तस्मिन् भाष्यते । “द्रातीति
गतिकुत्सना” । अत्र पुनः द्रातीति गतिकुत्सना । ‘द्रा कुत्सायाम्
(अदा० प०)’—इत्युक्तम्, इदं हि तस्य कुत्सितगतित्वम्, यदस्य
श्वमिः सह राति । “कद्रातीति द्रातिकुत्सना” । इदानीं कद्रातीति
द्रातिकुत्सना कुत्सितकुत्सनेत्यर्थः । इदमपरं कुत्सिततरम्, यद्

गत्वा श्वभिः सह निहन्ति, तस्मात् कद्रातीति कुत्सितकुत्सनेत्यु-
पपद्यते । “चकद्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासः” । अघेदानीं
च इत्येष कद्रातीति एवमेव सतः शब्दस्वरूपस्यानर्थक एवा-
भ्यासः । यदेवोक्तं भवति कद्रातीति तदेव चकद्रातीति ।
“तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्रः” । तदस्मिन् द्वितयमप्यस्ति,—
कुगतिन्ध्वं, कुत्सिततरगतित्वञ्च, नाताप्रकारमिति विश्वकद्रः
श्वजीवनः पुरुषः । तमपराधे कस्मिन्निध्नु वृत्तमानमन्योन्य
आकर्षति, स विश्वकद्राकर्षः ॥

अन्ये तु ब्रुवते,—श्वैव विश्वकद्रः, अस्यैव हि स्वभावत एव
हिंन्नावाद् गतिः कुत्सिता, स च पुनः पादविकलः, अतस्तस्य
कुत्सितकुत्सितत्वम् । घीत्युभयोरर्थयोर्मत्वर्थः, तमाकर्षति यः
पुरुषः, स विश्वकद्राकर्षः ॥

अधुना रूपसमासं दर्शयति,—“कल्याणवर्णरूपः, कल्याण-
वर्णस्येवास्य रूपम्” । कल्याणवर्णं सुवर्णम्, तस्येव यस्य रूपं
स कल्याणवर्णरूपः । अग्निरन्यो वा कश्चित् ।

कल्याणादिशब्दान् विग्रहप्रसक्तान् निर्रधीति,—“कल्याणं
कमनीयं भवति” । प्रार्थ्यते तन् सर्वेष्वैव । “वर्णो वृणोतेः” ।
आवृणोति हि स आश्रयम् । “रूपं रोचते” । तद्वि रोचते,
तद्वि रोचिष्णुः भवति ।

“एवं तद्वितसमासाविर्भूयात्”—इत्युपसंहार्यचनम् ॥

“नैकपदानि निर्व्रूयात्” प्रकरणोपपदविदितानि सन्ति तानि,
देवज्ञान्येव परेणाभिद्वौहवुद्ध्या पृच्छमानानि न निर्व्रूयात्, न

निर्घक्त्यानीति । किङ्कारणम् ? तेषां प्रकरणादुपपदाद्वा अर्थ-
शक्यतेऽवधारयितुम्, सोऽसौ प्रकरणानभिज्ञोऽन्यथैव निरूयात्,
ततश्च प्रत्यवायेन योगादपहारश्च स्यात् । तद्यथा.—‘जहा’
—इत्येक पद प्रकरणोपपदरहितम्, न विज्ञायते, किं
हन्ते (अदा० प०) उत “ओ हाक् त्यागे (जु० प०)”—इत्यस्य
धातोः स्यात् ? इति । नन् पुनरेतन्—“मा न एकस्मिन्नागसि
मा द्वयोरुत त्रिषु । वर्धमा शूर भूरिषु ॥ (ऋ० स० ६, ३,
४८, ४)” —इत्येतस्यामृचि यदेतन्मा वर्धरिति पदम्, एतस्माद्
गम्यते हन्ते स्यादिति । किङ्कारणम् ? विज्ञातप्रकरणोपपदस्य
हि समञ्जस एतत्करण न्याय्यमित्येवमनवगतसंस्काराणामेक
पदानां प्रकरणादर्थवधारणमुपपदाद्वा शक्यते कर्तुम् । अत
इदमुक्तम्,—“नैकपदानि निरूयात्”—इति ॥

नावैयाकरणायेति । उक्तं निर्वचनलक्षणम्, अधुना यस्मै
निर्वचय्योऽयमुक्तनिर्वचनलक्षण समाधाय, तस्य लक्षण वक्त-
व्यमिति तदर्थमिदमारभ्यते,—“नावैयाकरणाय” । यस्तावद्-
वैयाकरण, तस्मै न निर्वचय्योऽय समाधायो न हासावलक्षणज्ञ-
त्वात् द्युत्पाद्य निरुच्यमानमेतद् बुध्येत, ततो व्यर्थ एव श्रम
स्यादिति ।

किञ्च “नानुपसन्नाय” । किमिति महदद्भुतमनेन हत यत्
व्याकरणमधीतमिति,—एतावता गौरवेण वैयाकरणायापि न
निरूयात्, धर्मो हि सर्वथैवापरित्याज्य, तस्माद् वैयाकरणा-
यापि सम्यगुपसन्नाय परा शिष्यवृत्तिमास्थितायैव निरूयात् ।

नैवमेव, किञ्च “अनिदं विदे वा” । अर्वायाकरणोऽपि जडः कश्चिदसमर्थ एव वेदितुं स्यात्, बहु वेदितव्यमत्रास्ति, देवतादि किञ्चित् तस्मै वैयाकरणायापि इदं वेदितुमसमर्थाय अनिदं विदे नैव निर्वूयात् । अथवा । इदमित्यात्मपर्यायवान्नि । इदं विदे आत्मविदे, योगिने । स ह्यात्मज्ञानविधूतकर्मपोऽल्पेनैव यत्नेन बोद्धुं सूक्ष्मात्थान् शक्त इति इदं विदे निर्वूयात् । अथवा । यत्किञ्चिच्छास्त्रमिदमिति निर्दिश्यते । येन ह्यन्यत् किञ्चिदधृतं पूर्वशास्त्रम्, तस्मै न निर्वूयादिदं निरक्तशास्त्रमनास्फालितहृदयकुड्मलाय ॥

किङ्कारणम् ? “नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूया” । यो हि न विज्ञानाति नावबुध्यते, तस्याविज्ञातुर्नित्यकालमेव विज्ञाने असूया, स ह्यनवबुध्यमान आत्मीयं दोषमाचार्य्य एवावसृजति,—स्वयमेव तावदयं न बुध्यते किमस्मान् बोधयिष्यतीति । एतस्मात् कारणादधृतपूर्वान्यशास्त्राय अखिन्नमनसे नदं निर्वूयात् ॥

“उपसन्नाय तु निर्वूयान्, यो बालं विज्ञातुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा” । य एव तु मेधावी स्यात्,—अन्यजन्मान्तरानुभावितया प्रज्ञया युक्तः, यो वा तपस्वी, कामं ताम्यामवैयाकरणाभ्यामपि निर्वूयादेव,—न हि तयोरसाध्यं किञ्चिदस्ति,—तपसा हि स्वयमपि वेदायः प्रादुर्भवेदेव । पूर्वोपामृतीणां मेधायपि च स्वयमुत्प्रेक्षितुं शक्यतात्, किमुतोच्यमानमवबोद्धुम् । यो धान्यः कश्चिदलं पर्याप्तो विज्ञातुमेतच्छास्त्रं भवेत्, इदग्राही स्थिरबुद्धिः, तस्मै निर्वूयादेव सर्वथा । अनुपसन्नाय नैव निर्वूयात्, यद्यपि तपस्वी, मेधावी, इदग्राही वा ।

उक्तं हि,—“यश्चान्यायेन निर्व्रूयाद्यश्चान्यायेन पृच्छति ।
तयोरन्यतरो मृत्युं विद्वेपं वाधिगच्छति” ॥ ६ ॥

विद्या ह वै ब्राह्मणमाज्ञगाम गोपाय मा शेवधिष्ठे-
ऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्य-
वती तथा स्याम् ॥ य आतृणच्यवितथेन कर्णाविदुःखं
कुर्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन् । तं मन्येत पितरं मातरश्च तस्मै
न द्रुह्येत् कतमचनाह ॥ अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते
विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा । यथैव ते न गुरोर्भाज-
नीयास्तथैव तान् भुनक्ति श्रुतं तन् ॥ यमेव विद्याः
शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्यापपन्नम् । यस्ते न
द्रुह्येत् कतमचनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्निति
निधिः शेवधिरिति ॥ ७ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २, १ ॥

अध्यायेतमर्थमधिष्ठेयं दाहन्ति,—“विद्या ह वै ब्राह्मणमाज्ञ-
गाम्”—इति । विद्या पित्र्य क्षामरूपिणी भूय्या पित्र्याग्निदेवता
संयतात्मानं विदितवेदाङ्गवेदार्थं ब्राह्मणं प्रति कान्धिराज्ञगाम ।
तमेव्य प्रह्नामूलोपाय,—किम् ? इति । “गोपाय मा” इत्य माम् ।
ततः “ने” “ब्रह्” गुणा सती “शेवधि” मधिष्यामि, सुव्यनिधान-

मित्यर्थः । आह,—कुतः पुनस्त्वां रक्षामि ? “असूयकायानृज-
चेऽयताय” । असूयकः, परापचादशीलः । अनृजः, यस्य मनो-
चाग्देहेषु असमाः प्रवृत्तयः । अयतः, विप्रकीर्णेन्द्रियः,—यत्कि-
ञ्चन कायाशुचिः । एवंलक्षणाय “न मा ब्रूयाः” त्वम् ।
किन्तथा भविष्यति ? “वीर्यवती तथा” अहं तव “स्यां” भवेय-
मित्यर्थः ॥

“य आतृणस्यवितथेन कर्णौ” । अधुना शिष्योपदेशमाह,
—य आतृणसि, अभिनसि, अपिहिताविद्य सन्तौ कर्णौ विवृ-
णोति । अवितथेन, सत्येन ब्रह्मणा । कथम्पुनरातृणसि ?
“अदुःखं कुर्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन्” । यो हि किञ्चिदातृणसि, स
दुःखयति, अयं पुनः सुखमातृणसि । किञ्च अमृतत्वप्राप्तिहेतु-
ज्ञानं सम्प्रयच्छन् । य आतृणसि तस्मै किम् ? इति । उच्यते,
—“तं मन्येत पितर मातरञ्च” नेतरो मातापितरावित्यभिप्रायः ।
उक्तञ्च,—“उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता । ब्रह्म-
जन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् (म० सं० २, १४६)” ।
“तस्मै” मातापितृभूताय गुरवे “न द्रुह्येत्” । “कतमद्यनाह”—
कदाचिदपि आपद्यपि कष्टायामित्यभिप्रायः ॥

अधुना इतरान् दुष्टशिष्यान् अभिशपन्ती विद्या इदमाह,—
“अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते” इत्यादि । अध्यापिताः
सन्तो ये गुरुं प्रति नाद्रियन्ते, नादरं कुर्यन्ति । के पुनस्तं ?
इति । उच्यते,—“विप्राः” मेधाविनः सन्तो गृहीतविद्याः ।
कथम्पुनर्नाद्रियन्ते ? “वाचा मनसा कर्मणा वा” । आह,—

किं तेषाम् ? इति । उच्यते,—“यथैव” “ते” तस्य “गुरो”
 “न” “भोजनीया” न भोज्या, न भोजनार्हा, “तथैव” “तान्”
 “तन्” “श्रुतम्” अपि “न भुनक्ति” न पालयन्ति, श्रुतफलेन न
 सयुनर्त्नीत्यर्थः ॥

अधुना यस्मै वक्तव्या, तस्य लक्षणं ब्रवीति,—“यमेव”
 “विद्या” जानीया तम् । ‘शुचिमप्रमत्तम् यमनियमेषु ।
 ‘मैधाविन च “ब्रह्मचर्येणोपपन्नम्’ । किञ्च, य ते न “द्रुष्टेत्”
 न द्रोहमुपगच्छेत् । ‘व्रतमश्ननाह’ कदाचिदपि सर्वास्वप्यापसु
 ‘तस्मै मा ब्रूया’ “त्वम्” “निधिपाय” गोप्त्रे ‘ब्रह्मन्’ ॥

आह,—“निधि” क ? इति । उच्यते ‘शेवधि’ इति ।
 शेव इति सुगनाम सुगनिधानमित्यर्थः । ब्रह्मणो हि निधि
 मुखाना एतन्मस्य जगतो यद्ब्रह्मणेन जत इदमुक्त “निधि
 शेवधिरिति” ॥७॥

इति जम्भामार्गाध्रमचाग्निन आचार्य्यभगवद्दुर्गस्य कृता
 निरुक्त्याख्याया [द्वितीयाध्यायस्य] सप्तमस्याध्यायस्य
 प्रथम पादः ॥३॥

द्वितीयः पादः

अथातोऽनुक्रमिष्यामो गौरिति पृथिव्या नामधेयं
यद् दूरङ्गता भवति यच्चास्याम्भृतानि गच्छन्ति गातेर्वो-
कारो नामकरणोऽथापि पशुनामेह भवत्येतस्मादेवाधाप्य-
स्यान्तादितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति गोभिः श्रीणीत
मत्सरमिति पयसो मत्सरः मोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणां
मत्सर इति लोभनामाभिमत एनेन धनं भवति पयः
पिवतेर्वा प्यायतेर्वा क्षीरं क्षरतेर्धसेर्वेरोनामकरण उशीर-
मिति यया । अंशुं दुहन्तो अध्यामते गोत्यधिपत्रण-
चर्मणोऽशुः शमष्टमात्रो भवत्यननाय सम्भवतीति वा चर्म
चरतेर्वोच्युत्तं भवतीति वाथापि चर्म च श्लेष्मा च ।
गोभिः सन्नद्धो अस्ति वील्यस्वेति रथस्तुतावयापि स्नात
च श्लेष्मा च । गोभिः मन्नद्धा पतति प्रयतेतीपुस्तुता ।
ज्यापि गौरुच्यते गव्या चत्तादितमथ चन्न गव्या गम-
यतीपुनिति ॥ १ ॥

“समाह्वयः समाह्वतः, स व्याप्यातव्यः”—इति प्रतिशतम्
(२१०) । सा च पुनरिषं व्याप्या सामान्या वैशेषिकी

च । तत्र सामान्या,—सर्वेषां नाम्नामिदं सामान्यलक्षणम्, इदमाख्यातानाम्, इदमुपसर्गणाम् इदं निपातानाम् इति । सोऽयमनर्थैव प्रकारया व्याख्या कृत्स्नः सामान्यायो व्याख्यातः, तदनुपक्तान्येव च शास्त्रारम्भप्रयोजनान्युक्तानि, आगमश्च परिशोधितः, वेदो वेदाङ्गव्यूहश्च सप्रयोजन उक्तः, निघण्टुसामान्याविरचना चोपदिष्टा प्रकरणत्रयविभागेन, निर्वचनलक्षणज्ञानेकप्रपञ्चमुक्तम् ।

अथेदानीं विशेषव्याख्याया प्रतिपदमयं सामान्यायो व्याख्यातव्यः, तदधिकागर्थोऽयम् “अथ” शब्दः । “अतः” शब्दः क्रमे हेतो वा । सामान्यव्याख्यानादनन्तरं विशेषव्याख्यानमेवावसरप्राप्तमित्येवं क्रमे । अथवा हेतो । यस्मात् सामान्यतः सामान्यायो व्याख्यातः अत इदानीं विशेषतः “अनुक्रमिष्यामः” धानुपूर्व्येण क्रमिष्यामो घर्णयिष्यामः, व्याख्यायेति शेषः ।

आह,—किंलक्षणा पुनरसौ व्याख्या ? इति । उच्यते,—नत्त्वपर्व्यायभेदसङ्ख्यामन्दिग्धमन्दिग्धोदाहरणतन्त्रियञ्चनविभागेन यदाख्यातं सा व्याख्या निघण्टुप्रकरणे । तथा । नत्त्वम्,—“गौमिति पृथिव्या नामधेयम्”—इत्येवमादि । पर्व्यायचचनम्, प्रसिद्धेनाभिधानेनाप्रसिद्धमर्थस्य व्यापनम्, तथा,—पृथिव्या नामधेयं गौमिति । भेदो ध्युत्पत्तिरिति समानार्थः, तथा,—“यद् दूरं गता भवति”—इत्येवमादि । सङ्ख्या, तथा,—“पृथिव्यानामधेयान्येकविंशतिः” । मन्दिग्धम्,—“तत्र निर्गन्तिर्निर्ममणादृच्छतेः पृष्टापत्तिरिति सा पृथिव्या मन्दिग्धेन”

इत्येवमादि । सन्दिग्धोदाहरणम्,—“य ईं चकार”—इत्येव-
मादि । तन्निर्घञन्म्,—“बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परिब्राज-
काः”—इत्येवमादि । एवमप्रकारया व्याख्याया इदं नैघण्टुक-
प्रकरणं व्याख्यास्यते ॥

“गौरिति पृथिव्या नामधेयम्” । आह,—यस्मात् कारणात्
द्रव्ये शब्दोन्निवेशो नैस्तकानां, तदुच्यतां कारणं, केन कारणेन
गोशब्दः पृथिव्यां सन्निविष्टः ? इति । उच्यते,—“यत्” तस्मात्
इयं “दूरम्” अध्वानं प्रति “गता भवति” न ह्यस्या अन्त उप-
लभ्यते, “यत्” यस्मात् “च” “अस्यां भूतानि गच्छन्ति” आधार-
भूतायाम् । एवं कर्तृकारकमधिकरणं वा योज्यम् । “गतेर्वा”
‘गाङ्गर्तो (भू० आ०)’—इत्यस्य धातोः “ओकारो नामकरणः”
प्रत्ययः ।

“अथापि” गौरित्येतन् “पशुनाम्” “भवति” “इह” एव
कारकद्वये, “एतस्मादेव” धातुद्वयाद् गमेर्गतिर्वा । “अथाप्य-
स्याम्” एव पशुगणि “ताद्वितेन” प्रयोगेनारुत्क्षायां सत्यां
“वृत्स्नयन्निगमा भवन्ति” । तद्यथा,—“गोभिः श्रोणीत मत्सर-
मिति” गोरकदेशस्य “पयसः” वृत्स्नयन् प्रयोगः । तदेतच्छि-
ष्यबुद्धिमुत्पादनार्थमनेकप्रकारं शब्दवृत्तिविषयोपप्रदर्शिनं क्रियते,
कथं प्रामोपप्रदर्शितशब्दवृत्तिविषयोऽसंमुत्त न मन्त्रार्थान् निर्मू-
यादिति ॥

आधावत, मुहस्यः शुभ्रा गृम्णीत मुग्धिता । गोभिः
श्रोणीत मत्सरम् ॥” (अ० सं० ७, १, ३, ४) । इमां गायत्री-

मयास्य धाङ्गिरसोऽपश्यन् । ग्रावस्तुर्तो विनियुक्ता । हे अध्व-
र्यवः ! एभिः ग्रावभिः संसृजत एष सोमः । ते यूयं हे
'सुहस्यः' सुवर्णेनालङ्कृतहस्ताः किम् ? 'आग्रावत' । 'गृभ-
णीत' गृहीत, एतौ 'शुक्रा' 'मन्थिना प्रहावनतिक्रान्तकालम् ।
किञ्च, 'गोभिः' गोभ्योऽभिनिष्पन्नेन रसेन 'श्रीणीत' एतम्
'मत्सरं' मादयितारं सोमं मैत्रावरुणप्रहाणामुपगतम् । "शृत-
शीतेन तृतीयसवने वा पूतभृत्याशिरेण ततोऽनतिक्रान्तकालं
जुह्वत" एषं मन्त्रनिधानादशक्यत्वाच्च गोभिः श्रपणस्य गव्येन
पयसेति गम्यते ॥

"मत्सरः सोमो मन्दतेऽतृप्तिकर्मणः" तृप्यन्ति हि अनेन
देवताः ॥

शब्दसामान्यप्रसङ्गप्रसक्तमुच्यते,—“मत्सर इति लोभनामा-
भिमत एनेन धनं भवति” । तेन ह्याविष्टो धनाभिमुख्येन मत्तो
भवति ॥

पर्यायान्वयानुप्रसक्तं निरुच्यते,—“पयः पिबतेर्वा पानार्थस्य
(अ० ५०), पीयते हि तद् । “प्यायतेर्वा” वृद्ध्यर्थस्य
(भू० आ०), तेन हि वर्द्धन्ते प्राणिनः ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तं निरुच्यते,—“क्षीरं क्षरते.” श्र्योतनार्थस्य
(भू० आ०), श्र्योतते हि तदूर्ध्वतः । “घसेर्वरो नामकरणः”
अर्धस आदेशः क्रियते, अतस्तेनैव सिद्धरूपेण निर्दिश्यते ।
धात्वन्तरमिति वा केचित् । ज्ञापकश्च ददाति,—“उशीर-
मिति यथा” । ‘यश कान्तौ (अ० ५०)’ तस्य वृत्तसंग्र-

सारणस्य ईरप्रत्ययेनोशीरमिति भवति । तद्धि सौगन्ध्या-
कालं भवति ॥

“अंशुं दुहन्तो अध्यासने गवीत्यधिपवणचर्मणः” । इत्युक्त-
मिधायकः । “ते सोमादो हरी इन्द्रस्य निसृतेऽंशुं दुहन्तो
अध्यासते गवि । तेभिर्दुग्धं पपिवान् सोम्यं मध्विन्द्रो वर्द्धते
प्रथने वृषायते ॥” (ऋ० सं० ८, ४, ३०, ४) । एषा जगती ।
अवुदो नाम काद्रेयेय ऋषिः तत्स्यार्षम् । प्रावस्तुतो विनियुक्ता ।
‘ते’ एते प्रावाणः ‘सोमादः’ सोमभक्षयितारः यदाभिपचकर्मणि
प्रवर्तन्ते, अथ तदा ‘हरी इन्द्रस्य’ अश्वौ, यज्ञागमनार्यमेतेषां
शन्द्रमुपधुन्य संसृजतं सोमं मन्यानी, रथे योगमिच्छन्तौ, आत्मना
ऋजीपं भक्षयिष्यन्तौ, इन्द्रश्च सोमं पाययिष्यन्तौ, स्वयमेव
‘निसृते, नीचैर्नामैते युक्तौ आवाहे,—इन्द्र ! गच्छ यज्ञायतनं
संसृजतः सोमः’ इति । तदैव च ऋत्विजोऽपि त्वरमाणा इन्द्रो—
स्थानकालमन्यर्णमन्यानाः ‘अंशुं’ सोमांशम् अभिपुत्य ‘दुहन्तः’
प्रपूरयन्तः । ‘गवि अधि’ गोरुपरि गोरवयवे अधिपवणचर्मणि ।
एतन् कर्मकुर्वाणा इदं प्रतीक्षमाणा ‘आसते’ । अथ स ‘इन्द्रः’
एत्य ‘तेभिः दुग्धम्’ ऋत्विग्भिः प्रचारितं ‘पपिवान्’ पीतवान्
‘सोम्यं मधु’ सोममयं तेन तृप्तः । ततोऽनन्तर ‘वर्द्धते’ वीर्येण ।
अथ तेन च शरीरेण ‘प्रथते’ विस्तीर्यते, विस्तीर्णश्च स्येन वीर्येण
मेघं विदाल्य ‘वृषायते’ वषट् प्रवर्तयते । तदिदं सर्वमपि वर्षादि
जगदनुग्राहकमैन्द्रं कर्म । अभिपचद्वारेण, सोमाभिरवो प्रावाधी-
नमित्येवं प्रावस्तुतिः ॥

निगमप्रसक्त निरुच्यते,—“अशु शमष्टमात्रो भवति” । व्याप्तमात्रो हि यजमानेन तस्यैव श भवति, सुखी भवति । इष्टसोमो ह्यनृणोऽहमिति विगतमनोदुःखो भवति “अननाय श भवतीति वा” । अननाय जीवनाय श सर्वेषां भूतानां भवति, सुखो भवतीति वा । यज्ञो हि धर्मे प्रवृत्तिहेतुस्ततश्च सर्वभूतानि सुखं जीवन्ति ॥

व्याख्यानप्रसक्त निरुच्यते,—चर्म चरतेर्या’ चरित हि तत्सर्वस्मिन् शरीरे गतमित्यर्थः । “उच्चृत भवतीति वा” उच्चृतम् उत्कर्षित शरीरादिति ।

“अथापि चर्म च श्लेष्मा च” गोशब्देनोच्यत इति शेषः । “गोमि सप्रद्धो असि घालयस्वेति रथमुत्ती” “घनस्पते घाड् पद्धो हि भूया अस्मत्सप्ता प्रतरण सुर्वार । गोमि सप्रद्धो असि घालयस्याभ्याता तै जयतु जेत्त्वानि ॥” (ऋ० स० ४, ७, ३५, १) । (य० चा० स० २६, ५२) । (अथ० स० ६, १०५, १) । स हि चर्मणाघनद्धो भवति, श्लेष्मणा च तस्यारादयः सश्लेपिता भवति ॥

“अथापि छात्र च श्लेष्मा च” गोशब्देनोच्यत इति शेषः । “गोमि सप्रद्धा पतति प्रसनेतीपुमुत्ती” सुपणं घस्ते मुगो अम्या दन्तो गोमि सप्रद्धा पतति प्रसता । यथा नृः सञ्च यि न् द्रवन्ति तत्राम्मम्यमियं शर्म यसन् ॥ (ऋ० स० ७, १, २१, १) । (य० चा० स० २६, ५७) । सा हि छात्रा वेष्टिता भवति, श्लेष्मणा च सश्लेपिता ॥

“ज्यापि गौरुच्यते” । सा पुनः “चेत्” यदि “गथा ताद्धि-
तम्” अभिधानम्, “अथ” पुनः “न चेत् गथा, गमयतीवृ-
निति” गौरुच्यद्रव्यमपि,—॥ १ ॥

वृक्षे वृक्षे नियतामीमयद्गौस्ततो वयः प्रपतान् पुरु-
षादः । वृक्षे वृक्षे धनुषि धनुषि वृक्षो ब्रश्चनान्नियतामी-
मयद्गौः शब्दं करोति मीमयतिः शब्दकर्मा ततो वयः
प्रपतन्ति पुरुषानदनाय विरिति शकुनिनाम वेतेर्गतिकर्म-
णोऽथापीपुनामेह भवत्येतस्मादेवादित्योऽपि गौरुच्यते ।
उतादः परुषे गवि । पर्ववति भास्वतीत्यौपमन्यवोऽथाप्य-
स्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादि-
त्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुपुम्णः सूर्य्य रश्मिश्चन्द्रमा
गन्धर्व इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते ।
अवाहगोरमन्वतेति तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः सर्वेऽपि
रश्मयो गाव उच्यन्ते ॥ २ ॥

“वृक्षे वृक्षे नियतामीमयद् गौस्ततो वयः प्रपतान् पुरुषादः ।
अथेदं विद्वं भुवनं भयात् इन्द्राय सुत्वावृष्ये च शिक्षन् ॥” (ऋ०
सं० ७, ७, १६, २) । चमुकस्येन्द्रपुत्रस्येदमार्थम् । त्रिष्टुबैन्द्री ।
महाप्रते मरुत्वतीये शस्यते । इन्द्रो भगवानैश्वर्य्ययोगात् सप्रामे-
ष्यनेकयाहुर्भूत्वातेकानि धनूप्यादत्ते, तानि मन्त्ररहृहृष्वैवमाह,

—“वृक्षे वृक्षे” वृक्षावयवे “धनुषि धनुषि” यावन्तीन्द्रेण गृही-
तानि धनूंषि, तेषु सर्वेषु, प्रत्येकं “नियता” निबद्धा, “गोः”
गव्या, गमयित्री वा शराणाम्, इन्द्रवाह्यारुष्टा “अमीमयत्” मीम-
यति “शब्दं करोति” । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । “ततः”
शब्दकरणानन्तरमेव “प्रपतान्” “प्रपतन्ति” “वयः” अथवा
‘ततः’ ततो धनुषः ‘वयः’ पश्यवयवपत्रसम्यन्धात् इषवोऽपि
‘वयः’ पक्षिणः । अथवा “वेतेर्गतिकर्मणः । साक्षादेव इषवः
‘वयः’ न गुणवृत्त्या । ते ‘प्रपतान्’ प्रपतन्ति ‘पुरुषानदनाय’
भक्षणाय, ते हि शत्रूणां प्राणान् भक्षयन्ति । अथ अयमेवमति-
प्रभाव इन्द्र इति ज्ञात्वा ‘विश्वं’ सर्वं ‘भुवनं’ भूतजातं यावत्
किञ्चिद्विरुद्धं कर्मणि ‘भयाते’ विभेति । अथ विभ्यत् किं
करोति ? ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थं ‘सुन्वत्’ अभिपचम् उचिते काले
कुर्वन् ‘ऋषये च’ ऋत्विजे ‘शिक्षन्’ दक्षिणां ददते । इन्द्रोन्मुख-
मादरधदास्ते । सर्वमन्यत् परिहाय य एवमप्रभाव इन्द्रः, तं
वयमभिप्रेतार्थमिदमे स्तुमः ॥

निगमप्रसक्तं निराह,—“वृक्षो ब्रध्नात्” इति । स हि
वृक्ष्यते छिद्यते इन्धनार्थम् ।

अत्र व्याख्याने गतार्थत्वात् न दोषो विधियते । एवं साय-
देकदेशे वृक्षवदभिधानं भवतीति प्रदर्शितम् ॥

अथेदानीमन्येष्वर्थान्तरेषु गोशब्दोऽभिप्रायतो बहुवित्येतन्
प्रसङ्गतो दर्शयति । एतदर्थैकपदिके घक्त्यमिह तु गोशब्दप्रसक्त-
मुच्यते,—“आदित्योऽपिर्गोरुच्यते” एतस्मिन् मन्त्रे ।—

उताद परपे गवि सूरश्चक्र हिरण्यम् । न्यैरयद्रथीतम् ”
 (ऋ० स० ४ ८, २२, ३) । भरद्वाजस्येयमार्पम् । गायत्रा ।
 पौष्णी । पूषा पुनरादित्यो नैरुक्ताना दृष्ट्या, अन्यत्र इय वै
 पूषेति भूमिरुच्यते । “उताद ” ‘उत’ अपि, अथ इति छन्दसि
 समानार्था । अपि त्वक्मीरय, अपि रसानादत्ते, अपि तमा
 स्पहन्ति । ‘अद्’ अमुष्मिन् आदित्यमण्डले परपि’ परमिस्त
 द्विति । अथवा भास्वति, भासा तद्वताति । अहोरात्रादि पर्प
 तद्वतात्यौपमन्यव । ‘गवि’ गमनशीले मुहूर्त्तमप्यनवस्थायिनि
 ‘सूर’ सूर्य्य अवस्थित । पूषा आदित्यमण्डलान्त पुरप, तदेव
 पर्यवन् भास्वद् वा । ‘चक्र’ चक्रन क्रमण वा गमनशील मण्डलं
 ‘हिरण्यय’ तेजोमय चक्र चक्रावृति । ‘न्यैरयत्’ नियतगमन
 वृत्तिना मार्गेण नित्यकालमीरयति । उदयास्तमयमव्यन्दिनका
 लोपलक्षणार्थम् । अथवा अमुष्मिन् मण्डलेऽवस्थित, पर्यवति
 मण्डलान्त पुरप सूर्य्यो मगदान् । ‘चक्र’ लवक्षणनिमेषानुदि
 मुहूर्त्ताहोरात्रार्द्धमासमाससर्जयनसबत्सरलक्षण काल च स
 भूतहारि ‘हिरण्यय’ हिरण्यय सर्जभूतविनाशस्थितिहेतु ‘न्यैरयत्’
 नित्यमीरयति । कीदृश पुन स मर्याद ईरयति ? रथीतम्
 अन्येऽपि रथिन सन्ति, अयन्तु मुहूर्त्तमप्यनवस्थितरथ इत्युक्तो
 रथीतम् । स एवङ्गुणयुक्त पूषा त वयमभिप्रेतार्थनिक्षये
 स्तुम् ॥

“अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमस इति दीप्यते” । एको रश्मिरा
 दित्यस्य सुषुम्णो नाम, चन्द्रमस प्रत्यवस्थितो दाप्यते । “तदे

तेन” मन्त्रार्थविदा मन्त्रानुपेत्य “ईक्षितयम्” द्रष्टव्यम् । सेयमस्य चन्द्रमसो “दीप्ति” ज्योत्स्ना इत्ययम् “आदित्यत” आदित्यस्य अनुग्रहादेव “अस्य भवतीति” । असदुपरि यच्चन्द्रमसो मण्डलं तत्तेजः सम्प्रत्याहुः दीप्तिमद् भवति, ततः सर्वा दिशः प्रकाशयति ।

यथा चैतदेव तथा “सुपुम्ण सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व इत्यपि निगमो भवति” राष्ट्रभृतसु । “सुपुम्ण सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेनुर्यो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् ताम्य स्वाहा ॥” (य० वा० स० १८, ४०) । अप्ययमप्यन्ये बहव इत्यपिशब्दः । ‘सुपुम्ण’ सुष्टुसुख इत्यर्थः । सवाणि भूतानि नित्यमसौ ह्लादयति । कोऽसौ ? इति । ‘सूर्यरश्मि’ सूर्याग्निस्तस्य चन्द्रमसः प्रतिगतः ‘चन्द्रमा’ । ‘गन्धर्व’ सति सुपुम्णगमने गोशब्दवाच्यता । ‘ताम्य’ गन्धर्वस्य सतः चन्द्रो धारयिता गन्धर्वसहितस्य प्रतिष्ठा । ‘स न इदं’ सोऽस्माकमिदं ‘ब्रह्म क्षत्रं च’ ‘पातु’ रक्षतु । किञ्च ‘तस्मै’ सुपुम्णाय सूर्यरश्मये ‘स्वाहा’ तु शोभनमिदमामिमुख्येनाह, हविराज्यलक्षणमस्तु । स चेदं ‘वाद्’ वेतु पितृवित्यर्थः ॥

“सोऽपि” सुपुम्णो रश्मिरेक एव “गौ” — इति “उच्यन्ते” यथासौ गौस्तथेदमुदाहरणम्, — “अत्राह गोरमन्वतेति” । “तन्” पुनरेतन् “उपरिष्ठान्” पक्षपक्षिणे “व्याख्यास्याम” ।

“सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते” । यथैतदेव तथेयमृगुदाहरणम्, ॥२॥

ता वां वास्तून्^१युष्मसि^२ गम^३र्ध्वं^४ यत्र गावो भूरि^५शृङ्गा
 अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परम पदमवभाति
 भूरि । तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो
 बहुशृङ्गा भूरीति बहूनो नामधेयं ग्रभवतीति सतः शृङ्गं
 श्रयतेर्वा शृणातेर्वा शम्नातेर्वा शरणायोद्गतमिति वा शिरसो
 निर्गतमिति वायासोऽयनास्तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः
 परमं पदं परार्द्धं यस्थमवभाति भूरि पादः पद्यतेस्तन्निधाना-
 त्पदं पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः प्रभागपादसामान्यादित-
 राणि पदान्येवमन्येषामपि मत्स्यानां मन्देहा विद्यन्ते तानि
 चेत् समानकर्माणि समाननिर्वचनानि नानाकर्माणि चेन्ना-
 नानिर्वचनानि यथार्थं निर्वक्तव्यानीतीमान्येकविंशतिः
 पृथिवीनामधेयान्यनुक्रान्तानि तत्र निश्चृतिर्निरमणादृच्छ-
 तेः कृच्छ्रापत्तिरितरा सा पृथिव्या सन्दिह्यते तयोर्विभाग-
 स्तस्या एषा भवति ॥ ३ ॥

“ता वां वास्तूनि”—इति । दीर्घतमस्य धारणम् । वृष्णवो ।
 त्रिष्टुप् । यूपावधाने विनियुक्ता, सोमातिरेकशस्त्रे च । वा-
 मिति दम्पतीत्यभिप्रेत्य द्विर्वचनम् । ‘ता’ ‘तानि’ ‘वां’ युवा-
 भ्यामर्थाय “वास्तूनि” निवासस्थानानि ‘युष्मसि’ “कामयामहे” ।

‘गमध्वौ’ “गमनाय” “यत्र” येषु स्थानेषु । किम्? “गाव” रश्मय । ‘भूस्त्रिष्टुप्’ “बहुश्रुद्धा” बहुदीप्तय ‘अयास’ अयना मुहूर्त्तमप्यनवस्थायिन । किञ्च, ‘अत्राह’ तेषु स्थानेषु ‘तत्’ पदम् ‘उरगायस्य’ उरगामनस्य महागते भगवतो ‘वृष्ण’ “विष्णो” ‘परम पदम्’ आदित्यमण्डल स्थानम् । स्थाने हि पदसञ्ज्ञा, पदस्थ इति लोकेऽपि चकारो भवन्ति । ‘अवभाति’ अर्वागिद सर्वं कृत्वा भाति दीप्यते भूरि बह्वित्यर्थः । इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“भूरीति” एतत् ‘बहुनो नामधेयम्’ । “प्रभवति” हि तद् बहुधापि दीयमानम् । ‘श्रुद्धा श्रयते’ तद् व्याश्रित भवति शिरसि । “श्रुणातेवा” हिंसार्थस्य । तेन हि हिनस्ति । “शिरसो निर्गतमिति वा” श्रुद्धा परमेऽर्द्धे स्थित परार्द्धस्थम् । अथवा परमर्द्धया युक्ते स्थाने स्थित परार्द्धस्थम् । “पाद् पश्यते” गत्यर्थस्य । पश्यते हि तेन । “तन्नि धानात् पदम्” यदुत्पद्यते, तत् सरूपमेव पासौ अन्यत्र वा तत् पदमित्युच्यते पशोर्मनुष्यस्य वा । ‘पशुवादप्रवृत्तिः’ चतुर्भागा सामान्यात् । “प्रभागपाद्” दीनारादिपाद् । “प्रभागपाद-सामान्यादितराणि पदानि” ग्रन्थपदानि क्षेत्रपदानि वा । विभागो हि तेष्वपि समान एव ॥ प्रत्यक्तानुप्रसक्तमिदमुक्तम् ॥

अधुनोपसहरति,—“एवमन्येषामपि स्वरधाना सन्देहा विद्यन्ते” न केवलं गोशब्दे पदशब्दे वा । तेषु हि त्वेतदीत्सर्गिण निर्वचनं लक्षणं दृष्टव्यम्,—“तानि” ‘चेत् समानकर्माणि’ यदि

सामान्यक्रियया युक्तानि, ततः “समाननिर्वचनानि” एव कर्तव्यानि । अथ पुनः “नानाकर्माणि” ततो “नानानिर्वचनानि” । एवं “यथार्थं निर्वक्तव्यानीति” ॥

अधुनैवमुक्तवोदाहरणैरेव तत्र सन्देहपदान्यनुक्रम्य मन्त्रेष्वेव दर्शयन्नाह,—“इमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनुक्रान्तानि” । ‘तत्र निर्ऋतिर्निरमणादृच्छतेः कृच्छापत्तिरितरा’ । ‘लोके हीर्दं सर्वभूतजातमन्तर्भूतं यदभिधानानि यदाश्रयक्रियावचनाश्च शब्दा निघण्टव उच्यन्ते, तेषाञ्च पृथिवी प्रथमा, तस्मात् तत आरम्भः । एकविंशतिरिति संख्या (२१) । पृथिवीनामधेयानि, स्वार्थे धेय-प्रत्ययः, नामैव नामधेयम् । अनुक्रान्तानि, आनुपूर्व्येण पठितानीत्यर्थः । एकविंशतिर्यान्ग्रनुक्रान्तानि, एभ्योऽन्यान्यपि यानि कानिचित् स्युः, तान्युपलभ्य निर्वक्तव्यानि । तद्यथा,—कु इत्येतदसमाज्ञातम् पृथिव्या नामधेयम् । उक्तं हि,—“नाग्नित्वन्नरकं याति न सत्पुत्रो न कुप्रदः”—इति । तत्रैतस्मिन्नेकविंशके गणे “निर्ऋतिः” इत्येतदभिधानम् । “निरमणात्” निविष्टानि रमन्तेऽस्यां भूतानीति निर्ऋतिः पृथिवी । रमेर्धातोः (भू० आ०) । “ऋच्छतेः (तु० प०)” “इतरा” “कृच्छापत्तिः” दुःखसम्भङ्गा, निर्ऋतिः पाप्मा । “सा” पुनरियं समाननामधेयत्वात् समानश्रुतित्वात् “पृथिव्या सन्दिह्यते” । “तयोः” समाननामधेयत्वेऽपि सति एव कर्महतो “विभागः”—एका निविष्टानां भूतानां रमयित्री, एका पुनः कृच्छमापादयित्री । एवं नानाकर्माण्यभिधानानि निर्वक्तव्यानि ॥

“तस्याः” कृच्छ्रापत्तेः पृथिव्या अपि “एषा” निर्वाञ्चिका ऋग्
 “भवति”—॥ ३ ॥

य ईं चकार न मो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिन्नु
 तस्मात् । स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निरुक्ति-
 माविवेश । बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परिव्राजका वर्ष-
 कर्मन्ति नैरुक्ता त ईं चकारेति करोतिकिरती सन्दिग्धौ
 वर्षकर्मणा न सो अस्य वेद मध्यमः स एवास्य वेद मध्यमो
 यो ददर्शादित्योपहितं स मातुर्योनी मातान्तरिक्षं निर्मीय-
 न्तेऽस्मिन् भूतानि योनिरन्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो
 वायुनायमपीतरो योनिरेतस्मादेव परियुतो भवति बहुप्रजा
 भूमिमापद्यते वर्षकर्मणा शकृष्णिः सङ्कल्पयाञ्चके गर्वा
 देवता जानामीति तस्मै देवतोभयलिङ्गा प्रादुर्बभूव तान्न
 जज्ञे तां पप्रच्छ विविदिपाणि त्वेति मास्मा एतामृचमादि-
 देशोपा मदेवतेति ॥ ४ ॥

“य ईं चकार”—इति । दीर्घतमम् धार्षम् । त्रिष्टुप् ।
 महाव्रते वैश्वदेवे शस्त्रे शम्यने । “अयं स शिङ्क्ते”—शतीयमपि
 तथैव समानार्पविनियोगा । जगती । हे, अप्येने अम्यवाम्ये ।
 कश्चिन् “बहुप्रजाः” बहुपत्यो दग्धिः पुरुषः स दुष्प्रापत्याद-
 पत्यानां व्यापन्नत्यान् “कृच्छ्र” दुष्टम् “आपन्नने” । सा या तस्य

कृच्छ्र पत्तिः, सैवैतस्यामृचि निर्मृतिशब्देनोच्यते “इति” एव
 “परिवाजकाः” परिवाजकानामस्यामृचि सञ्ज्ञेयोऽर्थः ॥

स एव विस्तरेण प्रदर्शयते ।—‘यः’ ‘चकार’ करोति ‘ई’ गर्भं
 ‘न सः’ ‘अस्य’ गर्भस्य तत्त्वं ‘वेद’ केवलं त्वसौ कामार्तः पुत्रार्थो
 वा करोत्येव गर्भम् । ‘यः ई’ ददर्श’ यश्चैनं पश्यति ‘हिम्न’
 अन्तर्हितमेतस्मिन् जडरे, एतस्मिन् वा शरीरे । ‘ई’ तु’ जन्तुम् ।
 ‘तम्भान्’ तस्यैव एव गर्भो याथात्म्यतः प्रत्यक्षो भवत्यध्यात्म-
 शास्त्रदृष्ट्या, नेतम्य गर्भकर्तुः । ‘सः’ पुनरेव गर्भो ‘मातुर्योनी’
 गर्भाशयस्थाने ‘अन्तः’ उदरे पुप्यति, स मातुरशितपीतलीढभक्षि-
 तेन चतुर्विधाहारपरिणामे ततः ‘परिवृतः’ जरायुणा परिवेष्टितो
 यथाकालं जायते । अथैवं ‘बहुप्रजाः’ बहुशः प्रजायमानः स
 गर्भकर्ता गर्भतत्त्वमजानानः ‘निर्मृति’ दुःखम् ‘आविशेश’ आविश-
 तीत्यर्थः । एवं गर्भतत्त्वापरिज्ञानान् यो गर्भं करोति स दुःख
 मापद्यते, यन्तु अध्यात्मदृष्ट्या गर्भतत्त्वं वेद, स गर्भकर्मणो
 नियत्तत्ते, स निर्मृति नापद्यते । एवमस्यामृचि निर्मृतिदेवने-
 त्येव परिवाजकार्थः ॥

अन्ये तु ध्रुवने,—यः करोति गर्भं स गर्भभूतो जन्मान्तरेषु
 बहुषु प्रजायमानो जन्ममरणसन्तानानुभवविदां निर्मृतिमावि-
 शति । यो रेतः मिश्रति, तद्रूपो भूयो जन्मान्तरेषु बहुगः प्रजा-
 यमानो जन्ममरणसन्तानानुभववर्तीत्युक्तम् ।

“वर्षकमेति नैरुक्ताः” वर्षकमेतदुच्यते । निर्मृतिश्चात्र
 भूमिरुच्यते । एवं नैरुक्ता मन्यन्ते । यः करोति वर्षं, यो वा

किरति क्षिपति । कः पुनरसौ ? मेघः । स हि वर्षस्य कर्त्ता
 विश्वेता वा । मेघाद्धि वर्षं प्रवर्त्तते । किं तस्य ? न सोऽस्य
 वर्षस्य तत्त्वं “वेद” यो ददर्श यः पश्यति “आदित्योपहितम्”
 आदित्यस्य रश्म्यन्तर्गतं वर्षमनभिव्यक्तम् । कश्चासौ अन्तर्गतः ?
 प्रावृद्काले वर्षभावेनाभिव्यक्तो बहुप्रजाः बहुशः प्रजायमाना
 निर्मृतिं भूमिमाविशतीति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“करोतिकिरत्ती सन्दिग्धी” धातू “वर्ष-
 कर्मणा” सम्यध्येते । उभयथा ह्युपपद्यते,—यः करोति यो वा
 क्षिपति । “मातान्तरिक्षम्” एतस्मिन् हि “भूतानि” “निर्मी-
 यन्ते” । एतदुध्ययकाशदानेन विशिष्टमुपकारं करोति । भूतानां
 जायमानानां “योनिरन्तरिक्षम्” आकाशस्यैव प्रदेशविशेषः
 कश्चिन् । न चायुस्संयुतः सन् उदकयान्तिभावं पुष्पाति । तदे-
 तन् “चायुना” तस्य मद्भुजन्तं दृष्ट्वोक्तम्,—“परिधीत ” भवति ।
 इति शब्दसारूप्यप्रसक्तमुच्यते,—“अयमर्पातरः” र्ग्रायोनिः “एत-
 म्मादेव” । असावपि “परियुतः” एव “भवति” ग्रायना
 मार्गेण च ॥

एवमेतस्मिन् मन्त्रे, नैऋतानां निर्मृतिशब्देन भूमिरुच्यते,
 परिव्राजकानां वृच्छापत्तिः । तदेवं मन्त्रेषु शब्दगतिविभुत्वाद्-
 भयमप्युपपद्यत एव । तद्यथा,—“दधिप्राय्णो अकारिणम् (श्र०
 सं० ३, ७, १३, ६)” —इत्येव मन्त्रः, अग्न्युपस्थाने अग्निहोत्रे,
 अयमेव चान्निष्टोमे “दधिप्राय्णो अकारिणमित्याहर्नामे दधि भक्ष-
 यन्ति (आ० सू० ६, १३)” —इति दधिमक्षणे, तथाचाश्वमेधे

“दधिक्राय्णो अकारिपमित्युत्थितायां सर्वा जपन्ति”—इत्यश्व-
सन्निधावेनं पत्न्यो जपन्ति महिष्यामुत्थितायाम् । तत्रैवं सति
प्रतिविनियोगमस्यान्येनार्थेन भवितव्यम् । त एते वक्तुरभिप्राय-
घशादन्यत्वमपि भजन्ते मन्त्राः, न हि एतेषु अर्थस्येयत्तावधारण-
मस्ति, महार्या ह्येते दुःपरिजानाश्च । यथाश्वारोहवैशिष्ट्यादश्वः
साधुः साधुतरश्च वहति, एवमेते वक्तृवैशिष्ट्यात् साधून् साधु-
तरांश्चार्थान् स्रवन्ति ।

तत्रैवं सति लक्षणोद्देशमात्रमेवैतस्मिन्मन्त्रास्त्रे निर्यचनमेकं
कस्य क्रियते । क्वचिच्च आध्यात्माधिदैवाधियजोपदर्शनार्थः ।
तस्मादेतेषु यावन्तोऽर्था उपपद्येरन्—आधिदैवाध्यात्माधियज्ञा-
ध्याः सर्व एव ते योज्याः, नात्रापराधोऽस्ति ॥

‘एवमेव सन्देहाधिकारमुपजीवन्नाट्’—“शाकपूणिः सङ्कल्प-
याञ्चने,—सर्वा देवता जानामीति” । शाकानि यः पूणयति
संहन्ति, स शाकपूणः, तस्यापत्न्यं शाकपूणिः आचार्यः । स
सङ्कल्पयाञ्चने, सङ्कल्पं वृत्तवान् । किम् ? इति । सर्वा देवता
जानामीति । “तस्मै” सङ्कल्पमेवं वृत्तवते “देवतोभयलिङ्गा”
स्त्रीपुंलिङ्गा, अथवा मध्यम्यानलिङ्गा द्युस्थानलिङ्गा च “प्रादुर्ध-
भूय” । “तां” पुरतोऽपस्थितां सतीं “न जग्ने” न प्रातृवान्,—
किमियं स्त्री स्यादथवा पुरुष इति, अथवा किमियं मध्यस्थाना
अथवा द्युस्थानेति । “ताम्”, अजानन् “पप्रच्छ” “विविदिषाणि
त्वा” । चेदितुमिच्छामि त्वाम्,—किमसि पुरुषः अथवा स्त्री ?
इति, अथवा किमस्यन्तरिक्षस्थानाथवा द्युस्थाना ? इति ।

“सा” एवं पृष्टा सती “अस्मै” शाकपूजये “एतामृचम्” “आदि-
देश” आदिष्टवती । किम् ? इति । “एषा मद्देवतेति” अस्या-
मृचि अहं देवतेति, त्वञ्च नैरुक्तः मामेतस्या ऋचः सकाशादर्थाय-
गत्यावधारयेति—॥३॥

अयं स शिङ्क्तं येन गौरभीष्टता मिमाति मायुं
ध्वंमनावधिश्चिता । मा चित्तिभिर्नि हि चकारमर्च्यं विद्युद्भ-
वन्ती प्रति वत्रिमौ हत ॥ अयं स शब्दायते येन गौरभि-
प्रवृत्ता मिमाति मायुं शब्दङ्करोति मायुमिवादित्यमिति वा
वागेपा माध्यमिका ध्वंमने मेघेऽधिश्चिता मा चित्तिभिर्नि-
करोति मर्च्यं विद्युद्भवन्ती प्रत्युहते वत्रिं वत्रिरिति रूपनाम
वृणोतीति सतो वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तत् पुनरादत्तं ॥५॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २, २ ॥

कतमा पुनरमावृत् ? इति । उच्यते,—“अयं स शिङ्क्तं”
—इति । “अयं स शब्दायते” स एव मेघः शब्दं करोति । येन
मेघेन किं कृतम् ? इति । ‘येन गौरभीष्टता’ येन माध्यमिका वाग-
भिप्रच्छादिता सती “मिमाति मायुं” निर्मिमाते निर्यस्जयति
मायुम्, “शब्दं करोति” इत्यर्थः । ‘मायुः, कायुत्’—इति च
वाङ्मनामसु पठितम् । अथवा मायुरादित्यो भवति, स्वयंभूत-
निर्माता । तमिषात्मनं निर्मिमाते । वायुस्थितः ? “अयमेव”

उदकर्ध्वसने उदकम्रंसने मेघे “अधिष्ठिता” । अयं तावदर्द्धर्ध्वो
 मेघान्तर्ध्वसिन्या घावो व्यक्तविद्युत्प्राया अमिधायकः, मेघरूप-
 त्वात् पुरुषत्वाभिप्रायः । अथवायमुत्तरस्त्रीत्वाभिप्रायः । यैवं-
 लक्षणा वा कर्मलक्षणा, मेघशरीरा वा । ‘सा वित्तिभिः’ च-
 चदाशब्दकर्मभिः ‘नि हि चकार’ नीचैः करोति ‘मर्त्य’ मनुष्यम् ।
 सर्वो हि विभ्यस्तस्या आसीदिति अवनमति च । कदा पुनर्नि-
 क्तोति मर्त्यम् ? इति, उच्यते,—“विद्यद् भवन्ती” इति, विद्यु-
 दात्मना स्रष्टात्वेनाभिनिर्घर्त्तमाना, तदा हि दाहणश्चट्चदाशब्दो
 भवतीति विशेषेण भयङ्करम्, न तथा विद्युद्गहितः । सैवमात्मानं
 माविष्टव्यं विद्युद्वेषेण विक्षिप्य सर्वांस्तु दिश्यात्मानं वर्षेण
 प्रच्छाद्य पृथिवीम् । ततो वर्षव्युपगमे “प्रति” “औहत” “ऊहने”
 “वविम्” प्रत्युपसंहरति रूपमात्मीयमदृश्यं करोतीत्यर्थः । “वत्रि-
 रिति रूपनाम्”, तद्व्यावृत्त्या स्वमाश्रयं घर्त्तते । यस्मिन्स्तु पक्षे
 मध्यस्थानलिङ्गा शुभ्यानलिङ्गा वेति तस्मिन् पक्षे मेघरूपत्वमवि-
 चक्षितम्, मेघघावो विद्युद्वेषत्वञ्च । किन्तु एतावदविचक्षितम्,—
 मेघाश्रया शब्दवतो भूत्वा माध्यमिका चाक् विद्युदात्मना स्थित्वा
 वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तद्वर्षमुदकरूपभूतं जलाशयेभ्यश्चादित्या-
 त्मना स्थित्वा पुनरादत्ते, विद्युदात्मना मध्यस्थाने स्थित्वा वर्षन्ति,
 आदित्यात्मना शुभ्याने स्थित्वा पुनरादत्त इत्यभिप्रायः । घट्टयति
 हि,—“घ्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि (दै० १२, २, ८)”
 —इति ॥

सैवमेवैव देवता मध्यस्थाना विद्युद्वेषा, मध्यस्थाना चाऽऽदि

त्यरूपा, इत्ययमेवंलक्षणो देवतातत्त्वसन्देह उपेक्षितव्यो मन्त्र-
दर्शनाच्च निर्वक्तव्य इत्ययं मन्त्रसङ्क्षेपार्थः ॥

सा पृथिव्या सन्दिह्यत इत्यनेन सन्देहसामान्येनोदाहृतमिद-
मत्र मतं शाकपूणेरित्येवमादि ॥

अनुक्रमणं त्वधिरुतम् । तस्मिन् गोशब्द एको निरुक्तः
प्रकारोपदर्शनार्थम्, इतराण्यभ्यूह्य निर्वक्तव्यानि । तद्यथा,—
'गमा' गमनात्, अस्यां गच्छन्ति भूतानि, 'ज्मा' जमनात्, जमन्ति
गच्छन्ति अस्यां भूतानि,—इत्येवमादि ॥

नैघण्टुकांस्तु याञ्छन्दान् प्रत्यर्थगणसंस्थितान् ।

छन्दोभ्योऽन्विष्य तत्त्वार्थान् निर्त्रूयाद् योगतस्तु तान् ॥

इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

तृतीयः पादः

हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश हिरण्यं कस्माद्विद्यत
आयम्यमानमिति वा द्वियते जनाज्जनमिति वा
हितरमणं भवतीति वा हर्ग्यतेर्वा स्यान् प्रेम्पाकर्मणोऽ-
न्तरिक्षनामान्युत्तराणि षोडशान्तरिक्षं कस्मादन्तरा क्षान्तं
भवत्यन्तरेमे इति वा शरीरेऽन्तरक्षयमिति वा तत्र
ममुद्र इत्येतत्पार्थिवेन ममुद्रेण मन्दिह्यते ममुद्रः

कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः सम्मो-
दन्तेऽस्मिन् भूतानि समुद्रको भवति समुनत्तीति वा
तयोर्विभागस्तत्रेतिहासमाचक्षते देवापिशार्ष्टिपेणः शन्तनुश्च
कौरव्यो भ्रातरौ बभूवतुः स शन्तनुः कनीयानभिपेचया-
ञ्चक्रं देवापिस्तपः प्रतिपेदे ततः शन्तनो राज्ये द्वादश
वर्षाणि देवो न वर्ष तमूचुर्ब्राह्मणा अधर्मस्त्वया चरितो
ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिपेचितं तस्मात्तं देवो न वर्षतीति
स शन्तनुर्देवार्पि शिशिक्ष राज्येन तमुवाच देवापिः पुरो-
हितमन्तेऽसानि याजयानि च त्वेति तस्यैतद्वर्षकाममूक्तं
तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

“हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश” । हिरण्यस्य नामान्युत्त-
राणि । कुतः ? प्रष्टव्यः पृथिवीनामभ्यः, पृथिव्यामेव हिरण्य-
मुत्पद्यत इत्यतः पृथिव्यभिधानानन्तरं हिरण्यनामानि समाम्ना-
तानि । कियन्ति पुनस्तानि ? पञ्चदश, पञ्च च दश च पञ्चदश ।
यानि समाम्नातानि । असमाम्नातान्यपि सन्ति,—हाटकमुवर्ण-
चामीकरणशातकुम्भादीनि । कतमानि पुनस्तानि समाम्नातानि ?
इति । उच्यते,—“हैम, चन्द्रं, रश्मम्”—इत्येवमादीनि । हिनं
ममेदमिति सर्वं एवेतन्मन्यते, तस्माद्धैम । चन्द्रम्, चन्द्रेः
कान्तिरश्मः, सर्वं एव तत्रैतत् कामयते । रश्मम्, रोचनेर्गन्त-
नार्थम्, तद्धि रोचिष्णुर्भवतीति । एवमृत्तित्यं सर्वत्र निर्वचनम् ॥

आह,—“हिरण्यं कस्मात्” ? उच्यते,—“ह्रियते आयम्य-
मानमिति घा” । आयम्यमानं ह्रियत एव शिल्पिभिः, कटकद्व
कस्वस्तिकादिभावेन विस्तीर्यमाणम् । “ह्रियते जनाञ्जनमिति
घा” । तेन हि व्यवहारः क्रियते । ततस्तन्नैकत्रावतिष्ठते,
ह्रियत एव सर्वदा । “हितरमणं भवतीति, घा” । यस्य हि
तद् भवति, तस्य हितञ्च दुर्मिक्षादिषु, तद् भवति रमणञ्चेति ।
तेन गृहीतेन मृषिकोऽपि रमते, किमुत मनुष्यः । “हृद्यंतेर्वा
स्यात् प्रेप्साकर्मणः” तद्धि सर्वैरेव प्रार्थ्यते लोकानुक्रमेणैव ॥

“अन्तरिक्षनामान्युत्तराणि षोडश” । षट् च दश च षोडश
कतमानि पुनस्तानि ? “अम्यरं, वियद्, व्योम”—इत्येवमाक्षीनि ।
अम्यरमभ्युमद्ववति । नानाभावेन सर्वतो वियतमिति वियत् ।
नानाप्रकारमेतदवति भूतानीति व्योम । एवमाद्यभ्यूहितव्यम् ॥

आह,—“अन्तरिक्षम्” एव तावत् “कस्मात्” ? उच्यते,—
“अन्तरा” ह्रीदं द्यावापृथिव्योरवस्थितम्, “क्षान्त” च “भवति”
पृथिव्यन्तमित्यर्थः । अथ “वा” “अन्तरा” “इमे” द्यावापृथिव्यो
क्षियनि निवसति “इति” अन्तरिक्षम् । अथ “वा” “शरीरेषु”
एतदेव “अन्तर्” मध्येऽवस्थितम् “अक्षयम्” । इतराणि
पृथिव्यादीनि भूतानि क्षीयन्ते तस्मादक्षयत्वादान्तरिक्षम् ॥

“तत्र” तस्मिन् षोडशके अन्तरिक्षनामसमुदाये “समुद्रः
इत्येतत्” अमिधानमुभयामिधानम् । उभयामिधायित्वात्
“पार्थिवेन समुद्रेण” एतेन जलाशयेन “सन्दिहने” एतदत्र
सन्देहपदम् ।

आह,—“समुद्रः कस्मात्” ? इति । उच्यते,—“समुद्रद्रव-
न्त्यस्मादापः” र्धाचितरङ्गशीकरादिभावेन । “सममिद्रवन्त्येन-
मापः” सर्वा एव ह्यापो निम्नानुसारित्वात् समुद्रमेवामिमुख्येन
द्रवन्ति, स हि निम्नो भवति । “सम्मोदन्तेऽस्मिन् भूतानि”
संहृष्यन्ति जलचराणि सत्त्वानि, बहृदकत्वात् । “समुद्रको
भवति” । उद्र इत्युदकनाम, तदस्मिन् संहतमिति समुद्रः ।
“समुनन्तीति वा” सङ्क्लेदयतीत्यर्थः । अतो हि प्रसृतैरम्भोभिः
सर्वमिदं सङ्क्लिद्यते । “तयोर्विभागः” ॥

यस्मिन्नुदाहरणो लक्ष्यते, “तत्र” “इतिहासमाचक्ष्णे”
आचार्याः । निदानभूतः ‘इति हैवमासीत्’—इति य उच्यते स
इतिहासः । कतमः पुनरसौ ? इति । उच्यते,—“देवापिश्चा-
र्षिपेणः” इत्येवमादीनि । देवापिश्चा-र्षिपेणः, “शन्तनुश्च” आर्षिपेण
एव “कौरव्यो” कुरुवंशप्रभर्षो “भ्रातरौ बभूवतुः” । तयोरेको यः
“कर्त्तव्यान्” “शन्तनुः” नाम, “सः” आत्मानम् “अभिपेक्षयाञ्चक्रे
अभिपेक्षितवानित्यर्थः । सोऽभिपिक्तः सन् राजा बभूव, इतरः पुन-
र्ज्येष्ठः “देवापिस्तपः प्रतिपेदे” । स किल तीव्रेण तपसा ब्राह्म-
ण्यमापेदे, विश्वामित्रवन् । “ततः” तेनापचारेण ज्येष्ठातिक्रम-
जेन “शन्तनोः” “राज्ये” राष्ट्रे “द्वादश वर्षाणि देवो न वर्चय” ।
अवर्षति देवे “तं” शन्तनुम् “ऊचुः” उक्तवन्तः “ब्राह्मणाः”—
“अधर्मस्त्यया चरितः”—“ज्येष्ठं भ्रातरम्” “अन्तरित्य” अति-
कम्य “अभिपेक्षितम्” अभिपेक्षक आत्मनः कारितो यतस्त्यया,
“तस्मात्” तेन मर्यादातिक्रमेण “ते” तच्च राज्ये “देवो न वर्षति”

प्रातःकालं प्रतिपद्यस्व—“इति” । “सः” एवमुक्तः “शन्तनुः”
 “देवार्पि” “शिशिक्ष” पुनः पुनः शशास अभिगमितवानित्यर्थः ।
 कथम् ? “राज्येन” अभ्युद्यतेन । अर्ध्यमानः “देवार्पिस्त्वाच्च”
 काममहं “पुरोहितस्ते” “असानि” भवानि “याजयानि च”
 “त्वां” त्वां वार्षिकेण कर्मणा । न च राजा भविष्यामि, भवाने-
 चास्तु राजेत्यभिप्रायः ॥

“तस्य” देवापेः “एतद् चर्पकामसूक्तम्” आविरभूत् । तत्र
 “तस्य” समुद्राभिधानसन्दिग्धस्य प्रविभागोपदर्शनाय “एषा”
 निर्वाचिका ऋग् “भवति” ॥ १ ॥

आ॒ष्टि॒पे॒णो हो॒त्र॒मृ॒षि॒र्नि॒पी॒दन्त॒दे॒वा॒पि॒र्दे॒व॒सु॒म॒र्तिं चि॒क्वि॒त्वान् ।
 स उत्तर॒स्मा॒द॒धरं॑ समु॒द्रम॒पो दि॒व्या अ॒सृ॒जद्व॒र्ष्या अभि॑ ।
 आ॒ष्टि॒पे॒ण ऋ॒ष्टि॒पे॒णस्य॑ पु॒त्र इ॒पि॒त॒से॒नस्ये॒ति वा॑ से॒ना से॒धरा॑
 म॒मान॒गति॒र्वा पु॒त्रः पु॒रु त्रा॑यते नि॒पर॒णा॒द्वा पुं न॒रकं॑ तत॒-
 स्त्राय॑त इति वा हो॒त्र॒मृ॒षि॒र्नि॒पी॒दन्तृ॒पि॒दर्श॑नात् स्तो॒मान्
 ददर्श॑न्त्यौपमन्यवस्तद्यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्ब्रह्म्यान्-
 र्षत्तद्वृषीणामृषित्वमिति विज्ञायते दे॒वा॒पि॒र्दे॒वाना॑माप्त्वा स्तु॒त्या
 च प्र॒दाने॑न च दे॒व॒सु॒म॒र्तिं दे॒वानां॑ क॒ल्या॒णीं म॒र्तिं चि॒क्वि॒-
 त्वांश्चे॒त॒ना॒वान् । स उत्तर॒स्मा॒द॒धरं॑ समु॒द्रमु॒त्तर उ॒द्ध॒त॒त॒रा
 भव॑त्यधरोऽधोरोऽधो न धावतीत्यूर्ध्वगतिः प्रतिपिद्धा
 तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥

“आर्ष्टिपेणः ऋष्टिपेणस्य पुत्रः, इपितसेनस्येति चा” । अन्यकल्पान्तरीणोऽन्यकल्पान्तरीणस्यैव शन्तनोर्वर्षार्थीयि कर्मणि होतृत्वे वृत्तः ‘होत्रं’ कर्म प्रति ‘निषीदन्’ उपविष्टवान् । ततोऽपि “देवापिः” नाम नाम्ना “देवसुमति” देवानां कल्याणीं मतिमुदक-सम्प्रदानाभिमुखीं कर्तुं “चिकित्वा” जानानः । स हि तथाऽ-स्तौत्, यथा देवानामुदकसम्प्रदानाभिमुखी मतिरभूत् । ततः परितुष्टेषु देवेषु ‘सः’ देवापिः ‘उत्तरस्मात्’ अन्तरिक्षात् समुद्रात् ‘अधरं’ समुद्रं पार्थिवं प्रति । एष विभागः समुद्रयोः । ‘अपो दिव्याः’ प्रशस्ताः शस्यसम्पत्करीः ‘अमृजत्’ अक्षारयत् । किं-लक्षणाः ? ‘वर्ष्याः’ वर्षभृताः ‘अभि’ सर्वभूतानामुपरि । स देवाप्यधिकारे वर्त्तमान एतदकरोत् । अन्यस्मिन् कल्पेऽपि देवापिर्ममाप्येतदेवास्तिवत्येव वर्त्तमानेनामिसम्बध्यत इति सम-स्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—ऋष्टिरागुधविशेषः, तद्वहृला सेना यस्य, सोऽयमृष्टिपेणः । इपितसेनो चा नित्यमेव प्रेपितसेनः शत्रून् प्रति । “सेना, सेश्वरा” । इनेतीश्वरनाम, तेन हि सा नित्यमेव संयुक्ता भवति । “समानगतिर्वा” समानमेकमर्थमुद्दिश्य जयाख्यमेतीति सेना । “पुत्रः, पुरु त्रायते” बह्वपि यत् पित्रा पापं कृतं भवति, ततोऽयं त्रायति पुत्रः । “निपरणाद्धा” निपृ-णाति निश्चदाति ह्यसौ पिण्डान् पितृभ्यः इति पुत्रः । अथवा “पुम्” इति “नरकं” नरकस्थानमुच्यते, “ततस्त्रायत इति चा” पुत्रः । “ऋषिर्दर्शनात्” पश्यति ह्यसौ मूक्षमानर्थान् । “स्तोमान्

ददर्शेत्यौपमन्यवः” । मन्त्राः स्तोमाः, तानसौ तारकेण ज्ञानेन पश्यतीति “औपमन्यवः” आचार्यो मन्यते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे दर्शयति,—“तद्यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म०” इत्यादि । ‘तत्’ एतत् । उच्यते,—यत्कृतमृषीणामृषित्वम् । ‘यत्’ यस्मात् ‘एनान्’ तपस्यमानान् तप्यमानान् ‘ब्रह्म’ ऋग्यजुःसामाख्यं ‘स्वयम्भु’ अकृतकम् अभ्यागच्छत्, अनधीतमेव तत्त्वतो ददृशुः तपोविशेषेण । ‘तदृषीणामृषित्वम्’—इत्येवं ब्राह्मणोऽपि “वि” विचार्यमाणं “ज्ञायते” । “देवापि, देवानामाप्या” स हि स्तुतिभिर्देवानामोति, हवि सम्प्रदानेन च । “उत्तरः, उद्धततरः उदुगततरो भवति” उपरिष्ठादवस्थानात् । “अधरः” अधोरः” । किमुक्तं भवति ? अध एवासौ चरति । “अधः” पुनः “न धावति” । तस्य ह्यधोगतिर्वादेव “ऊर्ध्वगतिः प्रतिपिडा”

“तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय” । किमुक्तं भवति ? ‘तस्य’ एवार्थस्य प्रकृतस्य यथोत्तरस्मात् समुद्राद् वृष्टिमयाचत देवेभ्यो देवापि, यथा च परोहित्यमकरोत्, यथा घा अयाजयच्छन्तनुः पर्पाथी, येन कर्मणा । ‘भूयसे’ बहुतराय ‘निर्वचनाय’ ‘उत्तरा’ एषा—॥ २ ॥

यद्देवापिः शन्तनवे पुरोहितो होत्राय वृतः कृपय-
न्नर्दाधेत् । देवश्रुतं वृष्टिर्वनि रराणो बृहस्पतिर्वाचमस्मा
अयच्छत् ॥ शन्तनुः शं तनोऽस्त्विति वा शमस्मै तन्वा
अस्त्विति वा पुरोहितः पुर एनं दधति होत्राय वृतः

कृपायमाणोऽन्वध्यायद् देवश्रुतं देवा एनं शृण्वन्ति
 वृष्टियाचिनं रराणो रातिरभ्यस्तो बृहस्पतिर्ब्रह्मासीत्
 सोऽस्मै वाचमयच्छद् बृहदुपन्याख्यातम् ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥२, ३॥

यद्देवापिरिति । 'यत्' यस्मात् 'देवापिः' 'शन्तनुः' राजे
 "पुरोहितः" पुरोहितो होवाग्निकर्मणि व्याप्रियते, स पुरोहितः
 सन् देवापिः "होत्राय" होतृकर्मणे वर्पाधीये कर्मणि "वृतः" सन्
 'कृपयन्' "कृपायमाणः" राज्ञः 'अदीधेन्' "अन्वध्यायत्" वृष्टिर्म-
 वेदिति । तं "देवश्रुतं" देवापिमेनं 'वृष्टिवर्ति' "वृष्टियाचिनं"
 "रराणः" अददन् । "बृहस्पतिः" तस्मिन्नेव कर्मणि "ब्रह्मा
 आसीत्" ब्रह्मत्वेऽवस्थितः । "सः" "अस्मै" वर्पसाधिकां
 "वाचम्" "अयच्छत्" अददादित्यर्थः । तया वाचा तदनुगृहीतया
 देवान् स्तुत्वा तेभ्यो वर्पमलमनेति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—"शन्तनुः" कस्मात् ? इति । उच्यते
 —स हि कश्चिद्रागात्तं दृष्ट्वा ब्रवीति हि "तनोः शं" तव "अस्तु
 इति" तनोऽसावगदो भवति । अथ"वा" "शमस्मै तन्वा
 अस्त्विति" एवममावाशास्ते । शमिति सुखनाम । तनुः शरीरं
 तदसौ नित्यं शरीरायाशास्ते । "पुरोहितः" शान्तिकपौष्टिका-
 मिन्द्रारिषु कर्मसु "पुर एनं दधति" राजानः पुरस्कुर्वन्तीत्यर्थः ।
 "देवश्रुतं" "देवा" हि "एनं" स्तुतीरुच्चारयन्तं "शृण्वन्ति" इति
 देवश्रुत्, तं देवश्रुतम् । "रराणः" इति "रातिः" दानार्थः "अभ्यस्तः" ॥

“बृहदुपध्यायातम्” । “बृहदिति महतो नामधेयम्, परिवृढं भवति” इति । मन्त्रनिदानद्वारेण धर्मोऽयमत्र दर्शितः । ज्येष्ठे तिष्ठति कनीयसो राज्यप्राप्तिर्धर्मातिक्रमः । धर्मातिक्रमे च देवो न वर्धतेति । निरुक्तपक्षे,—ऋष्टिपेणो मध्यमः, तदपत्यमयमग्निः पार्थिव आर्ष्टिपेणो देवापिः, स शन्तनवे सर्वस्मै यजमानायेति योज्यम् । बृहस्पतिरिति मध्यमः । स्तनयित्नुलक्षणां वाच-
मित्यर्थः ॥ ३ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

—०—

॥ चतुर्थः पादः ॥

साधारणान्युत्तराणि षड् दिवश्चादित्यस्य च यानि त्वस्य ग्राधान्येनोपरिष्ठात्तानि व्याख्यास्याम आदित्यः कस्मादादत्ते रसानादत्ते भासं ज्योतिषामादीप्तो भासेति वादितेः पुत्रः इति बाल्यप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाम्याम्नाये सूक्तभाक् सूर्यमादितेयमन्यामामपि देवतानामादित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति तद्यर्थतन्मित्रस्य वरुणस्यार्यमूणोदक्षस्य भगस्थांशस्येत्यत्रापि मित्रावरुणयोः । आदित्या दानुनस्पती

दानपती । अथापि मित्रस्यैकस्य । प्र स मित्रं मर्त्तो
 अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेनेत्यपि निगमो
 भवत्यथापि वरुणस्यैकस्य । अथा वयमादित्य व्रते तव ।
 व्रतमिति कर्मनाम वृणोतीति सत इदमपीतरद्वृतमेत-
 स्मादेव निवृत्तिकर्म वारयतीति सतोऽन्नमपि वृतमुच्यते
 यदावृणोति शरीरम् ॥ १ ॥

लोकाभिधानाधिकारेणेदमुच्यते,—“साधारणान्युत्तराणि षट्,
 दिवश्चादित्यस्य च” इति । समानं ध्रियन्ते इति ‘साधारणानि’
 नामानात्यकारो वर्त्तन्ते । अतएव ‘उत्तराणि’ प्रकृतमपेक्ष्य ।
 किञ्चात्र प्रकृतम् ? अन्तरिक्षनामानि (४४ पृ०) । तेभ्य इमान्यु-
 त्तराणि (५० पृ०) । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘षट्’ (६) । कयोः
 पुनः साधारणानि ? ‘दिवश्चादित्यस्य च’ । कतमानि पुनस्तानि ?
 “स्वः, पृश्निः, नाकः”—इत्येवमादीनि । “यानि त्वस्य” आदित्यस्य
 “प्राधान्येन” वर्त्तन्ते प्रधानस्तुतिभाजि नामानि,—“सविता”
 भगः, सूर्यः, पूषा”—इत्येवमादीनि (४८३ पृ०), “तानि उपरि-
 ष्ठात् (द्वि० का० ६, २, १—३, ६) व्याख्यास्यामः” सप्तदशोऽध्याये ।
 इमानि तु नैघण्टुकानि संस्पृष्टरूपाणि च य नामभिः साकमित्यत
 इह नैघण्टुकप्रकरणे निरुच्यन्ते ॥

आह,—“आदित्य” एव तावत् “कस्मात् ?” इति । उच्यते,
 —ऋणु । “आदत्ते” हासी “रसान्” रश्मिमिरित्यादित्यः ।

“आदत्ते भास ज्योतिषाम्’ तदुदये हि चन्द्रादीना प्रमानाशो भवत्येव, ग्रहापेक्षमेतन् । “आदीतो भासेति घा’ सर्वतो ह्येव भासा आदीत जातृतो भवति । “अदिने पुत्र इति घा” अदितिर्देव माता, तस्या पुत्र, सोऽयमादितेय सनादित्य इत्युच्यते ।

“अल्पप्रयोग त्वस्यैतदार्चाभ्याम्नाये सूक्तभाक् सूर्यमादितेयम्” इति । ‘अल्पप्रयोगम्’ अल्पविषयम् । ‘तु’ शब्दो विशेषणार्थं, एतदेवाल्पप्रयोगविषयम्, इतराणि सधितृभगपूपादीनि बहुप्रयोगविषयाणि ‘अस्य’ आदित्यस्य । कात्पप्रयोगविषयम् ? ‘आर्चाभ्याम्नाये’ ऋचो यस्मिन्नभ्युपय्युपर्याम्नाता, सोऽयमार्चाभ्याम्नायो दाशतय, तस्मिन्नल्पप्रयोगविषयम् । एतददिते पुत्रत्वामिप्रायमभिधानम् । आदिनेय इति सूक्तभाक् एव चैतदभिधानम्, न हविर्भाक्, न ह्यादितेय इत्यनेन नाम्ना हविरा ध्वर्यवे चोदितपूर्वमस्ति । यथा त्वेतन् सूक्तमेव नैघण्टुकवृत्त्या भजते, तथैदमुदाहरणम्,—‘सूर्यमादितेयम्’ इति “यदेदेन मदधुर्यद्वियास (ऋ० स० ८, ४, १२, १)”—इत्यस्यामृचि । अन्ये तु मन्यन्ते,—आदित्य इत्येतदेवाल्पप्रयोगमिति । तत्र त्वेतदु विरुद्ध्यते,—सूक्तभागिति । हविरपि ह्यनेनाभिधानेन चोद्यते,—“आदित्य बहुरूपमालभत”—इति । “तस्य च पशोरेतन् पलर्यमादित्यो देव उदगात् पुगस्तात्”—इति । अथ चेचमन्यथा घाक्वद्वयविभागेन स्यात्,—अल्पप्रयोग त्वस्यैतदार्चाभ्याम्नाये आदित्य इति हविर्भाक्, न सूक्तभाक्, अल्प हवि, सूक्तभागविषयमित्यर्थः । इदन्त्वन्यत्,—सूक्तमेव नैघण्टुकवृत्त्या भजते, कदाचिदपि हवि ।

तद्यथा—“सूर्य्यमादितेयम् (ऋ० सं० ८, ४, १२, १)”—इति ॥

आदित्यशब्दप्रसक्तमाह,—एचम् “अन्यासामपि देवतानाम्” इति । देवता यज्ञमपेक्ष्येदमुच्यते,—“आदित्यामिधानप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति” । “तद्यथा एतन्” उदाहरणजातम्,—“मित्रस्य वरुणस्यार्य्यम्णो दक्षस्य भगस्यांशम्य इति” । “इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः मनाद्राजभ्यो जुहा जुहोमि । शृणोतु मित्रो अर्य्यमा भर्गो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः” ॥ (ऋ० सं० २, ७, ६, १) ।—इत्यस्यामृचि सर्वं एवादित्यप्रवादाः स्तुत्या स्तूयन्ते ॥

“अथापि मित्रावरुणयोः” आदित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति । तद्यथा,—“आदित्या दानुनस्पती । दानपती” । “ता सध्राजा घृतासुती आदित्या दानुनस्पती । सचेते अनवह्वरम् ॥” (ऋ० सं० २, ८, ८, १) । गायत्रीयं गृत्समदेन दृष्टा । अमिष्टवस्य पङ्कहस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगं नाम शस्त्रम्, तत्र “अयं चां मित्रावरुणा सुतः सोमः (ऋ० सं० २, ८, ७, ४)”—इत्येष तृचः शस्यते, तस्योत्तमा एषा । ‘ता सध्राजा’ तौ सन्दीप्तौ “घृतासुती” तौ हि घृतमुदकमासुधाते, घर्षकर्मणा जनयतः । ‘आदित्या’ अदितेः पुत्रौ ‘दानुनस्पती’ दानानामीशाते तौ यजमानैः सम्यक् स्तुतिभिर्हविभिश्च संसेचितौ सन्तौ ‘सचेते’ प्रतिसंसेवेते यजमानमभिमतैर्दानैः । ‘अनवह्वरम्’ अनवरन्ध्यमानावित्यर्थः । यजमानविशेषणं वा युक्तम् । न कृताप्रौ, शक्तौ च दानुमित्येवं मित्रावरुणावत्र स्तूयेते ॥

“अथापि मित्रस्यैकस्य” आदित्यप्रवादा स्तुतिर्भवति । तद्यथा,—“प्र स मित्रं मर्त्तो अस्तु प्रयस्वान् यस्त आदित्यं शिक्षति धृतेन । न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमहो अश्रोत्यन्तितो न दूरात् ॥” (ऋ० स० ३, ४, ५, २) । अयमप्यन्ये बहवो निगमा इत्यपिशब्दः । प्र स मित्रेति विश्वामित्रेण दृष्टा, त्रिष्टुप् । मित्रस्य चरो पुरोऽनुवाक्या । ‘प्र अस्तु’ प्रकर्षेणास्तु भवतु । हे ‘मित्र’ ‘आदित्य’ अदिते पुत्र । ‘स मर्त्त’ स मनुष्य ‘प्रयस्वान्’ अन्नवान् । य किं करोति ? ‘य’ ‘ते’ तुभ्य ‘शिक्षति’ ददाति ‘धृतेन’ कर्मणा, निर्वपणप्रोक्षणादिना ससृत्येदं हविश्चरुलक्षणम् । किञ्च, एवमतिप्रभावस्त्वयेन स मर्त्तो यस्तथ यथा ‘त्वोत’ त्वत्परिग्रहे वर्त्तमान, त्वया रक्षित ‘न’ केनचित् प्रत्यनीकभूतेनातिबलेनापि शत्रुणा ‘हन्यते’ हिंस्यते । ‘न’ चाहतोऽपि स च ‘जीयते’ घशीक्रियते केनचित् । न च केवलं शत्रूणामनाधृष्य ? ‘न’ ‘एन’ त्वोत सन्तम् ‘अह’ अपि पापमपि ‘अश्रोति’ व्याप्नोति यन् ‘अन्तित’ ‘अन्तिकात्’ समीपात्, यत् स्वशरीरादेव घाड्मनश्चेणानिमित्तमुत्पद्यते पापम्, तदुत्पत्तिसमकालमेव त्वदनुग्रहादपचम्यते, ततस्त्वैनं न व्याप्नोति । न च केवलं यदन्तिके उत्पद्यते, तदैवैनं न व्याप्नोति, किन्तर्हि ? यद्यपि ‘दूरात्’ पुत्रम्रातृजायादिद्वारेणैवमास्कन्दति, तदपि ‘न’ एनम् अभिव्याप्तुं शक्नोति त्वोत सन्तम् । एव महानुभावमन्त्रधम्, ततस्तथा स्तुम इत्यभिप्रायः ॥

“अथापि धरुणस्यैकस्य” आदित्यप्रवादा स्तुतिर्भवति ।

तद्यथा,—‘अथावयमादित्य व्रते तथे’ इति । “उदुत्तमं वरुण
पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं अथाय । अथावयमादित्य व्रते
तवानागसो, अदितये स्याम ॥” (ऋ० सं० १, २, १५, ५) ।
अनया त्रिष्टुभोपाकृतः शुनशेपो वरुणं स्तुतवान्, आत्मानं
मोचयिष्यन् । वरुणप्रधासेष्ववभृयेष्टौ वारुण्यामिष्यां हविषः
पुरोऽनुषाक्येयम् । हे ‘वरुण !’ त्रिषु स्थानेषु—अधो मध्ये
उपरिष्ठाच्च, ‘वयम् आवद्धाः स्वैः पाशैर्यतोऽतो द्रूमः ।—स्तुत्या
हविषा चोपसृत्तस्त्वमस्माभिरतस्तावत् ‘उत्तमं’ ‘पाशम्’ उपरिष्ठा-
दवस्थितम् ‘अस्मत्’ अस्मत्तः ‘उत् अथाय’ उदुर्ध्वं श्लथय ।
उच्छृत्य च विमुञ्चास्मानपीडयन् । योऽपि चार्यं ‘अधमः’ ते पाशः
अस्मासु वर्तन्ते, एनम् अर्धाञ्चम् ‘अव’ अथय अवमुञ्च । तथाच
योऽप्ययं ‘मध्यमः’ ते पाशोऽस्मन्मध्ये वर्तन्ते, एनमपि तथैवाव-
स्थितन्तमभिसर्जयन् उदुर्ध्वमधो वा अदुःपयन्तस्मान् ‘वि’
अथय विमुञ्च । अथैवं त्वया ‘वये’ सर्वविमुक्तपाशाः सन्तो हे
‘आदित्य !’ अदितेः पुत्र ! वरुण ! ‘अनागसः’ अपापाः
संशुद्धसर्वकिल्बिषाः । एतदेव हि यौष्माकीणं पाशत्रयमागः,
तेनावमुक्ताः सन्तः ‘तथे’ एव ‘व्रते’ तथैव परिवरणकर्मणि
‘अदितये’ चात्मनोऽदीनत्वाय अनुपक्षयाय आदरयन्तः स्थिताः
‘स्याम’ इत्याशीः ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते ।—“व्रतमिति कर्मनाम (१८१ पृ०),
“वृणोतीति” । एवं कर्त्तरि कारके “सतः” वृणोते, तद्धि कर्म
शुभञ्च वृत्तं सदावृणोति कर्त्तारम् । “इदमपीतरद् मतमेतस्मादेव”

“निवृत्तिकर्म” यमनियमाख्यं बहिर्वेदिकमान्तर्वेदिकं वा, यदग्नि-
सन्निधावुपेयते, तत् पुनः “धारयतीति” एवं ‘सतः’ तद्विषयेषु
प्रवर्त्तमानं पुरुषं स्यादित्यु धारयति, तदनुसृत्य स पुरुषो निवर्त्त-
तेऽवकीर्णो, भविष्यामीत्येतस्माद् भयात् । “अन्नमपि व्रत-
मुच्यते, यदावृणोति शरीरम्” । रसशोणितमांसमेदोमज्जास्थि-
भावेन विपरिणममानम् ॥ आदित्यशब्दप्रसक्तानुप्रसक्तमिद-
मुक्तम् ॥ १ ॥

म्बरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः स्वृतो रसान्
स्वृतो भासं ज्योतिषां स्वृतो भासेति वृतेन द्यौर्व्याख्याता ।
पृथिरादित्यो भवति प्राश्नुत एनं वर्ण इति नैरुक्ताः संस्पृष्टा
रसान् संस्पृष्टा भासं ज्योतिषां संस्पृष्टो भासेति वाथ द्यौः
संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च । नाक आदित्यो भवति
नेता भामां ज्योतिषां प्रणयोऽथ द्यौः कमिति मुखनाम तत्
प्रतिपिद्धं प्रतिपिध्येत । न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च
नाकम् । नवा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च नामुषं
पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति गौरादित्यो भवति
गमयति रमान् गच्छत्यन्तर्गिज्ञेऽथ द्यौर्यन् पृथिव्या अधि
दूरङ्गता भवति यच्चास्यां ज्योतींषि गच्छन्ति । विष्टवादिन्यो
भरत्याविष्टो रमानाविष्टो भार्म ज्योतिषामाविष्टो भासेति

वाथ द्यौराविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च । नम आदित्यो
भवति नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोऽपि वा भन एव स्या-
द्विपरीतो न न भातीति वृत्तेन द्यौर्व्याख्याता ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥२, ४॥

अधुना प्रकृतमेवोच्यते,—“स्वरादित्यो भवति” । “सु
अरणः” सुगमन इत्यर्थः । अथवा सुष्टु तमांसि ईस्यतीत्यर्थः ।
अथवा विशेषणविशेष्यभावेन एते वाक्ये स्याताम् । किमुक्तं
भवति—सु अरणः ? इति । उच्यते, “सु ईरणः” इत्येव ।
“स्वृतो रसान्” सुष्टु रसानादातुमृतो भौमान् आन्तरिक्षांश्च ।
“स्वृतो भासं ज्योतिषाम्” सुष्टु ग्रहनक्षत्रादीनां ज्योतिषां भास-
मादातुमृतो गतः । “स्वृतो भासेति वा” सुष्टु परिगतो भासेति
वा, सर्वतो ह्येव परिगतो दीप्त्या भवति ॥

“एतेन द्यौर्व्याख्याता” । उक्तं हि ‘तानि चेन् समानकर्माणि
समाननिर्वचनानि’—इति । सापि हि सु अरणा शोभनगमना
भवति, शोभनं वा अस्यामर्प्यत इत्येवमादि यथासम्भवं योज्यम् ॥

“पृथिरादित्यो भवति” । आह,—कस्मात् ? उच्यते,—
“प्राग्नुत एनं घर्ण इति नैरुक्ताः” । ‘प्राग्नुते’ प्रकर्षेण व्याप्राति
‘एनम्’ आदित्यं ‘घर्णः’ प्रोज्ज्वलः ‘इति’ ‘नैरुक्ताः’ मग्न्यन्ते ।
“संस्पृष्टा रसान्” स हि नित्यकालमेव रसानां संस्पृष्टा भवति ।
तस्य तदेव कर्म, घट्टयति,—“अथास्य कर्म रसादानम् (दै० का०
७, ३, ४)”—इति । “संस्पृष्टा भासं ज्योतिषाम्” । आदित्य-

संस्पर्शादेव ग्रहनक्षत्रचन्द्रमसां भासो नश्यन्ति । “संस्पृष्टो भासेति वा” दीप्त्या ह्येव सर्वतः संस्पृष्टो भवति ॥

आह,—“द्यौः” कस्मात् पृथिवीः ? उच्यते,—सापि हि “संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च” ॥

“नाक आदित्यो भवति” । आह,—कस्मात् ? उच्यते,—“नेता भासां” सर्वासु दिक्षु । “ज्योतिषां” च “प्रणयः” अस्यैव हि भगवतो रश्मिजालप्रान्तोपलग्न ज्योतिश्चक्रं चन्द्रमीति ॥

“अथ द्यौः” कस्मान्नाकः ? इति । उच्यते,—“कमिति सुखनाम (३२४ पृ०)” । आह, ततः किम् ? इति । शृणु,—“तत्प्रतिपिद्धं सत् पुनरपि “प्रतिपिध्येत” । किम् ? इति । उच्यते,—तत्प्रतिपिध्यमानम् ‘अकम्’ भवति, असुखमित्यर्थः, पुनरपि च प्रतिपिध्यमानं ‘नाकम्’ भवति । ततो हिः प्रतिषेधः प्रकृतमापादयति, नाकमित्युक्ते सुखमिति प्रतीयते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे भवति,—“न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च नाकम्”—इति । आह,—किमुक्तं भवति ? “अमुम्” एव “लोकं” द्युलोकं “जग्मुषे” गतघने “न” “किञ्च” किञ्चित् नाकं “नासुरम्” इत्यर्थः । किङ्कारणम् ? य एव हि “पुण्यरतः” भवन्ति, ते “एव हि” “तत्र गच्छन्ति” न च पुण्यरतां दुःखं भविष्यन् न्याय्यम् ॥

“गौरादित्यो भवति” । आह,—कस्मात् ? उच्यते,—“गमयति” ह्यसौ “रसान्” आत्मानं प्रति, उपक्षयं वा गमयति । किञ्च “गच्छत्यन्तरिक्षे” स एवात्मना ॥

“अथ द्यौः, कस्माद् गौः? इति । उच्यते,—“यत्” यस्मादियं गौः “पृथिव्याः” “अधि” उपरि “दूरम्” अध्वानं “गता भवति” । किञ्च, “यत्” यस्मात् “च” “अस्यां” “ज्योतींषि” ग्रहनक्षत्रतारकादीनि “गच्छन्ति” तस्माद् गौः ॥

“विष्ट्यादित्यो भवति” । आह,—कस्मात्? उच्यते,—‘आभिमुख्येन हि एषः “रसान्” भौमानान्तरिक्षांश्च “आविष्टः” प्रविष्टो रश्मिभिरादातुम् । किञ्च, आभिमुख्येन “आविष्टो भासं” “ज्योतिषां” ग्रहादीनाम् । अथवा अयमेवाभिमुख्येन “आविष्टो भासेति चा” सर्वतो ह्येव सन्दीप्ती भवति ॥

“अथ द्यौः” कस्माद् विष्टम्? इति । उच्यते,—इयमपि हि “आविष्टा” “ज्योतिर्भिः” ग्रहनक्षत्रादिभिः ये चान्ये पुण्य-कृतस्तैश्च तस्माद् विष्टविति ॥

“नभ आदित्यो भवति” । आह,—कस्मात्? उच्यते,—“नेता”-ह्येव “भासां” सर्वासु दिक्षु, “ज्योतिषां” च “प्रणयः” व्याख्यातमेतन् । “अपि चा भन एव स्याद्विपरीतः” भासनः सन् नभ इत्युक्तौ विपर्ययेण । “न भातीति चा” न न भाति भात्येवेति नभः ॥

“एतेन द्यौर्व्याख्याता” सापि ह्यादित्यचक्षेत्री भासामित्यादि-योज्यम् ॥ २ ॥

इति निरुक्तवृत्ती सप्तमाध्यायस्य [द्वितीयाध्यायस्य]

चतुर्थः पादः ॥ २, ४ ॥

पञ्चमः पादः ॥

रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश रश्मिर्यमनात्तेषामादितः
साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिर्दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ दिशः
कस्माद्दिशतेरासदनादपि वाभ्यशनात् तत्र काष्ठा इत्येतद-
नेकस्यापि सच्चस्य भवति काष्ठा दिशो भवन्ति क्रान्वा
स्थिता भवन्ति काष्ठा उपदिशो भवन्तीतरेतरं क्रान्वा स्थिता
भवन्त्यादित्योऽपि काष्ठोच्यन्ते क्रान्वा स्थितो भवत्याज्य-
न्तोऽपि काष्ठोच्यन्ते क्रान्वा स्थितो भवत्यापोऽपि काष्ठा
उच्यन्ते क्रान्वा स्थिता भवन्तीति स्थावराणाम् ॥ १ ॥

आदित्यसम्यन्धेनैव “रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश” ।
“रश्मिर्यमनात्” उदकस्य अश्वानां घा । “तेषां” “पञ्च” यानि
“आदितः” तानि “साधारणानि” “अश्वरश्मिभिः” । कतमानि
पुनस्तानि ? “वेदयः, किरणाः”—इत्येवमादीनि । ये द्यन्ते
ये गच्छन्ति इति वेदयः, किरणा विशिषा भवन्ति ।

“दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ” । आदित्योपलक्षणा एते हि दिश
इत्यादित्यनामस्यः उत्तराणि दिङ्नामानि । कियन्ति पुनस्तानि ?
अष्टौ । कानि पुनस्तानि ? “आताः, आशाः, उपरः”—इत्येव-
मादीनि । आताः, आगता होतास्त तमर्थं प्रति भवन्ति । आशाः,

अभ्यशुचते होताः सर्वमेव यदस्ति किञ्चित् । उपराः, सर्वमेव होता उपरस्य रता भवन्तीत्युपराः ॥

आह,—“दिशः कस्मात्” ? “दिशतेः” अतिसर्जनार्थस्य (तु० ३०), अतिसृज्यन्ते ह्यसु हविरादीनि देवतानाम् । अथवा “आसदनात्” तं तमर्थं प्रत्येता आसन्ना भवन्ति । “अपि घाम्य-शनात्” अभ्यशुचते होतास्तं तमर्थम् ॥

“तत्र काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य भवति” । तद्यथा,—“काष्ठा दिशो भवन्ति” । आह,—किङ्कारणम् ? इति । उच्यते, “क्रान्त्या स्थिता भवन्ति” । क्रान्त्या होतास्तं तमर्थं प्रति गत्वा स्थिता भवन्ति, न हि तदस्ति, यत्रेमा न सन्ति । “काष्ठा उपदिशो भवन्ति” । “इतरेतरं क्रान्त्या स्थिता भवन्ति” ता अपि हीतरेतरं क्रान्त्या दिग्भिः साकं स्थिता भवन्ति । “आदित्योऽपि काष्ठोच्यते” । “क्रान्त्या स्थितो भवति” असावपि स्वस्थानं क्रान्त्या गत्वा स्थितो भवति । “आज्य-न्तोऽपि काष्ठोच्यते, क्रान्त्या स्थितो भवति” । आज्यन्तोऽपि शरपथान्तः काष्ठोच्यते, असावपि स्वप्रदेशं क्रान्त्या गत्वा स्थितो भवति । “आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते” । ता पुनर्देव्यः, स्थावराश्वास्थावराश्च । तत्र, “क्रान्त्या” गत्वा जलाशयमेताः “स्थिता भवन्तीति स्थावराणाम्” काष्ठात्वम् । अस्थावराणां पुन क्रामन्ते चैताः, न कश्चिन् तिष्ठन्तीति काष्ठा मेध्या आप ॥ १ ॥

मन्त्रोऽपि चैतस्मिन्नेवार्थे भवति,—

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं
 शरीरम् । वृत्रस्य निष्यं विचरन्त्यापो दीर्घं तम् आशय-
 दिन्द्रशत्रुः । अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणां
 काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः शरीरं शृणातेः शम्नाते-
 र्वा वृत्रस्य निष्यं निर्णामं विचरन्ति विजानन्त्याप इति
 दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदा शेतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्रोऽस्य
 शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिन्द्रशत्रुस्तत्को वृत्रो मेघ
 इति नैरुक्ताम्वाप्त्रोऽसुर इत्येतिहासिका अपाञ्चज्योतिपश्च
 मिथीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा
 भवन्त्यहिवत् तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च चिवृद्ध्या
 सोतासि निवारयाञ्चकार तस्मिन् हते प्रशस्यन्दिर
 आपस्तदभिवादिन्येपम् भवति ॥२॥

अतिष्ठन्तीनामिति । हिरण्यस्तूपस्येयमार्गम्, दासपत्नीरिति
 च । त्रिष्टुभायेते । अग्निष्टोमे निष्येत्यर्थं नाम शस्त्रम्, तत्र निवि-
 द्धानीयमेतन् सक्तम्, तत्र द्वे अपि शम्येते । न तिष्ठन्तीत्यतिष्ठन्त्य,
 तासाम् “अतिष्ठन्तीनाम्” मेघोद्गन्तर्गतानामपाम्, ना हि मेघे
 गच्छन्त्येव तदाधारत्वात् । ‘अनिवेशनानाम्’ “अनिविश-
 मानानाम्” न हि ताः क्वचिन्निविशन्ते, यावज्जलाशयं
 नाप्नुवन्ति । तासामेवंविधानां “काष्ठानां मध्ये” अयम्वि-

तानां बाह्यतो मेघाख्यं “निहितम्” अवस्थापितं धात्रा
 “शरीरम्” आवृत्य अपः, तासामेव गुमये । ताः पुनः ‘आपः’
 तस्य “वृत्रस्य” मेघस्य “निष्पन्नं निर्णामं” येनासौ नीचैर्नमति तं
 प्रदेशं “विजानन्ति” इव । यतस्तेन प्रदेशेन “विचरन्ति” प्रचरन्ति
 निम्नानुसारिण्यो हि ताः । असावपि वृत्रस्तासु प्रचरन्तीषु
 तत्प्रचरणनिरोधं चिकीर्षुः मशरीरविवृद्ध्या दीर्घं तमः स हि
 तमः स्वत एव, धूमादिप्रभवत्वात् । यावन्तं प्रदेशं निम्नमनु-
 सरन्त्यो मेघस्य ताः स्नुता भवन्ति, निपित्म्यन्त्यस्तनो
 बहुतरासौ चर्द्धते । तदवच्छेदसया एवं दीर्घं तम आवृत्य
 ‘आशयन्’ आशेत इत्यर्थः । कः पुनरेवमाशयन् ? ‘इन्द्रशत्रुः’
 इति समन्तार्थः ॥

अधैकपदनिरुक्तम् ।—“शरीरं शृणातेः (२८३ पृ०)” हिंसा-
 र्थस्य, हिंस्यते हि तत् । “शस्त्रातिर्वा (२८३ पृ०)” हिंसार्थस्य “दीर्घं
 द्राघतेः (भू० अ०)” वृद्ध्यर्थस्य, वृद्धं तद् भवति । “तमः तनोतेः
 (नना० उ०)” नेन हि मर्यमेव तत्रं भवति । “आ शयन्” “आङ्”
 पूर्वस्य “शेतेः” । ‘इन्द्रशत्रुः, इन्द्रोऽस्य शमयिता वा’ हन्तेत्यर्थः
 “शातयिता वा” हन्ता वा, धात्वन्यत्वमर्थकत्वम् ॥

इह मन्त्रे वृत्र इत्येतच्छ्रुतं तदेतन् नैगमानुप्रसक्तं विचार्यते
 इत्युपयुक्तस्तच्छब्दः । आह,—“को वृत्रः ?” उच्यते,—“मेघ
 इति नैरुक्ताः, त्वाष्ट्रोऽसुर इत्येतिहासिकाः” । निरुक्तमधीयते
 नैरुक्ताः । आह,—यदि मेघो वृत्रो य एष मन्त्रेषु यत्र सद्रूपमे
 भवते तत्र कः समाधिः ? इति । उच्यते,—“अपाञ्च ज्योतिषश्च

मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति” ।
 ‘अपाञ्च’ मेघोदरान्तर्गतानां ‘ज्योतिषश्च’ वैद्युतस्य उद्भूतवृत्ते
 ‘मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते’ तेन हि वैद्युतेन ज्योतिषा
 वाय्वा वेष्टितेन इन्द्राद्येनोपताड्यमाना आपः प्रस्थन्दते—वर्षं
 भावाय कल्पन्ते । ‘तत्र’ एव सत्युद्भूतजसो गतिरेतरप्रति
 द्वन्द्वभूतयोः ‘उपमार्थेन’ रूपकत्पनया ‘युद्धवर्णा भवन्ति—इति
 युद्धे रूपकाणीत्यर्थः । न ह्यत्र यथाभूतं युजमस्ति, न हीन्द्रस्य
 शत्रवः केचन सन्ति । मन्त्रोऽपि चैतस्मिन्नर्थे अस्ति नेन्द्रस्य
 शत्रवः,—“यदचरन्तवा वावृधानो यलानीन्द्र प्रनुवाणो जनेषु ।
 मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाथं शत्रु न नु पुरा विवित्से ॥”
 (ऋ० स० ८, १, १५, २) । वामदेवपुत्रस्य बृहदुक्तस्यार्थम् ।
 त्रिष्टुप् । व्यूढस्याष्टमेऽहनि निष्पेक्षये शस्यते । ‘यत्’ ‘अचर’
 त्व नानाप्रकारं ‘तन्वा वावृधान’ शरीरेण विग्रहवान् भूत्वा
 वावृधान पुन पुन घड्यमानः । कथं पुनरचर ? “यलानीन्द्र
 प्रनुवाणो जनेषु” । ‘यलानि’ आत्मीयानि वीर्याणि, हे ‘इन्द्र’
 ‘प्रनुवाण’ इव । क्व ? ‘जनेषु’ । किं त्व तथैव ? न । “मायेत्सा
 ते यानि युद्धान्याहुः” । ‘यानि युद्धान्याहुः’ ऐतिहासिका,
 नानारूपाण्युपप्रदर्शयन्त, ‘सा’ अपि च ‘ते’ तत्र ‘माया इत्’
 मायैव । किं कारणम् ? ‘नाथ’ शत्रु त्वारिति प्रत्यनीम्भूतः,
 ‘न नु पुरा’ नापि पुरा ऋद्धिशास्त्रान्, यावद् वाय्यं त्रिजित् क्वचि
 दस्ति सत् तत् त्वमेव । “वीर्यं नै प्रावीर्यमिन्द्र इति ह
 विज्ञायते” । क्व ते शत्रु ? येन सायं युयोविधः । एतन् न्वमपि

‘विवित्से’ वेत्स्येव, न केवलमहमेवेत्यभिप्रायः । एवमेतन्मन्त्रे
मायात्वमेव युद्धमिति ध्रूयते । विज्ञायते च “तदाहुर्नैतदस्ति
यद्देवासुरमिति” । तस्मात् साधूक्तम्,—अपाञ्च ज्योतिषश्च
मिश्रोभायकमणो जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति” ॥

आह,—किं वृत्रचदेव रूपाणि भवन्ति ? नेत्युच्यते,—
“अहिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च” । च समुच्चयार्थो
द्रष्टव्यः । वृत्रवच्चाहिवच्चेति मन्त्रवर्णा भवन्ति, ब्राह्मणवादाश्च
शास्त्रान्ते भवन्ति, तदप्युपेक्षितव्यम् । “तस्मिन् हते वृत्राख्ये
मेवे हते “प्रसस्यन्दिह आप” ॥

“तदमिवादिना एषा”—॥ २ ॥

ढामपत्नीरहिगोषा अतिष्ठन्निर्द्धा आपः पणिनेर
गानः । अपाम्बिलमपिहितं यदामीदृष्टं जवन्त्या अपत-
द्वनार ॥ ढामपत्नीर्दामाधिपत्यो ढासो ढस्यतेरुपदामयति
कर्माण्यहिगोषा अतिष्ठन्नहिना गुप्ता अहिरयनादेत्यन्त-
रिक्षज्यमपीतरोऽहिरेतस्मादेव निर्द्धमितोपसर्ग आहन्तीति ।
निर्द्धा आपः पणिनेर गानः । पणिर्गणिग भवति पणिः
पणनाद्वणिग् पण्यं नेनेत्ति । अपां विलमपिहितं यदामीत् ।
विल भग् भवति विभक्तेर्ब्रह्ममिरानपरवार तद् वृत्रो
वृणोतेषां रत्तेषां वर्द्धतेषां यद्वृणोत्तद् वृत्रम्य वृत्रत्वमिति

विज्ञायते यदवर्त्तत तद् वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते यद-
वर्द्धत तद् वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ २, ५ ॥

दासपत्नीति । ‘अपां’ ‘यत्’ ‘विलं’ निर्गमद्वारम् ‘अपिहितम्’
‘आसीत्’ तेन मेघेन, ‘तत्’ यदा इन्द्रः तं ‘वृत्रं’ मेघं ‘जघन्वान्’
निजग्निवान् अहत, हत्वा च ‘अपयवार’ अपावृतवान् । अथ
तदा तस्मिन् निहते अपावृते च द्वारे ताः आपः ग्रस्यन्दिरे घर्ष-
भावेनेति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“दासपत्नीः दासाधिपत्न्यः” दासः
कर्मकरः, तं हि ता अधिष्ठाय पान्ति रक्षन्ति । स हि कर्मणा
श्रान्तः, तासु पीतासु विश्रान्त आप्यायितो भवति । विग्रह-
प्रसक्तं निरुच्यते,—“दासो दस्यतेः (दि० प०)” स हि “उप-
दासयति” उपक्षयति कृष्यादीनि “कर्माणि” । “अहिगोपाः”
“अहिना गुप्ताः” । “अहिः” कस्मात् ? उच्यते,—“अयनात्”,
“एति” हि असौ “अन्तरिक्षे” । शब्दसामान्यान्निरुच्यते,—
“अयमपीतरोऽहिः” सर्पः “एतस्माद्वैव” असावपि हि एति ।
अथवा “निर्हंसितोपसर्गः” स्यात् । कथम् ? “आहन्ति” असौ
भोगेनेत्यादिः । आङ्पूर्वस्य हन्तेः (अदा० प०), स पुनरयमुप-
सर्गं निहस्य हस्यं कृत्वा अहिरुच्यते । “पणिर्यणिग् भवति”—
इति पर्यायेण तरघवचनम् । “पणिः पणनात्” पणिति ह्यसौ
व्यवहारं करोति । पर्यायप्रसक्तं निरुच्यते,—“वणिक् पण्य”

घणिजो यत् द्रव्यं तत् पण्यम्, तदसौ “नेनेक्ति” नित्यकालं
 शुचीकरोति मूल्याहं स्यादिति । “विलं भरं भवति” “विमर्त्तः
 (जु० प०)” धातोः, भृतं हि तदुदकादिभिः । “वृत्रो वृणोतेर्वा
 (स्वा० उ०) घर्त्ततेर्वा (भू० आ०) घर्द्धतेर्वा (भू० आ०)”—
 इत्येषां धातूनामन्यतमस्य । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे भवति,—
 “यद्वृणोत्” अन्तरिक्षमुदकं वा, महत्त्वात् “तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्”
 —“इति” एषं ब्राह्मणोऽपि “विज्ञायते” विचार्यमाणो ज्ञायते ।
 अथवा “यदघर्त्तत” इन्द्रेण हतो वृत्रो मेघः अपां विले अपावृते
 अपः वृष्टिभागेन अघर्त्तयत् प्रावर्त्तयत्, “तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्” ।
 अथवा “यत् अवर्द्धत” असावतिमात्रप्रमाणम्, “तद्वृत्रस्य
 वृत्रत्वं” स्यादिति ॥ ३ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य [द्वितीयाध्यायस्य]

पञ्चमः पादः ॥ २, ५ ॥

पष्ठः पादः ॥

रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशती रात्रिः कस्मान् प्र-
 मयति भूतानि नक्तञ्चारीण्युपरमयतीतराणि ध्रुवीकरोति
 रातेर्वा स्यादानकर्मणः प्रदीयन्तेऽस्यामवश्याया उपोनामा-
 न्युत्तराणि षोडशोपाः कस्मादुच्छतीति सत्या रात्रेरपरः
 कालस्तस्या एषा भवति ॥ १ ॥

“काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य भवति”—इत्यत आरभ्य दिङ्नामप्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम्, प्रकृतमिदानीमुच्यते,—
 “रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशतिः” । रात्रेर्नामानि ‘रात्रि-
 नामानि’ । ‘उत्तराणि’ इति प्रकृतेभ्यो दिङ्नामभ्यः तमःसतन्त्रा
 हि रात्रिः, तस्य च तमसो दिक्ष्वेवात्मलाभो भवति, अतो
 दिङ्नामभ्य उत्तराणि रात्रिनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ?
 ‘त्रयोविंशतिः’ त्रीणि च विंशतिश्च त्रयोविंशतिः (२३) । कतमानि
 पुनस्तानि ? “श्यावी, क्षपा, शर्यरी”—इत्येवमादीनि । श्याव-
 घर्णा हि रात्रिरिति श्यावी । स्वैः स्वैः कर्मभिः अहनि क्षीणान्
 प्राणिनः इयं स्वापेन पार्तीति क्षपा, अस्यां हि सुप्ताः पुनर्नवा इय
 प्राणिनः प्रातरुत्तिष्ठन्ति । शरणमस्यां स्वापार्थं त्रियत इति शर्यरी ।
 इत्येवमादि सर्वत्र योज्यम् ॥

आह,—“रात्रिः कस्मात् ?” इति । उच्यते,—इयं ह्यागच्छन्ती
 प्रकर्षेण गमयति । कानि ? “भूतानि नक्तञ्चारीणि” पिशाचा-
 दीनि, तानि हि विगतेऽहनि रात्र्यामुपस्थितायां प्राप्तेऽयं विहार-
 समयः इति प्रकर्षेण गमन्ते । “उपरमयतीतराणि ध्रुवीकरोति”
 इतराण्यपि दिवाचारीणि सैवोपरमयति, तस्यां ह्युपस्थितायां
 दिवाचराणि भूतानि मनुष्यादीनि इतिकर्तव्यताभ्यः उपरमन्ति,
 उपरम्य च स्थिरीभवन्ति निवासाय । “रातेर्घां स्यान् दान-
 कर्मणः” दानार्थस्य । आह,—किमस्यां प्रदीयते ? उच्यते,—
 “प्रदीयन्तेऽस्यामचश्यायाः” अवश्यमायन्तीत्यचश्यायाः, तुपारा
 इत्यर्थः, ते हि रात्रौ निपतन्ति ॥

“उपोनामान्युत्तराणि षोडश” उपसो नामानि । रात्रेरव
हपरः कालः उप आत्यो भवतीति रात्रिनामस्य ‘उत्तराणि उपो-
नामानि’ । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘षोडश’ (१६) षट् च दश च
षोडश । कतमानि पुनस्तानि ? “विभाचरी, सूतरी”—इत्येवमा-
दीनि । विविधां मियं भासं वृणोतीति विभाचरी । शोभनं नरा-
णामस्यासुत्यानं भवतीति सूतरी । इत्येवमादि निर्वचनं योज्यम् ॥

आह,—“उपाः कस्मात् ?” इति । उच्यते,—“उच्छ्रूयति
सत्या.” । ‘उच्छ्री विद्यासे (भू० प०)’ विद्यासयति हीयं तर्मासि
तस्मादुच्छ्रतीत्येवमस्या एतस्मिन् कर्मणि सत्याः कर्त्तरि कारके
भास उपा इत्येतदभिधानं भवति । आह,—का पुनरियमुपाः ?
इति । उच्यते,—“रात्रेरपरः कालः” स उपा इत्युच्यते ।
आह,—कथमेतदुच्यते रात्रेरपरः कालः उपाः ? इति । उच्यते,
“नम्याः” उपसः रात्रेरपरकालत्वम् । “एषा” निर्वाचिका प्रहृ
“भवति”—॥ १ ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमचित्रः प्रकृतो
अजनिष्ट विभ्वा । यथा प्रसूता मधितुः मवाय एवा रात्र्यु-
पसे योनिमरिक् ॥ इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमचित्रं
प्रकृतनं प्रजाततममजनिष्ट विभृततमं यथा प्रसूता मधितुः
प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युपसे योनिमरिचन् म्यानं
स्योयोनिमभियुत एनां गर्भस्तस्या एषापरा भवति ॥ २ ॥

इदं श्रेष्ठमिति । आङ्गिरसस्य कुत्सस्येयमार्यम्, उत्तरा च ।
 उमे अपि त्रिष्टुभावेते, प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्येते । “इदम्”
 उपोलक्षणं “ज्योतिः” “श्रेष्ठम्” आदित्यादीनां “ज्योतिषाम्”
 इति निर्द्धारणे पष्ठो । आदित्यो हि तापकः प्रकाशकः, चन्द्रमा
 अथ निशीतः प्रकाशकश्च, इदं पुनर्नात्युष्णं नातिशीतं प्रकाशकञ्च ।
 इत्येवमादित्यादीनामिदमेव श्रेष्ठम् । ‘आगात्’ “आगमत्”
 आगच्छतीत्यर्थः । “चित्र” चायनीयं पूजनीयं वा श्रेष्ठत्वादेव,
 ‘प्रकेतः’ “प्रकेतनं प्रज्ञानतमम्” “अजनिष्ट” जातमित्यर्थः । जातं
 सदागच्छति सर्वासु दिक्षु । ‘विभ्वा’ “विभूततमम्” इदमति-
 महत्त्वाद् विभूततमं विस्तीर्णतमम्, इतराणि परिच्छिन्नतराणि
 ज्योतीषा अपेक्ष्य । किञ्च, “यथा प्रसूता” प्रकर्षेण सूता प्रसव-
 मनुप्राप्ता । सूतिशब्दः प्रसवार्थः । “रात्रिः” “सवितुः”
 “आदित्यस्य” “सवाय” “प्रसवाय” आदित्योत्सृष्टे देशे जायते ।
 “एवम्” “एव” “रात्री” रात्रिः उपसो जन्मार्थं “योनि” “स्थानम्”
 अवकाशम् “उपसे” आत्मलाभाय ‘आरैक्’ “अरिचत्” आरेव-
 यति, ददातीत्यर्थः । यथोपा आदित्यस्य जन्मनो हेतुस्तदनन्तर-
 जन्मत्वात्, एवं रात्रिरुपसो जन्मनो हेतुः, इत्येवमस्यामृचि रात्रे-
 रेव घापरः कालः उपःसञ्ज्ञित इति गम्यते । स्थानं योनिश्च-
 नोच्यते । यद्धि यस्मिन् विधीयते, तन् तेन साकं युतं भवति
 मिश्रीभूतमित्यर्थः । इयमपीतरा—“स्त्रीयोनिः” एतस्मादेव ।
 किङ्कारणम् ? “अभियुतः” हि “गर्भः” “एनाम्” भवति, आमि-
 श्रीभूत इत्यर्थः । पूर्वत्र,—“अयमपीतरो योनिः, एतस्मादेव ।

(किम् ?) परियुतो भवति” इति परियचनक्रियासामान्येन निरुक्तो योनिशब्दः, इह पुनः ‘अभियुत एतां गर्भः’ इति मिथ्या-
भावसामान्येन उभयलिङ्गद्वयं चास्योपदर्शितम्,—इह स्त्रीलिङ्गम्,
तत्र पुलिङ्गम् इति । “तस्याः” उपसः “एषा” “अपरा” ऋन्
“भवति”—(अस्यैवार्थस्य दृढतायै रात्रेरपरः काल उवा उच्यत
इति) ॥ २ ॥

रुशद्वत्सा रुशती श्रं त्यागादारैर्गु कृष्णा सदनान्यस्याः ।
समानवन्धू अमृते अनूची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने ॥
रुशद्वत्सा सूर्य्यवत्सा रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः
सूर्य्यमस्या वत्समाह साहचर्याद्रिसहरणाद्वा । रुशती श्वेत्या-
गात् । श्वेत्या श्वेततेररिचत् कृष्णा सदनान्यस्याः कृष्ण-
वर्णा रात्रिः कृष्णं कृष्यतेर्निर्कृष्टो वर्णोऽर्थेन संस्तौति
समानवन्धू समानवन्धने अमृते अमरणधर्माणावनूची इती-
तरेतरमभिप्रेत्य द्यावा वर्णं चरतस्ते एव द्यावौ द्योतनादपि
वा द्यावा चरतस्तया चरत इति स्यादामिनाने अन्योन्य-
स्याध्यात्मं कुर्वाणे अहर्नामान्युत्तराणि द्वादशाहः कस्मादु-
पाहरन्त्यस्मिन् कर्माणि तस्यैव निपातो भवति वैश्वानरी-
यायामृचि ॥ ३ ॥

स्थाद्वत्सेति । “दशद्वत्सा” रोचिष्णुवत्सा, सय्यो हि रोचिष्णु, तं “सूर्यम् अस्या वत्समाह” मन्त्रद्वक् । “साह चर्यात्” । मातृसहचरो हि वत्सो भवति, अयमपि चानथोपसा सह चरतीत्येतस्मान् सामान्याद् वत्स उच्यते । “रसहरणाद्वा” । यथा हि मातुरूधस क्षीराख्यस्य रसस्याहर्ता भवति वत्स, एव मेयोऽय्यौषसिकानामवश्यायाख्याना रसानामाहर्ता भवति रश्मिभि, —इत्येतस्मात् सामान्याद् वत्सत्वम् । “दशती” रोचनशोला आत्मनापि । “श्वेत्या” “श्वेतते” धातो (भू० आ०) । श्वेतो वर्ण एत्यस्याम्, श्वेतवणत्यर्थः । या चैव लक्षणा उपा, सा “आगान्” आगच्छति । आगतायाश्च तस्या ‘आरैक्’ ‘अरिचन’ आरेचयति । “वृष्णा” ‘वृष्णवर्णा रात्रि’ । किमारेचयति ? “सदनानि” ध्यानानि । “अस्या” उपस । येधियमुपा ध्यानेषु आगता सती आसीदति, तान्यारेचयति रात्रि । एव तावदयमर्द्धशो रात्र्युपसोर्विभक्तस्तुति, “अथ” अनेनोत्तरार्द्धेन “पने” रात्र्युपसी “सस्तौति” । —“समान यन्धू” एते रात्र्युपसी, “समानयन्धने” समानमनयोर्गन्धनम् । आदित्यम्येय हास्तमयं प्रति रात्रिर्येडा सश्लिष्टा, उदय प्रत्युपा, एव समानान्ध । “अमृते, अमरणधर्माणौ” न हि रात्र्युपसी त्रियेते । “अनूर्था इतोतरेतरमभिप्रेत्य” इतरेतर सश्लिष्टे होने । “द्यावा घर्णे चरत” । “ने एव” रात्र्युपसी । “द्यावा द्योत नान्” उपा हि म्येन प्रचारेण होतने, रात्रिरपि म्येन तमोर्वाप्येण नक्षप्रगणेन वा म्यमधिकारं प्रति द्योतने । एव हि द्यापेति

द्विवचनम् “अपि वा” तृतीयान्तमेकवचनमेतत् स्यात्,—द्यौ, तथा
 “द्यावा” ‘सहयुक्ते (पा० २, ३, १६)’ । “तथा” सह स्पर्द्ध-
 माने “वरत.” गच्छतः । कथम्पुनश्चरतः ? “आमिनाने” ।
 आङ् मध्यर्थे ‘तोदस्येव शरण आ महस्य । तुदस्येव शरणेऽधि
 महत.”—इति (नैग० का० ५, २, ५) । उषा अपि रात्रेरधि
 आत्मानं निर्मिमोते, रात्रिरप्युपस, इतरेतरसंश्लिष्टे होमे रात्र्यु-
 पसी । तस्मादेवमुच्यते,—“अन्योऽन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे”
 इति ॥

उप शब्दतत्त्वावधारणार्थं प्रसक्तावेतौ मन्त्रौ उपवर्णितौ,
 प्रकृतमिदानीमुच्यते,—“अहर्नामान्युत्तराणि द्वादश” । अहो
 नामानि, ‘अहर्नामानि’, ‘उत्तराणि’ प्रकृतैर्म्य उपोनामभ्यः, उपस
 एवानन्तरग्रहर्भवति, तस्मादुपोनामभ्य उत्तराणि अहर्नामानि ।
 कियन्ति पुनस्तानि ? ‘द्वादश’ । द्वे च दश च द्वादश (१२) ।
 कानि पुनस्तानि ? “चस्तोः, द्युः, भानुः”—इत्येवमादीनि । वस्तौ
 उद्योतिरिति वस्तोरित्युच्यते । यथैव हि ध्रुवं मन्त्रे तथैवेह
 समाध्यातम् । द्युः, द्योतते ह्येतन् ज्योतिषा । भानुः, भासते
 ह्येतन् उद्योतिषेत्येवमादि योज्यम् ॥

आह,—“अहः कस्तान्” ? उच्यते,—“उपाहरन्त्यस्मिन्
 कर्माणि” न हि तथा रात्रावनुतिष्ठन्ति कर्माणि कर्मकराः,
 यथाहनि ॥

“तस्य” अहः “एव निपातो भवति” । नैघण्टुकवृत्त्या ।
 “वैश्वानरीयायाम्” वैश्वानरदेवतायाम् “ऋचि”—॥ ३ ॥

अहश्च कृष्णमहरर्जुनञ्च विपर्त्तते रजसी वेद्याभिः ।
 वैश्वानरो जायमानो न राजाग्रातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि ॥
 अहश्च कृष्णं रात्रिः शुक्लञ्चाहरर्जुनं विपर्त्तते रजसी वेद्या
 भिर्येदितव्याभिः प्रवृत्तिभिर्वैश्वानरो जायमान इवोद्यन्ना
 दित्यः सर्वेषां ज्योतिषां राजाग्राहन्नग्निर्ज्योतिषा तमांसि
 मेघनामान्युत्तराणि त्रिशन्मेघः कस्मान्मेहतीति सत आ
 उपर उपल इत्येताभ्या साधारणानि पर्यतनामभिरुपर
 उपलो मेघो भवत्युपरमन्तेऽस्मिन्नध्राण्युपरता आप इति
 वा तेषामेषा भवति ॥ ४ ॥

अह शब्दो हि रात्रिमहश्चोभयमभिधत्ते, अत सन्देहपदम्,
 तस्यैव विभागोऽस्यामृचि उपपदविशेषात् प्रदर्श्यन्ते,—अहश्च
 कृष्णमिति । भरद्वाजस्येयमार्पम् । त्रिष्टुप् । षष्ठस्य षष्ठेऽह
 न्याग्निमारुते शस्त्रे शस्यते । “अहश्च कृष्ण रात्रि शुक्ल चाह-
 र्जुनम्” । अर्जुनशब्दो हि शुक्लपर्याय । “विपर्त्तते” विपर्य
 येण वर्त्तते । रात्रिरतीता, अह आयातम्, अहरतीत, रात्रिग
 याता, इत्येवम् । “रजसी” रज्जवे । ज्योतिषा हि भूतान्यहो
 रक्षयति, तमन्ता रात्रि । “वेद्याभिः” “येदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः”
 न हि तासां प्रवृत्तीनामन्तोऽस्ति, अहनि च रात्रौ च प्राणिनाम
 न्ता वेदितव्या एव भवन्ति, यदुक्त्यान्, न हि चिदितानामन्ता

कदाचित् । किञ्च, “वैश्वानरः” अग्निः ‘अवातिरत्’ “अवाहन्”
अपहन्ति, स्येन “ज्योतिषा तमांसि” । कथमुत्तरपहन्ति ?
‘जायमानो न न राजा’ “जायमान इव”, “उद्यन्” “सर्वेषां”
सर्वभूतानां “राजा” “आदित्यः” । यथा हाद्यन्नादित्यस्तमांसि
अपहन्ति दिवा, एवम् “अग्निः” अपि रात्रावपहन्तीत्यग्निरा-
दित्येन तम उपघातः, इत्युपमीयते ॥

“मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशत्” । मेघानां नामानि तानि
उत्तराणि, प्रकृतेभ्योऽहर्नामभ्यः, मेघा ह्यहनि रात्रौ चाशेषेण
भवन्त्यतो रात्र्यहर्नामभ्य उत्तराणि मेघनामानि । कतमानि
पुनस्तानि ? “अद्रिः, ग्रावा, गोत्रः”—इत्येवमादीनि । अद्रिः,
आदरयितव्यो भवति ह्यसाद्युदकार्यमित्यद्रिः । ग्रावा, गृणातेर्वा
गृह्णातेर्वा, गृणात्यसौ शब्दं करोति, गृहीतश्चोदकमनेनेति । गोत्रः,
गोर्वांगत्र । इत्येवमाद्यभ्युहित्यम्, पर्यतनामत्वेऽपि यथा-
सम्भवं योज्यम् ॥

आह,—“मेघः कस्मात्” ? उच्यते,—“मेहतीति” सिञ्च-
त्यसौ । एवं कर्त्तरि कारके “सतः” अस्यैतदभिधानं भवति ।
तेषां मेघनाम्नाम् “आ उपर उपल इत्येताभ्यां” प्राक् उपर उपल
इत्येताभ्यां यानि नामानि, तानि “साधारणानि पर्यतनामभिः”
तद्देशं प्रकरणौपपदाभ्यां विशेयोऽवधार्यः । ‘आ उपर इत्ये-
तस्मात्’—इति वक्तव्ये “आ उपर उपल इत्येताभ्यां” युक्तम्,
उभापि होतौ समाननिर्वचनी शब्दाधिकस्मिन् निरुक्ते निरुक्ती
भविष्यत इति, रलोश्चाविशेषव्यापनार्थम् । “उपर उपलो मेघ

भवति” उपर इति च उपल इति च मेघ उक्तो भवति । उपर-
शब्दादारभ्य मेघनामान्मेघ, पर्वतनामानि ॥

आह,—उपरः कस्मात् ? उच्यते,—“उप” गम्य “रन्ते”
“अस्मिन् अन्नाणि” । अथ “घा” । “उप” गम्य “रताः”
“आपः” भवन्ति “इति” । उपलोऽप्येतस्मादेव रलोरविशेषेण ॥

आह,—कथं पुनर्गम्यते उपरशब्देन मेघ एवोच्यते, न
पर्वतः ? इति । उच्यते,—“तेषां” मेघानाम् उपरशब्दवाच्यत्वे
विशेषलिङ्गाचिका “एषा” ब्रह्म् “भवति”—॥ ४ ॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन् कृन्तवादेषामुपरा-
उदायन् । त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपा द्वा वृत्रकं बहूतः
पुरीषम् ॥ देवानां निर्माणे प्रथमा अतिष्ठन्माध्यमिका
देवगणाः प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो भवति विकर्त्तनेन
मेघानामुदकं जायते त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपाः । पर्जन्यो
वायुरादित्यः शीतोष्णवर्षरोषधीः पाचयन्त्यनूपा अनुवपन्ति
लोकान् स्वेन स्वेन कर्मणायमपीतरोऽनूप एतस्मादेवानूप्यत
उदकेनापि बान्वाविति स्याद्यथा प्रागिति । तस्यानूप इति
स्याद्यथा प्राचीनमिति । द्वा वृत्रकं बहूतः पुरीषम् ।
वाग्वादित्या उदकं वृत्रकमित्युदकनाम ब्रवीतेर्वा शब्द-
कर्मणो भ्रंशतेर्वा पुरीषं पृणातेः पूरयतेर्वा ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य पष्ठः पादः ॥ २, ६ ॥

देवानां मान इति । वसुक्तस्येन्द्रपुत्रस्येयमार्यम् । त्रिष्टुप् ।
 महाव्रते मरुत्वतीये शस्यते । 'देवानां' दानादिगुणयुक्तानां
 'माने' विमाने निर्माणे । यदा देवाः सृष्टाः प्रजापतिना, तदैत
 एव माध्यमिका देवगणाः 'प्रथमाः अतिष्ठन्' एतेऽपि हि दानादि-
 योगाद् देवा उच्यन्ते । प्रथमाः प्रकृततमा मुख्या इत्यर्थः ।
 मेघाभावे हि सर्वमेवेदं जगद् वर्षाभावाद् म्यात् । तस्मादेत
 एव प्रकृततमाः अतिष्ठन् स्थितवन्तः । सृष्टौ हि सर्वदेवानामेत
 एवाग्रे सृष्टा इत्यभिप्रायः । किञ्च, 'वृन्तत्रान्' उत्तन्तात्
 प्रदेशान् 'एषां' मेघानामिन्द्रेण 'उपराः' आपः 'उदायन्' आगत-
 पत्यः, आगच्छन्ति च । किङ्कारणम् ? विकर्त्तनेनैव हि मेघाना-
 मुदकं जायते । उपरशब्देनात्रोदकमुक्तम्, तात्स्थ्यात्तच्छब्दो
 मञ्चाः क्रोशन्त इतिवत्, उपरेषु मेघेषु या आपः, ता उपचाराद्-
 परा इत्युच्यन्ते । किञ्च, यदा 'ताभिः' उपरामिरद्विरोपधयः
 प्रोहिता भवन्त्यस्य तदा 'त्रयः तपन्ति' त्रयः पर्जन्यादयः तपन्ति ।
 'पृथिवीं' पृथ्वीलोकम् । 'अनूपाः' ते एतनुषपन्ति लोकान् स्येन
 स्येन कर्मणा यथाकालमनुगृह्णन्ति । एतदनुषपनं लोकानां यद्
 वर्षादिभिः पर्जन्यादयो यथार्यमोषधीः पात्रयन्ति । किञ्च, 'हा
 वृष्टकं वहतः पुरीषम्' हा वाय्वादित्यौ वहतः आश्विपत इतः
 पृथिवील्लोकात् वृष्टकमुदकम् । किलक्षणम् ? पुरीषम्, प्रीण-
 यितृ वा सतः ॥

"अयमपीतरोऽनूपः" नयनूपः समुद्रानूपो वा । "एतस्मा-
 दिव" वपतेर्धातोः असाद्यपि हि "अनूप्यते" अनुप्रकीर्ष्यते नित्य-

कालम् “उदकेन” । “अपि वा” एवमन्यथा स्यात्,—आप्नोते;
 अन्वाप्यतेऽसावुदकेनेति “अन्वाप्” । पुरस्तादञ्चतीति “प्राक्”,
 “तस्य” अन्वाचित्येतस्य सतः “अनूप इति” एष शब्दः “स्यात्”
 “यथा प्राचीनमिति”, प्रागित्येवं सतः प्राचीनम् । “वृषूकमिति
 उदकनाम” इति । पर्यायवचनेन तत्त्वाभिधानम् । “व्रधीतेर्वा”
 शब्दार्थस्य (अदा० उ०) शब्दकारि हि तद् भवति । “भ्रंश-
 तेर्वा” भ्रश्यति (दि० प०) हि तन्मेवादिति ॥ ५ ॥

निरुक्तव्याख्यायां सप्तमाध्यायस्य [द्वितीयाध्यायस्य]

पष्ठः पादः ॥ ६ ॥

सप्तमः पादः ।

वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशद् वाक् कस्माद्वचेस्तत्र
 सरस्वतीत्येतस्य नदीवद्देवतावच्च निगमा भवन्ति तद्यद्
 देवतावदुपरिप्राक्तद् व्याख्यास्यामोऽर्थतन्नदीवत् ॥ १ ॥

वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशन् । मेघनामप्रसक्तौ “देवानां
 माने”—इत्येव मन्त्रो व्याख्यातः । प्रकृतमिदानीमुच्यते,—
 वाङ्नामानितीति । पाचो नामानि ‘वाङ्नामानि’,... ‘उत्तराणि’
 प्रकृतेभ्यो मेघनामभ्यः । मेघेभ्येव हि भूयसी पाप् भवति इति

ततो वाङ्नामानि भवन्ति । कियन्ति पुनस्तानि “सप्तपञ्चाशत्”
सप्त च पञ्चाशच्च सप्तपञ्चाशत् (५७) । कतमानि पुनस्तानि ?
“श्लोकः, धारा, इडा”—इत्येवमादीनि । श्रूयते इति श्लोकः ।
घ्रियते तं तमयमघधारयितुमिति धारा । तं तमथं प्रति ईद्रे
गच्छतीति इडा । इत्येवमाद्यभ्यूहितव्यम् ॥

आह—“वाक् कस्मात्” ? उच्यते,—“घचेः” घातोः
(अदा० प०) । उच्यतेऽनयेति घाक् । “तत्र, सरस्वतीत्येतस्य”
तत्र तस्मिन्, सप्तपञ्चाशत्के वाङ्नामगणे सरस्वतीत्येतस्य नाम
“नदीवद् देवतावच्च निगमा भवन्ति” नद्यर्थयुक्ताश्च देवतार्थयुक्ता-
श्चेत्यर्थः । “तत्” तत्रैवं सति, “यत्” अभिधानं “देवतावत्”,
“तत्” अधिरुत्ये “उपरिष्ठाद् व्याप्यास्यामः” षोडशेऽध्याये
“पावका नः सरस्वती (ऋ० सं० १, १, ६, ३)”—इत्येतस्मिन्
मन्त्रे । “अथ” पुनः यत् “एतत्” “नदीवत्”, तद्
व्याख्यायते—॥ १ ॥

इयं शुष्मेभिर्विस्रवा इवारुज्जत्मानु गिरीणान्तविपे-
भिरुर्मिभिः । पारावतघ्नीमनसे सुवृत्तिभिः सरस्वतीमावि-
वासेम धीतिभिः ॥ इयं शुष्मैः शोषणः शुष्ममिति बलनाम
शोषयतीति सतो विमं विस्पतेभेदनकर्मणो वृद्धिकर्मणो वा
मानु समुच्छ्रितं भवति समुन्नुन्नमिति वा महद्भिरुर्मिभिः
पारावतघ्नीं पारावारघातिनीं पारं परं भक्त्यधारमपरम-

वनाय सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः सरस्वतीं कर्मभिः परिचरे-
मोदकनामान्युत्तराण्येकशतमुदकं कस्मादुनन्तीति सतो
नदीनामान्युत्तराणि सप्तत्रिंशन्नद्यः कस्मान्नदना भवन्ति
शब्दवत्यो बहुलमासान्नैषण्टुकं वृत्तमाश्चर्यमिव प्राधान्येन
तत्रेतिहासमाचक्षते विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पैजवनस्य
पुरोहितो बभूव विश्वामित्रः सर्वमित्रः सर्वं संसृतं सुदाः
कल्याणदानः पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः पिजवनः पुनः
स्पर्द्धनीयजवो वा मिथ्रीभावगतिर्वा स वित्तं गृहीत्वा विपा-
द्लुतद्रयोः सम्भेदमाययावनुययुरितरे स विश्वामित्रो
नदीस्तुष्टाव गाधा भवतेत्यपि द्विवदपि बहुवत् तद्यद् द्विव-
दुपरिष्ठात्तद् व्याख्यास्यामोऽर्थतद् बहुवत् ॥ २ ॥

इयं शुष्मेमिरिति । भरद्वाजस्यार्पम्, जगती । 'इयं' सर-
स्वती नदी 'शुष्मेभिः' बलैः । किङ्करोति ? "विसर्पा इवायजत्"
यथा विसर्पानको विसमनादरेणैव मृदुत्वात् जनति, एवमियम-
नादरेणय यदपि 'सानु' भवति समुच्छ्रितं वज्रसङ्घातकल्प
'गिरीणां' 'सानु' शिखरं तदपि 'तविपेभिः' विसर्पानक इवानाद-
रेणैव 'रुजति' भनकीत्यर्थः । येयमेवंगुणविशिष्टा तामेतां यथं
'पारावतग्रीं' पाराचार्यातिनीं, सा हि 'ऊर्मिभिः' पारं चावारं च
उमे अपि हन्ति । 'अवसे' अचनाय रक्षणाय । आत्मनः कथ-

नाम रक्षेद्सावत्मानित्येवमयं पुरस्त्वृत्य 'सुवृत्तिभिः' सुप्रवृ-
त्ताभिः' स्तुतिभिः स्वरसौष्टवादियुक्ताभिः । किम् ? 'सरस्वतीम्
आविवासेम धीतिभिः' सरस्वतीमाभिमुप्येनावसिताः परिचरेम,
'धीतिभिः' "कर्मभिः" स्तुतिभिश्चानेकप्रकाराभिश्चेत्यर्थः । एष
समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“शुष्ममिति बलनाम” तद्धि “शोषय-
तीति सतः” सत इति कारकावधारणम् । विपर्ययेणापि
ह्यभिधानानामर्थो भवत्येवं मन्यमानो भाष्यकारो बलनामसु
पठितमपि सदेतदभिधानमेवमाह शुष्ममिति बलनामेति । “विम,
विस्मनेर्मदनकर्मणः तद्धि भिद्यते “वृद्धिकर्मणो वा” । यद्धते हि
तन् । “सानु” समस्तं हि तन् “उच्छ्रितं भवति, समुन्नुन्नमिति
वा” अथवा अद्धं नुद्धं प्रेरितं भवति । “पारं परं भवति” अवर-
म्मान् कृत्वात्, “आचारम् अवरम्” भवति परम्मान् कृत्वात् ॥

अस्यामृचि तविपेभिः, ऊर्मिभिः, पारायतघ्नीम्—इत्येतद्
विदोप्यलिङ्गं नदीसत्त्वं पश्यता भाष्यकारेण “अथैतन्नदीयन्”—
इत्युक्ता इयमृगुपात्ता । सरस्वतीशब्दस्य नद्यभिधायकत्वे इयं
पुनर्मन्त्रायणीयके “उत्स्रान्तः सरस्वती”—इत्यस्य पडर्चस्योत्तमा ।
एतच्च पुनः पटुर्चानुक्रमेण न “सारस्वती धेनुष्टर्गमालभेत यः क्षेत्रे
पशुषु वा चिवदेत”—इत्येतस्य पशोः सम्पत्तये । मेयमनेन प्रकारेण
सारस्वतस्य पशुहविषो याज्या भवति । एवञ्च सति इयमपि देवता-
वदित्येव समुपपद्यते, न त्वदेयता इत्यने । तदेवं कृत्वा भाष्य-
कारेण यदुक्तं, “तद्यदेयतावदुपरिष्ठान् नहुग्याज्यास्यामोऽथैनप्र-

दीवत्”—इति तद्विरध्यते ? तत्राक्त समाधि,—विभवो ह्यनु
पक्षीणशक्तयो मन्त्रशब्दा । प्रदर्शनमात्रमेतत् त्रियते । सर्वथैत
न्मन्त्रशब्दानां योऽर्थ उपपद्यते स योज्यो यथासम्भवमिति ।
देवतापक्षे विनियोगानुविधानाभिप्रायेण सरस्वती माध्यमिका
याक्, सा गिरीणां मेघानां सानूनि भञ्जयत्यूर्मिभिः पारावारै
द्यावापृथिव्यौ हन्तीति योज्यम् । तविपेभिर्ूर्मिभिः महद्विरित्ये
षमादि च योज्यम् । “सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः सरस्वती कर्मभिः
परिचरेम” गतार्थम् ॥

“उदकनामान्युत्तराणि एकशतम्” । उदकस्य नामानि
'उदकनामानि', 'उत्तराणि' प्रवृत्तेभ्यो घाडनामभ्य । मेघाश्रया
हि घाक्, मेघोत्थं चादकम् —स्तनयित्नुशब्दपूर्वकञ्चैति घाडना
मभ्य उत्तराण्युदकनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? 'एकशतम्'
एकञ्च शतञ्च एकशतम् (१०१) । कतमानि पुनस्तानि ? “धर्ण,
क्षौद, क्षटम्”—इत्येवमादीनि । धरणशीर्षमर्ण । क्षिप्रमु
नर्त्तति क्षौद । क्षाणिमग्नं करोतीति क्षटम् । इत्येवमाद्य
भ्युहितव्यम् ॥

याद,—“उदकं कस्मान्” ? उच्यते,—“उनर्त्तति मत्त”
तद्धि यत्र गच्छति तत्र उनति वेदयति । 'उन्दी वेदने (म्या०
प०)' । सत इति फारकावधारण पूर्वपदम् ॥

“नदीनामां पुनराणि मत्तत्रिशत्” । नदीनां नामानि 'नदी
नामानि', 'उत्तराणि' इति प्रवृत्तेभ्य उदकनामभ्य उत्तराणि,
नदीनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? 'मत्तत्रिशत् (३९) । यानि

पुनस्तानि ? “अवनयः, यह्यः, खाः, सीराः”—इत्येवमादीनि ।
अवनतेन निम्नेन प्रदेशेन यान्तीत्यवनयः । ह्यन्त्यो यान्तीति
यह्यः । ख्यातव्या भवन्तीति खाः । सरन्तीति सीराः । एव-
मादि योज्यम् ॥

आह,—“नद्यः कस्मात्” ? उच्यते,—“नदीनाः” ह्येताः
“भवन्ति” “शब्दवत्यः” शब्दसंयुक्ताः । किञ्च, “बहुलम्”
“आसां” नदीनाम्, अन्यदेवतेषु मन्त्रेषु “नैघण्टुकं वृत्तम्” अप्र-
धानम् । “आश्चर्यमिव प्राधान्येन” कचिदेव नदीदेवतो मन्त्रः
स्यात् । “तत्रेतिहासमाचक्षते” । यस्मिन् सूक्ते प्रधाना नद्य
एव, तत्रेमं निदानभूतमितिहासमाचक्षते इति आचार्याः ॥

“विश्वामित्रः” नाम “ऋषिः” । “सुदासः पैजवनस्य”
राज्ञः “पुरोहितो यभूव” । “विश्वामित्रः सर्वमित्रः” सर्वस्यैव
हि स मित्रं, सर्वमेव चां तस्य मित्रमिति विश्वामित्रः । “सर्वम्”
—इति किमुक्तं भवति ? उच्यते,—तद्धि “संसृतं” भवति,—
सङ्गतं भवत्येकस्मिन् । “सुदाः कल्याणदानः” तस्य हि नित्य-
मेव प्रशस्तं दानं भवति । “पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः” ।
“पिजवनः पुनः स्पर्द्धनीयजवः” तस्य हि स्पर्द्धाहो जघो वेगः ।
अथ “वा” “अमिथ्रीभावगतिर्वा” न तस्य मिथ्रीभूतपूर्वा गतिर-
न्यैर्वगवद्भिः, अतिशैब्र्यात् । तस्य पैजवनस्य विश्वामित्रः पुरो-
हितो यभूव । “सः” पुरोहित्योपार्जितं “चित्तं” धनं “गृहीत्वा”
“विपाद्भुतुद्रयोः” नद्योः “सम्मेदं” सङ्गमम् “आययौ” आगत-
वान्, यत्र विपाद्भुतुद्रयौ इतराभिः सिन्ध्यादिभिर्नदीभिः सम्भिन्ने

एकीभूते इत्यर्थः । “अनुययु” “इतरे” तदनुयायिनस्तस्करा वा ।
 “स विश्वामित्र” तास्तितीर्षु “नदी तुणव” — “गाधा”
 स्वत्पोदका यूय “भवतेति” । एतमर्थं पुरस्कृत्य कथं पुन
 स्तुष्टाव ? “अपि द्विवत्” द्विवचनसयुक्तैर्मन्त्रैः, “अपि बहुवत्”
 बहुवचनसयुक्तैर्मन्त्रैः । “तत्” तत्र, एव सति “यद् द्विवत्”
 द्विवचनवत्, “तत्” “उपरिष्ठात्” चतुर्दशाध्याये “प्रपर्वतानाम्
 (ऋ० स० ३, २, १२, १) — इत्येतस्यामृचि “व्याप्यास्याम” ।
 “अथ” पुन “एतद् बहुवत्” व्याख्यायते—॥२॥

रमघं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरूपं मुहूर्त्तमेवैः ।
 प्रसिन्धुमच्छा बृहती मनीषास्युरह्णे कुशिकस्य स्रुतुः ॥
 उपरमघं मे वचसे सोम्याय सोमसम्पादिन ऋतावरीरुत-
 वत्य ऋतमित्युदकनाम प्रत्यृत भवति मुहूर्त्तमेपरयनैरवनैर्वा
 मुहूर्त्तौ मुहुर्ऋतुर्ऋतुरत्तेर्गतिरुर्मणो मुहुर्मूलह इह कालो
 यावदभीक्ष्णञ्चेत्यभीक्ष्णमभिक्षणं भवति क्षणं क्षणोतेः
 प्रक्षुतः कालः कालः कालयतेर्गतिरुर्मणः प्राभिह्वयामि
 सिन्धु बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रजया
 वायनाय कुशिकस्य स्रुतुः कुशिको राजा बभूव क्रोशतेः
 शब्दकर्मणः व्रशतेर्वा म्यात् प्रशशयतिकर्मणः साधुविप्रो-
 शयितार्थानामिति वा नघं प्रत्युचुः ॥ ३ ॥

रमध्वं मे वचस इति । त्रिष्टुभ पताः । “उपरमध्वं मे” उपेत्ययमुपसर्गो मन्त्रस्य मध्यादाकृष्य भाष्यकारेण रमध्वमित्यनेन क्रियापदेन योजितः । उपरमध्वं मम “वचसे” “सोम्याय सोमसम्पादिने” सोमा हि अनेनास्मद्वचसा देवतानामवभूता बहवः सम्पादिताः, ता यूयमस्मै प्रतिविशिष्टाय वचसे सत्यतार्थम्,—कथन्नाम सत्यमिदं स्यादित्येवमर्थमुपरमध्वम्, मन्दवेगा गाधाश्च भवतेत्यभिप्रायः । हे “ऋतावरोः” उदकवत्यः । कियन्तं पुनः कालमुपरमध्वम् ? “मुहूर्त्तम्” न च नित्यमेव मन्दवेगतां गाधोदकतां वा प्रार्थये, किन्तर्हि ? यावदुत्तरेयमहं तावदेवेत्यभिप्रायः । *एवैः* एभिर्द्वैरतिप्रवृद्धैरुपरमध्वम् । “अवनैर्वा” कामैरेतैरस्मत्प्रार्थनाविशेषैः—उत्तरेम, गृहान् गच्छेम, चित्तं प्रापयेम, इत्येवमाभिर्निमित्तैः प्रार्थ्यमाना अस्माभिरुपरमध्वम् । अथ वा “अवनैः” चित्रैर्गमनैर्वाचद्विष्यैर्दूयमभिप्रवृत्तास्तैरुपरमध्वम् मुहूर्त्तम् । यदैवमविशेषेणोच्यमाना न शुश्रूषुः, तदैका-मुद्दिश्य प्रवृत्ते वक्तुम्,—‘सिन्धुमच्छ अच्छ’ । अतोः स्थाने । ‘अहे’—इत्येतत् पदमाकृष्य “प्र अभि ह्वयामि” इत्येवं योजितं भाष्यकारेण । किं प्राभिह्वयामि ? “सिन्धुम्” । कया ? “बृहती मनीष्या” बृहत्या मनीष्या “मनस ईष्या” मनःपूर्विकया “स्तुत्या” इत्यर्थः । अथ “या” “प्रज्ञया” । कमर्थमिच्छन् अभिह्वयामि ? ‘अवस्य’ अवतमिच्छन्, गमनमिन्यर्थः । “कुशिकस्य सन्तुः” अहमिति । पितुरपि गौरवान्मम गौरवमेताः कुप्युः इति रामस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“ऋतमित्युदकनाम” । तद्धि देश देश
 “प्रत्युत भवति” गतमित्यर्थः । “मुहूर्त्तो मुहुर्ऋतु” एव
 विग्रह्य ऋतुशब्द तावन्निर्गधीति,—“ऋतुरर्त्त”, “गतिकर्मण”
 गत्यर्थे घर्त्तमानस्य । स हि गच्छत्येव । अधुना मुहुशब्द
 निर्गधीति,—“मुहुर्मूलह इव काल” अल्पत्वात् । मूढ इव य
 काल ऋतु, स मुहूर्त्त इत्युच्यते । किञ्च “यावत्” एव “च
 अभीक्षण” तावन्मुहूर्त्त, यावाश्च मुहूर्त्तास्तावदभीक्षणमित्यर्थः ।
 “सारूप्यप्रसक्त निरुच्यते,—“अभीक्षणमभिक्षण भवति” तद्धि
 क्षणमामिमुच्येन स्थित भवति । “क्षण क्षणोते” हिंसार्थस्य
 (तना० उ०) । स हि ‘प्रक्षुण्णत” प्रकर्षेण हिंसित “काल”
 अल्पत्वात् । “काल कालयतेर्गतिकर्मण” । स हि सर्वाण्येव
 भूतानि कालयति क्षय नयतीत्यर्थः । “कुशिको राजा”—इति
 तत्त्ववचनम् । “क्रोशते वा शब्दार्थस्य (भू० प०)” स हि
 साध्वेय क्रियतामिति नित्यकालमेव क्रोशति । “क्रशतेर्वा स्यात्”
 प्रकाशयत्यर्थस्य, स हि प्रकाशयिता साधूना धर्माणामात्मनैव
 प्रकाशक । अथ “वा” “साधुविक्रोशयितार्थानामिति” साधुषु
 ब्राह्मणेषु विक्रोशयिता अर्थाना दातेत्यर्थः ॥

एवमुक्तवन्त “नद्य प्रत्यूचु” —॥ ३ ॥

इन्द्रो अस्माँ अरद्वज्रं बाहुरपाहन् वृत्रं परिधिं नदी-
 नाम् । देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वय प्रसवे याम

उर्वीः ॥ इन्द्रो अस्मानरदद्वज्रवाह रदतिः खनति कर्मा-
पाहन् वृत्रं परिधिन्नदीनामिति व्याख्यातम् । देवोऽनय-
त्सविता सुपाणिः । कल्याणपाणिः पाणिः पणायतेः
पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान् पूजयन्ति । तस्य वयं
प्रसवे याम उर्वीः । उर्व्य ऊर्णोतेवृणोतेरित्यौर्णवाभः
प्रत्याख्यायान्तत आशुश्रुवुः ॥ ४ ॥

इन्द्रो अस्मां अरददिति । “अरदन्” अखनदित्यर्थः । “रदतिः
खनतिकर्मा” । कथम्पुनरखनत् ? “अपाहन् वृत्रम्” अपावधीत्
मेघम् । “परिधिं नदीनाम्” नदनालामपाम् । स हि नियतं
तीत्योर्निरणद्वि, तमिन्द्रो वज्रेण हन्ति, तस्मिन् हते पृथिवीं
प्राप्यापो यथा निम्नानुसारिण्यः खातानि कुर्वन्त्यो घदन्ति, तैः
खातैर्ययं गच्छामः । एयं कृत्वा ‘अस्मान् इन्द्रः अरदत्’ । एयञ्च
कृत्वा स एव इन्द्रः ‘देवः’ ‘सविता’ सर्वार्थप्रसविता धर्मद्वारेणा-
स्मान् ‘अनयन्’ समुद्रम् । ‘सुपाणिः’ प्रशस्तपाणिरित्यर्थः । यत
एव सोऽस्माकं खनिता नेता च, अतः ‘तस्य’ इन्द्रस्य ‘प्रसवे’
अनुज्ञायामादेशे वर्त्तमाना घयं ‘यामः’ गच्छामः ‘उर्वी’ ऊर्णुवत्यः
सम्मज्जमाना या । तानि तानि देशान्तराणि अम्मोमिः । सोऽ-
स्माकमीश्वरः । स एवास्मानाज्ञापयितुमर्हति, न त्वमित्यभिप्रायः ॥

“पाणिः पणायतेः” पूजार्थस्य । “प्रगृह्यपाणी” संयतो
कृत्वा ततः “देवान् पूजयन्ति” इति ॥

“प्रत्याख्याय” एवं तमृषिं तत्सूक्तस्य “अन्ततः” अन्ते अन-
यर्था “आशुश्रुवुः” ता नद्यः श्रुतवत्य इत्यर्थः—॥ ४ ॥

आ ते कारो ऋणवामा वचांसि ययाथ दूरादनसा
रथेन । नि ते नंसै पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचे
ते ॥ आश्रुणवाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च
रथेन च निनमाम ते पाययमानेव योषापुत्रं मर्यायेव
कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वाथनामान्युत्तराणि
षड्विंशतिस्तेषामष्टा उत्तराणि बहुवदश्वः कस्मादश्नुतेऽ-
श्वानं महाशनो भवतीति वा तत्र दधिका इत्येतद् दधत्
क्रामतीति वा दधत् क्रन्दतीति वा दधदाकारी भवतीति
वा तस्याश्ववद् देवतावच्च निगमा भवन्ति तद्यदेवतावदुप-
रिष्टात्तद्व्याख्यास्यामोऽर्थैतदश्ववत् ॥ ५ ॥

आ ते कारो इति । तदा श्रुतं भवति, यदा तद्वचः क्रियते,
श्रूयमाणमपि हि तन्नैव श्रुतं भवति, यन्न क्रियते । ‘आ ते कारो
ऋणवाम’ आभिमुख्येनावस्थिताः सत्यः ऋणवाम हे ‘कारो’
स्तोमानां कर्त्तः ! किमाऋणवाम ? ‘वचांसि’ । अतो द्रूमः,—
“ययाथ” याहि त्वम् । ‘अनसा’ शकटेन सह ‘रथेन’ च ।
कस्मात् पुनरेवमादरवत्यो द्रूमः याहीति ? इतः,—यस्मान्
‘दूरात्’ आयातस्त्वं परिश्रान्तः, तस्मात्कारुण्यं नमस्त्वयि । तेन

यथमेता 'नि ते नसै' "नित्तमाम ते" । नीचैर्नमाम गाधोदका
भवामेत्यर्थः । कथम्पुनर्नित्तमाम ? 'पीप्यानेव योषा' "पायय
मानेव योषा पुत्र" यथा नित्तमेदेव धय तव नित्तमाम । एवमुक्त्वा
पुत्रोपमया कदाचिदय क्रोधमियादिति मन्याना सत्य पति
कन्यासम्प्रदानमन्यामुपमासुपाददिरं,—“मर्ष्यायेव कन्या शश्वचै
ते 'मर्ष्याय' मनुष्याय 'कन्या' नवोढा 'शश्वचै ते' "परिष्व
जनाय" कथं नाम परिष्वजेत मामयमित्यभिप्रायेण यथा सा
नित्तमेदेव धय तत्र नित्तमाम । "नित्तमा इति धा" "यदि धा"
नित्तमा इत्येव परिणाम नित्तसै इति एतस्य पदस्य अथ धा
नित्तमै इति ॥

अश्वनामा उत्तराणि पड्विंशति । अश्वस्य नामानि 'अश्व-
नामानि' 'उत्तराणि' प्रवृत्तेभ्यो नदीनामभ्य, अञ्ज्ञा एव ह्यश्वः ।
एव ह्युक्तम्,—“अप्पु जाता अश्वः स्वाद्वैतान् योनेर्जन्यन्ति”
इति । तस्मान्नदीनामभ्य उत्तराण्यश्वनामानि । कियन्ति पुन
स्तानि ? 'पड्विंशति' पडधिका विंशति (२६) । कतमानि पुन
स्तानि ? “अत्य, ह्य अर्वा”—इत्येवमादीनि । अतति गच्छ
तीत्यत्य । ह्यति गच्छतीति, हन्ति वाञ्छानमिति ह्य ।
ईरणजानर्वा, गमनवानित्यर्थः । एवमादि ॥

“तेषाम्” अश्वनाम्नाम् “अश्वी” यानि “उत्तराणि” अश्वधय
इत्येवमादीनि, तानि “बहुवत्” बहुवचनस्युक्तानीत्यर्थः ॥

आह,—“अश्व कस्मात्” ? उच्यते,—“अश्व तेऽध्वान”
व्याप्नोतीत्यर्थः । “महाशनो धा भवति इति” स हि बहु भुङ्क्ते ।

“तत्र” तस्मिन् पञ्चविंशके अश्वामिधानगणे “दधिका इत्येतत्” पदं सन्दिग्धम् । तत् पुनरेतत्—“दधत् कामतीति” धारयन्नयमश्वारोहं कामतीति दधिकाः ? अथ “वा” “दधत्” धारयन्नयमश्वारोहं “क्रन्दति” शब्द करोति “इति” दधिकाः ? अथ “वा” “दधत्” धारयन् अयमश्वारोहम् “आकारी” आकारवान् “भवतीति” दधिकाः ?—स हि अधिरूढेऽश्वारोहे आकुञ्चितग्रीवो विपुष्पितसर्वगात्र आरुतिमान् भवति ॥

“तस्य” दधिकाशब्दस्य “अश्वचत्” अश्वसंयुक्ताः, “देवताचत्” देवतासंयुक्ताः “च” “निगमा भवन्ति” । “तत्” एतदुच्यते,—“यद् देवतावत्” अस्य दधिकाशब्दस्य, “तत्” “उपरिष्ठात्” पञ्चदशेऽध्याये “आ दधिकाः शवसा (ऋ० सं० १०, ६, १६, १)”—इत्यस्यामृचि “व्याप्यास्यामः” । “अथ” पुनर्यत् “अश्वचत्” अस्य, तत् “एतत्” व्याख्यायते—॥ ५ ॥

उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपि कक्ष आमनी । क्रतुं दधिका अनु मन्तवीत्वन् पथामङ्गास्यन्वापनीफणत् ॥ अपि स वाजी वेजनवान् क्षेपणमनु तूर्णमश्रुतेऽध्वानं ग्रीवायां बद्धो ग्रीवा गिरतेरा गृणातेरा गृह्णातेरापि कक्ष आमनीति व्याख्यातम् । क्रतुं दधिकाः कर्म वा प्रज्ञां वा । अनुमन्तवीत्वत् । तनोतेः पूर्वया प्रकृत्या निगमः । पथामङ्गांसि पथां कुटिलानि पन्थाः पतनेरा

पथतेर्वा पन्थतेर्वाङ्ङोऽञ्चतेरापनीफणदिति फणतेश्चर्करीतवृत्तं
दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय
ज्वलतिकर्माण उत्तरे धातव एकादश तावन्त्येवोत्तराणि
ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि ॥ ६ ॥

उत स्य घाजीति । गोतमपुत्रस्य घामदेवस्येयमार्यम् ।
जगती । वाजपेये घाजियुक्तं रथमधिरुह्य यजमानोऽनुवाकं
जपति, तत्रैषा । “उत स्यः” “अपि सः” इत्यर्थः । “वाजी
येजनवान्” । “ओ विजी भयचलनयोः (४० प०)” । भयवान्
परेभ्यो भयदाता, परेषां हि तं दृष्ट्वा भयमुत्पद्यते । चलनवान्
या, स हि नित्यं चलनशीलः । क्षिपणिं “क्षेपणम् अनु” कशा-
घातमनु “तूर्णमश्नुतेऽध्वानम्” व्याप्नोतीत्यर्थः । अपि कशा-
प्रहारमनु ‘तुरण्यति’ अप्यनाहत एवेत्यऽपिशब्दः । किञ्च “प्रीवा-
याम्” उरसि वघ्रेण “वद्धः” । “अपि कक्षे” कक्ष्यया । अथ
“आसनि” मुखे रालीनेन वद्धः । एवमनेकेषु स्थानेषु वद्धः । तथापि
तुरण्यत्येव । अन्यो हि एकस्मिन्नपि प्रदेशे वद्धः चलितुमपि न
शक्नोति, किमुत त्वरितुम् । किञ्च, “क्रतुम्” आत्मीयं गमनं “कर्म
वा प्रज्ञां वा” अश्वारोहस्य सन्तनोति काममभिप्रेतार्थेन शीघ्रगामि-
त्वात् “दधिक्राः” अश्वः अनुसन्तनोतीत्यर्थः । किञ्च यान्यपि
च कानिचित् “पथां” मार्गाणाम् “अङ्गांसि” अञ्चितानि कुटिलानि
सन्ति, तान्यपि अनुलोमानीच कुर्वन् आशुगामित्वात् । आभिमुख्येन
पुनः पुनर्भृशं चा फणति गच्छतीत्यर्थः ॥ एष समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“ग्रीवा, गिरतेर्वा गिलनार्थस्य (तु० प०), तथा हि गिलत्यन्नम् । “गृणातेर्वा” शब्दार्थस्य (क्त्वा० प०), तथा हि शब्दो गीर्ण्यते । “गृह्णातेर्वा” (क्त्वा० उ०) तथा ह्यदकादि गृह्यते, यः शृङ्खलीक्रियते । “अनुसन्तर्वात्त्वत्” इति, “तनोतेः धातांः (त० प०) “पूर्वया प्रकृत्या निगमः । पङ्विधो हि धातुः । “प्रकृत्यन्तः, सनन्तश्च, यङन्तो, यङ्लुगेच च । ण्यन्तो, ण्यन्तसनन्तश्च, पङ्विधो धातुरुच्यते ॥” आसां षण्णां धातुप्रकृतीनां या पूर्वा प्रकृतिस्तथैव निगमः, न सन् प्रकृतीत्यादीनामन्यतमया । “पन्थाः, पततेर्वा पथतेर्वा पन्थतेर्वा” त्रयोऽपि ह्येते गत्यर्थाः, एषामन्यतमस्य । “अङ्कः सञ्चतेः” गत्यर्थस्य । “आपनोफणदिति” “फणतेः” गत्यर्थस्य चर्करीतान्तत्वेन वृत्तम् ॥

“दश” यानि “उत्तराणि” नामानि, तान्यश्वनामसम्बन्धेनैवोच्यन्ते तान्यपि ह्यश्वानामेवेति । तानि पुनः “आदिष्टोपयोजनानि”—“इति” एषम् “आचक्षते” आचार्याः । इदमिन्द्रस्याश्वानां नाम, इदमग्नेः, इदमादित्यस्य,—इत्येवमादिष्टोपयोजनानि । कतमानि पुनस्तानि ? “हरी इन्द्रस्य”—इत्येवमादीनि । हरी हरितवर्णौ इन्द्रस्याश्वौ । “रोहितोऽग्नेः” रोहितवर्णौ । इत्येवमादि ॥

“ज्वलतिकर्माण उत्तरे धातव एकादश” । य एव ह्यश्वचन्तो भवन्ति, त एव ज्वलन्तीव तेजसा, ततोऽश्वनामभ्य उत्तरे ज्वलत्यर्था धातवः । कतमे पुनस्ते ? इति । “भ्राजते, भ्राशते, भ्राश्यति”—इत्येवमादयः ॥

“तावन्त्येवोत्तराणि” “जमत्, कल्मलीकिनम्, जङ्गणा भवन्”—इत्येवमादीनि “ज्वलतो नामधेयानि” । जमति गच्छ-
तीति “जमत्” । कमहं मलिनं शोधयामीति “कल्मलीकिनम्” ।
जनं भावयतीति “जङ्गणाभवन्” । इत्येवमादि ॥ ।

अध्यायपरिसमाप्त्यर्थो द्विरभ्यासः ॥ ६ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥ ७ ॥

इति जम्बुमार्गनिवासिनः आचार्य्यभगवद्दुर्गस्य

कृतो ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ सप्तमोऽध्यायः

(द्वितीयोऽध्यायः) समाप्तः ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५

(अथनिर्वचनमोघोराज्ञोविद्याहवा अथातोऽनुक्रमिष्या-

६ ७ ८ ९ १० ११

मोघक्षेवृक्षेतावांवास्तूनियईचकारायंसशिङ्क्ते हिरण्यनामान्या-

१२ १३ १४ १५ १६

ष्टिपेणोपद्देवापिःसाधारणानिस्वरादित्यो रश्मिनामान्यतिष्ठ-

१७ १८ १९ २० २१ २२

न्तीनां दामपत्नीरात्रिनामां नीदंश्रेष्ठरुद्राद्दत्ताहश्चकृष्णदेवानां-

२३ २४ २५ २६ २७ २८

मानेवाङ्नामानियंशुष्मेमीरमध्वंम इन्द्रो अस्मानातेकारो

उतस्योऽष्टाविंशतिः ॥).

इति निरुक्ते पूर्वपदके द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अथ तृतीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

ॐ३म् । कर्मनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः कर्मकस्मान्
क्रियत इति मतोऽपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदशापत्यं कस्मा-
दपत्तं भवति नानेन पततीति वा तद्यथा जनयितुः प्रजैव-
मर्थयि ऋचा उदाहरिष्यामः ॥ १ ॥

“कर्मनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः” । कर्मणो नामानि
‘कर्मनामानि’ ‘उत्तराणि’—इति प्रवृत्तेभ्यः । ज्वलन्त्येवामो
कर्माणि क्रियन्त इति ज्वलन्नामभ्यः उत्तराणि कर्मनामानि ।
क्रियन्ति पुनस्तानि ? ‘पञ्चविंशतिः’ पञ्चधिका विंशतिः (२६) ।
कतमानि पुनस्तानि ? “अप”, अत्र, दम्—इत्येवमादीनि ।
आप्यते पुन्येणैतन्, आप्नोति यो पुन्यमेतदिति “अपः” । “अत्र.”
—इत्येतदप्याप्नोतेत्येव । एवमादि योज्यम् ॥

आह,—“कर्म कस्मान्” ? उच्यते—“क्रियत इति सतः” ।
सत इति वाग्व्याप्यधाराणार्थमिति ॥

“अपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश” । अपत्यम्य नामानि
‘अपत्यनामानि’ ‘उत्तराणि’—इति प्रवृत्तेभ्यः कर्मनामभ्यः । सर्व-

कर्मणां ह्यपत्योत्पादनकर्मैव प्रधानमृणापाकरणद्वारेणेति कर्म-
नामभ्य उत्तराणि अपत्यनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ?
'पञ्चदश' । कतमानि पुनस्तानि "तुक्, तोकम्, तनयम्"—
इत्येषमादीनि । "तुक्" तक्तेर्धातोस्तुज्यतेर्वा । "तोक्"
तुद्यतेः । "तनयं" तनोतेरिति वक्ष्यति ॥

आह,—“अपत्यं कस्मान्” ? उच्यते—“अपततं भवति”
पितुः सकाशादेत्य पृथगिव ततं भवति । अथ “वा” “अनेन”
जातेन सता पितरो नरके “न पतन्तीति”—इत्यपत्यम् ॥

अत्र पुनर्विचिन्ते,—द्वयोः सन्निपाते किं श्वेत्रिणोऽपत्यमुत
वीजिनः ? इति । “तन्” एतदुच्यते,—“यथा जनयितुः” एव
“प्रजा” भवति, “एवमर्थोऽपि ऋचाबुडाहरिष्याम्”—॥ १ ॥

परिपद्यं ह्यरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः
स्यामः । न शेषो अग्ने अन्यजातमस्त्यचतानस्य मा पथो
वि दुक्षः ॥ परिहर्त्तव्यं हि नोपमर्त्तव्यमरणस्य रेक्णोऽ-
रणोऽपाणो भवति रेक्ण इति धननाम सिच्यते प्रयतो
नित्यस्य रायः पतयः स्याम । पित्र्यस्येव धनस्य न शेषो
अग्ने अन्यजातमस्मि । शेष इत्यपत्यनाम सिच्यते प्रयतोऽ-
चतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवति मा नः पथो विदुषु इति
तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥

“परिपद्यं हि” “न प्र भाय”—इति च (२, ३४०) । एते त्रिष्टुभौ । वसिष्ठाग्निसंवादे वसिष्ठेन हतपुत्रेण अग्निरभ्यर्धितः—पुत्रं मे देहोति । तेन किलासौ प्रत्युक्तः,—कीतकटुत्रिमदत्त-
 कार्दानां पुत्राणामन्यतमं कुरुष्व पुत्रमिति । स एवमुक्तः,
 एताभ्यामृभ्यामन्यजान् पुत्रान् निन्दध्वोरसं पुत्रं ययाचे । “परि-
 पद्यं०—०चि दुक्ष्” । (ऋ० सं० ५, २, ६, ७) ‘परिपद्यं’
 “परिहर्त्तव्यं” परिहरणीयं परित्याज्यमित्यर्थः । किमुनस्तत् ?
 “अरणस्य रेक्णः” ‘अरणस्य’ अपगतार्णस्य अपगतोदकसमन्वयस्य
 परकुलजातस्य ‘रेक्णः’ यदपस्यास्य धनं, तत्र परिहर्त्तव्यम्, न
 पुत्रत्वेन परिकल्पयितव्यमित्यर्थः, न हि तत् पुत्रत्वेन कल्प्यमान-
 मपि पुत्रकार्येष्वपतिष्ठति, परकीयत्वात् । यत एवमतो द्रूमः,
 —“नित्यस्य शयः पतयः स्याम” “पिथ्यस्यैव धनस्य” । यथा
 हि यदेव पिथ्यं धनं पुत्रत्वे भवति, तस्यैव त्वपि अर्गाणं
 स्यामित्यं भवति । एवं यदेव स्वयञ्ज्ञातमपत्यं भवति, तदेव
 मुपत्यं भवति, नेतरम्—क्षेत्रजं वा प्रीतकं वा । यत एवमतो
 द्रूमः,—यदेव नित्यमान्नीयमर्गाणं स्वयमुत्पादित पुत्राण्यं तः
 धनम्, तस्यैव पतयः पालयितारः स्याम, मा परकीयस्येत्य-
 मिप्रायः । कस्मान् पुनरेवं द्रूमदे ? इत,—यस्मान् “न शेषो
 अग्ने अन्यजानमुस्ति” । ‘न अग्नि शेषः’ नाभ्यपत्यमाग्येन ज्ञातं
 हे ‘अग्ने !’ य एव जनयति तस्यैव हि तत् भवति, नेतरस्येत्यभि-
 प्रायः । ‘अनेननस्य’ य एव हि अनेनयमानो भवति, अविज्ञात-
 प्रमादी, तस्यैव “अनेनयमानस्य” “प्रमत्तस्य” अधूनयतो धर्मान्

परितोषमात्रं “भवति”—ममेदमपत्यमिति, न अपत्यकार्येऽवति-
ष्टने । यत् एवमतो ब्रूमः—‘मा पृथो विदुक्षः’ मास्मानेतत्
पितृपितामहप्रपितामहानुसन्ततात् ‘पथः’ मार्गात्, येन केनचित्
प्रत्याख्यानद्वारेण “विदूदुषः” । त्वं देहि नः पुत्रमौरसमित्यभि-
प्रायः ॥ इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् । “अरणोऽपार्णः” अपगतोदकसम्बन्ध
इत्यर्थः । “रेक्ण इति धननाम” तद्धि “रिच्यते” अतिरिच्यते
इतो लोकादमुं लोकं “प्रयतः” प्रियमाणस्येत्यर्थः । “शेष
इत्यपत्यनाम” तद्धि “शिष्यते” इहैव लोकेऽवतिष्टने पितुरमुं
लोकं ‘प्रयतः’ गच्छत इत्यर्थः ॥

एवमस्यामृचि ‘न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति’—इत्यनेन
विशेषलिङ्गेन उपपन्नमेतद् भवति,—जनयितुरेव प्रजा भवति न
क्षेत्रिणो नापि क्रेतुरन्यस्य चा कस्यचिदिति । एवञ्चैष शब्दार्थ
उपपद्यते,—यस्मादेवापेत्य तत् भवति, तस्यैवापत्यमिति ॥

अनेनैव चापत्यशब्दनिर्वचनप्रसङ्गेनैव मन्त्रो व्याख्यातः,
उत्तरञ्च सावशेषमपत्यशब्दे प्रसक्तानुप्रसक्तमेवोच्यते,—“तस्य
उत्तरा भूयसे निर्वचनाय”—॥ २ ॥

न हि ग्रभायारणः सुश्रोत्रोऽन्योदर्यो मनसा मन्तव्यः
उ । अधा चिदोकः पुनरित्म एत्या नो वाज्यभीपालेतु
नव्यः ॥ न हि ग्रहीतव्यो अरणः सुसुखतमोऽप्यन्यादर्यो
मनसापि न मन्तव्यो ममायमित्यथ स ओकः पुनरेव

तदेति यत् आगतो भक्त्योक्त इति निरासनामोच्यत । ऐतु
नो वाजी वेजनवानभिपहमाणः सपत्नान्नवजातः न एव
पुत्र इत्यर्थेतां दुहितृदायाद्य उदाहरन्ति पुत्रदायाद्य
इत्येके ॥ ३ ॥

न हि ग्रभायेति । “न हि ग्रहीतव्यं” नाङ्गीकर्तव्यं पुत्रो
ममायमित्यनेनाभिप्रायेण । क पुनरसौ नात्मीयीकर्तव्यः ?
“अरण” अपार्ण, अपगतोदकसम्पन्न, अन्यकुलज । “यद्यपि
“सुशेव” एव स्यात् “सुसतम्” परिचरितो हितैषी, तथा
“अपि” “अन्योद्दृष्ट्य” अन्येनोदारिताद्वैतसो जात, अन्यजायो-
दरसम्भूतो वा, यो हि स्वस्या जायाया सम्भवति, स स्व एवोदरे
सम्भूतो भवति । “अद्धो ह वा एष जात्मनो यज्ञायेति विज्ञा
यते” । तस्माद् योऽन्यजायोदरसम्भूत, स “मनसापि न
मन्तव्यो ममायमिति” किम्पुन पुत्रत्वेन परिकल्पितव्य इति ।
किङ्कारण मनसापि न मन्तव्य इति । “अगं चिदोक्तं पुनरित्स
एति” । अथ शब्दोऽथशब्दस्यार्थे वर्तते, स च हेत्वर्थः । यस्मान्
“ओक्त” स्य निर्यासग्रन्थान् एव यश बहुनापि कालेन स एति—
तद्वदप्य एव भवति, तस्मादपुत्र एवासौ । यत् एवमतो ब्रवीमि,
—‘आ नो वाज्यभीषालेनु नय’ । “ऐतु” आगच्छतु, “न
वाजी वेजनवान् परेभ्यो भयदाता ‘अभीषाद्’ “अभिपहमाण”
अभिभवन् “सपत्नान्” नय ” “नवजात.” शिशुरित्यर्थः । “स
एव पुत्र” आगच्छतु, न परकीये पुत्रे सङ्कल्पितेनरित्यभिप्रायः ॥

“अथैता दुहितृदायाद्य उदाहरन्ति” । इदमुक्तम्,—अपेत्य यस्मात् पितु सकाशात् तत भवति, तस्मादपत्यमिति तदिदमुभ-
 योरपत्य प्राप्नोति दुहितु पुत्रस्य च, दुहितापि ह्यपेत्येव तता
 भवति पितु सकाशान् । तत्रैव सति उभयोर्दुहितृपुत्रयोर-
 पत्यकार्याणि दायाद्यादीनि अविशेषेण प्राप्नुवन्ति, तदिदं
 विचार्यते । तदधिकारार्थोऽयमथशब्दः । एतामृच शासद्वहि-
 रित्यादि या वक्ष्यमाणा (३ पृ०) ताम्, दुहितुर्दायाद्ये अर्थे उदा-
 हरन्ति धर्मविद् । अस्यामृचि वक्ष्यमाणाया (३ पृ०) दुहितुरपि
 दायाद्यत्वमस्तीति दृश्यते ॥

“पुत्रदायाद्य इत्येके” एके पुनर्धर्मविदो मन्यन्ते यत् पैतृक-
 वित्तं तन् पुत्रस्यैव दायाद्यं न दुहितुरिति ॥

यथा दुहितापि दायाद्यमर्हति, तथेयमृग् निरच्यते,—॥३॥

शासद्वहिदुहितुर्नप्त्यङ्गाद्विद्वां ऋतस्य दीधितिं सप-
 र्ग्यन् । पिता यत्र दुहितुः सेकृमृञ्जन् संशग्म्ये न मनमा
 दधन्वे ॥ प्रशास्ति बोलहा मन्तानकर्मणे दुहितुः पुत्रमात्रं
 दुहिता दुहिता दूरे हिता दोग्धेर्ना नसारमुपागमद् दाहिरं
 पौत्रमिति विद्वान् प्रजननयज्ञस्य रेतसो ना अङ्गादङ्गान्
 सम्भृतस्य हृदयादधिजातस्य मातरि प्रत्यृतस्य विधानं
 पूजयन्नविशेषेण मिथुनाः पुत्रा दायादा इति तदेतद्वक्-श्लोका-
 म्यामभ्युक्तम् । अङ्गादङ्गात् सम्भ्रममि हृदयादधिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमित्यविशेषेण
 पुत्राणांदायो भवति धर्मतः । मिथुनानां विसर्गादौ मनुः
 स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ न दुहितर इत्येके तस्मात् पुमान्
 दायादोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायते तस्मात् स्त्रियं
 जातां परास्यन्ति न पुमांसमिति च स्त्रीणां दान-
 विक्रयातिसर्गा विद्यन्ते न पुंसः पुंसोऽपीत्येके शौनःशेषे
 दर्शनात् । अ॒भ्रातृ॒मती॒वाद॒ इत्य॒परम् । (अ॒मूर्या॑ यन्ति
 जाम॒यः सूर्या॑ लोहितवास॒मः ।) अ॒भ्रात॑र इव योपा॒स्तिष्ठ॑न्ति
 ह॒तव॑र्त्मनः । अ॒भ्रातृ॑का इव योपा॒स्तिष्ठ॑न्ति सन्तान॒कर्म॑णे
 पिण्ड॒दाना॑य ह॒तव॑र्त्मान इत्य॒भ्रातृ॑काया अनिर्वाह औपमि-
 कस्तस्यो॒त्तरा॑ भूयसे निर्वच॒नाय ॥ ४ ॥

शासद्वहिरिति । एषा त्रिष्टुप् । छन्द्रे सृक्ते विश्वामित्रौ ।
 माध्यन्दिने सवने उक्थपथ्याये अच्छावाकस्य यच्छत्रमभि-
 जिद्विष्वजिदादिष्वहीनमेवह तु अहीनसृक्तं नाम, तत्रेयं शस्यते ।
 “न जामये तान्य (५ ख०)” — इतीयमपि अनयेच समानार्पचिनि-
 योगदैवतच्छन्दस्का । ‘शामदु धद्धि’ “प्रशाम्ति” प्रश्यापयति
 प्रज्ञापयतीत्यर्थः । क पुनरसौ प्रशाम्ति ? किं वा प्रशाम्ति ?
 इति । “घोडा” य उहोडा ग्निया भवति स, तस्यां या जायते
 दुहिता, तस्या पुत्रभावं प्रशाम्ति,—“सन्तानकर्मणे” अर्थाय ।

“दुहिता, दुर्हिता” सा हि यत्रैव दीयते, तत्रैव दुर्हिता भवति,
 “दूरे” सती सा पितु “हिता” पथ्या भवतीति दुहितेत्युच्यते ।
 “दोष्येर्वा” सा हि नित्यमेव पितु सकाशात् द्रव्य दोषि
 प्रार्थनापरत्वात् । आह,—कथं पुनर्गम्यते प्रशास्ति घोडा
 सन्तानकर्मणे दुहितु पुत्रभाषम् ? इति । उच्यते,—इत् ।
 यस्मात् ‘नप्त्यद्वात्’ “नप्तारमुपागमत्” उपागच्छति चेतसा ।
 “दोहित्रम्” दुहितृपुत्रम् । “पौत्रमिति” पुत्रो ममायमिति एव
 मुपागच्छति ? न चापुत्रस्य पौत्र स्यात्, उपागच्छति च
 दुहितु पिता ममायमिति दोहित्रम् । तस्माद् दुहितापि पुत्र एव,
 यस्या पुत्र पौत्रो ममायमित्येव चेतसा उपगम्यते । ‘विद्वां
 ऋतस्य दाधितिं सपर्यन्’ । ‘विद्वान्’ कस्य ? ‘ऋतस्य “प्रज
 ननयज्ञस्य” । ऋत इत्येदपठित यज्ञनाम । ‘दीधितिं’ विधान
 मित्यर्थ । प्रजननयज्ञविधानमभिधेयेण ‘सपर्यन्’ पूजयन्नित्यर्थ ।
 यथैव हि पुत्रजनने प्रजननयज्ञस्तन्यते तथैव हि दुहितृजननेऽपि,
 —यैरेव मन्त्रैर्येनैव च विधानेन पुत्रगर्भ आधीयते, तैरेव मन्त्रैस्ते
 नैव च विधानेन दुहितृगर्भोऽपि । अथ “वा” ऋतशब्देन रेत
 उच्यते । तन् “अङ्गादङ्गाद्” यत् सम्भूत तन् सर्गगान्ध
 हृदयानुस्मरणनिमित्तेन गर्भजनने “मातरि” प्रत्युत प्रवृत्त भवति
 रेत, तस्य “रेतस” “विधान न विशेषेण पुनर्यन्” स घोडा
 दोहित्र पौत्रो ममायमित्येवमुपागच्छति चेतसा । येनैव हि
 विधानेन पुत्रजनने रेत उत्पद्यते, तेनैव हि दुहितृजननेऽपि,
 तत्रैव सति रेत उत्सर्गविध्यविशेषान् प्रजननयज्ञावशेषाद्वा अवि

शेषेण मिथुनाः पुरुषाः स्त्रियश्च उभयेऽपि दायादा इत्येवमेके,
धर्मविदो मन्यन्ते । तदेतन् “ऋक्श्लोकाभ्याम्” “अभि” आभि-
मुख्येन “उक्तम्”—“मिथुनाः पुत्रा दायादा इति” “अङ्गादङ्गात्
सम्भवसि (गो० गृ० सू० २, ८, २१)” “अविशेषेण पुत्राणाम्”
—इत्येताभ्याम् ॥

‘शासद्ब्रुहिः’—इत्येतस्या ऋचः प्रथमोऽर्द्धर्चो व्याख्यातः,
‘पिता यत्र ब्रुहिनुः’—इत्ययं द्वितीय उपरिष्ठादस्य पादस्य
व्याख्यास्यते । अनयोर्द्धर्चयोरन्तरा तदेतद्वृक्श्लोकाभ्यामभ्युक्त-
मित्यत आरभ्य प्रसक्तानुप्रसक्तं दायाद्यधर्माश्रितमेव पूर्वोत्तर-
पक्षसम्यन्धादाचारगतं बहु व्याख्यायते मन्त्रविषयस्यापनाय,
इदृशोऽपि मन्त्राणां विषयो भवतीति धर्मसंविज्ञानाय च ।
सर्व एवायमेवप्रकारो धर्मो मन्त्रेभ्य एव निर्वभाचित्येतदेतेन
रयापिनं भवति ॥

“अङ्गादङ्गात् सम्भवसि”—इत्येतामृचं प्रवामादित्य पुत्राय
मूर्द्धनि जपन् जिघ्रति । अनुश्रुवेया । स पुत्र उच्यते,— हे
‘पुत्र !’ ‘अङ्गात् अङ्गात् सम्भवसि’ एवं ‘हृदयात्’ च ‘अधि-
जायसे’ यत्तदुक्तम्—“अङ्गादङ्गात्सम्भृतस्य हृदयादधिजातस्य”
—इति । तदनेनापि स्पष्टार्थतरेण मन्त्रेणोच्यते इति पूर्वस्या-
स्पष्टार्थतायां स्पष्टार्थोक्त्यर्थं मन्त्रः । तत्र हि ‘ऋतस्य
दीधिति सपर्यन्त’—इत्यत्र ‘ऋतस्य’ “ प्रजननयज्ञस्य रेतसो वा”
“विधान” “अविशेषेणपूजयन्”—इत्युक्तम्, तन् पुनरेतद-
स्पष्टम्, इह पुनरङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे

इत्येवमुच्यते । तत्रैवं - सति यथैव पुमान् अद्वादद्वात् सम्भ-
वति हृदयाच्चाधिजायते, तथैव दुहितापीत्यविशेष उपपद्यते ।
तस्मान् साधूक्तम्—“अविशेषेण मिथुनाः पुत्रा दायदा इति” ।
'आत्मा वै पुत्रनामासि' यस्मादद्वादद्वात् सम्भूतत्वं हृदयाद्-
धिजातस्तस्मादात्मैव त्वं ममैवावयवभूत इत्यभिप्रायः । केवलं
तु पुत्रनामा त्वम्, अहं पितृनामा, एतावानाद्ययंविशेषो नाम-
मात्रं भिन्नमित्यभिप्रायः । 'सः' त्वं 'जीव शरदः शतम्'—
इत्याशीः । सर्वस्मिन्नपि संबत्सरे शरदे यदुर्जीवाः प्रचुररोगा
भवन्ति, तस्माच्छरदः, तस्माच्छरदेवोपलभ्य सयत्सत्प्रातमेत-
दायुगशाम्यते ॥

'अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः मिथुनानाम्' । क
एवमाह ? 'मनुः' 'स्वायम्भुवः' स्वयम्भुवोऽण्यं स्वायम्भुवः ।
कस्मिन् काले स एवमाह ? 'विसर्गादौ' मृद्भ्यादावित्यर्थः ।
पूर्वमर्द्धं श्लोकस्य ऋज्वेव । एवमेतान्यामृद्श्लोकान्यामुक्तम-
विशेषेण पुत्रस्य दुहितुश्च दायान्वम् ॥

“न दुहितर इत्येके” न दुहितरो दायायमर्हन्तान्येवमर्हे धर्म-
विदो मन्यन्ते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे दर्शयति,—“तस्मात्
पुमान् दायदाः, स्त्री अदायादा,—इति” “चित्रायते” एतस्मिन्
ब्राह्मणे विचार्यमाणे ज्ञायते, न दुहितरो दायायमर्हन्ति, पुमाने-
पार्हन्तीति । “तस्मात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति, न पुमांसमिति
च” । एतदपरं दर्शनं दुहितुश्च दायदत्त्वं लिङ्गतो दर्शयति,—
“अथ यत् स्थालीं परास्यन्ति हवनकर्मणो न तथा जुहति, न

दारमय परास्यन्ति हवनकर्मण दारुमयेनैव जुहति, तस्मात् स्त्रिय
जाता परास्यन्ति परस्मै प्रयच्छन्ति, न पुमासम्” । तस्मात्
पुमानेव पैतृकस्य वित्तस्येष्टे, न दुहिता । किञ्च स्त्रीणा दान
विक्रयातिसर्गा विद्यन्ते, न पुंस । प्रदीयते हि परस्मै स्त्री,
विक्रीयते च वैवाहिकेन शुल्केन । “विक्रयश्चायमपत्यस्य मति
मान् को न मस्यते । स्व-पो वाथ यदुवापि विक्रयस्तावदेव
स ॥’ इति भगवता वासुदेवेनोक्त सुभद्राहरणे । तथा च
ब्राह्मणमपि दर्शयति — “चातुर्मास्येष्वनृत वा एषा करोति, या
पत्यु व्रीता सती अन्यथान्यैश्चरति” इति, तस्माच्छुल्केन प्रदान
विक्रय कन्याया इत्युपपद्यते । अतिसर्ग परित्याग, परित्य
ज्यते हि कन्या स्वग्रन्थुभिः, स्वयवरे योऽवलम्ब स गृह्णातु, यो
वा तुभ्य रोचते त वृणीष्वेति । स एव क्षत्रियाणामेव स्वयवर
धर्मो नेतरेषा घणानामिति, स पुनरयमितरैषामपि घर्णानामदाया
द्याहर्त्वे कन्याया लिङ्ग भवति । तस्मात् दयाद्यमहंति
कन्येति ॥

“पुंसोऽपीत्येते, शौन शेवे दर्शनात् । यदुक्त दानविक्रया
तिसर्गैर्हेतुभिरदायादृत्य स्त्रिया इति, अनेकान्त एव, पुंसोऽपि
दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्त एव । पुंसोऽपि हि परस्मै दीयते ।
एव ह्युक्तम् — “त्तन्नीनरुत्रिमभेत्रजौरसा पुत्रा इति ।
तथा च “शौन शेवे दर्शनात् शौन शेवे आन्याने रहचानाम्,
भारते च शुन शेपम्य विक्रयो दृष्टः,—‘विक्रीत मभ्यग मन्ये’
इत्येवमादि । तथा च परित्यागोऽपि दृष्टः,—यथा विश्वामित्रेण

मधुच्छन्द आदीनाम् । तस्मादनैकान्तिकत्वादेवैषा हेतुनामुभयो
रपि दायाद्यत्वमित्येके मन्यन्ते ॥

“अभ्रातृमर्तावाद् इत्यपरम्’ आचार्यमतमिति वाक्यशेषः ।
यैवाभ्रातृका भवति कन्या, सैव पितृषु धनमर्हति, नेतरा अभ्रातृका
पुत्रेषु हि पितुः पिण्डदातृषु तिष्ठत्सु न स्त्री धनमर्हति, सा हि
परकीय वशं वर्द्धयति, न सम्, तस्मादसौ नार्थभागिनी । अभ्रा-
तृकाया पुनरप्य विशेषः,—अभ्रातृकाया पितुरन्य पुत्रो नास्तीति
दोहित्र पिण्डदानादिषु कार्येष्ववतिष्ठते इति भवत्यर्थभागिनी
अभ्रातृका दुहिता । तदुक्तम्,—‘पितोत्सृजेत् पुत्रिकामनपत्याऽ-
ग्निं प्रजापतिं चेष्ट्याऽस्मादर्थमपत्यमिति सवाद्यामिसन्धानमात्र
पुत्रिका’ इत्येकेषामिति ॥

निगममप्येतस्मिन्नर्थे उदाहरन्ति—“अभ्रातर इव योपास्ति-
ष्ठन्ति हतवर्त्मनः”—इति । निगमस्य समासतोऽर्थमाह,—
“अभ्रातृका इव योपास्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय हतव-
र्त्मन इति’ । अस्यामृचि “अभ्रातृकाया ” कन्याया “अनिर्वाहः”
अनिर्वाहणं विवाहनिषेध इत्यर्थः । “औपमिक” उपमया दर्शितः,
अभ्रातर इति । “अमूर्पा यन्ति जामयः सर्वा लोहितव्राससः ।
अभ्रातर इव योपास्तिष्ठन्ति हतवर्त्मनः (अ० स० १, १७, १) ॥”
इयमर्थणा प्रसवमार्गवहनरोगिणी या स्त्री भवति, तस्या तत्प्रति-
कारकर्मणि विनियुज्यते । ‘अमूर्पा’ ‘यन्ति’ स्वयन्ति नाड्यो रक्त-
मज्जमचिरता स्त्रिय इवातिलोहितवस्त्रा ‘सर्वा’ एता तिष्ठन्तु
उपरमन्तु हतलोहितवहनमार्गा, अस्य मन्त्रस्य तीर्थेण । कथमु-

नस्तिष्ठन्तु ? 'अभ्रातर इव योषा' यथा काश्चिदभ्रातृका योषा
 हतभर्तृवशमार्गास्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणि पिण्डदानाय, एवमेता
 नाड्य तिष्ठन्त्विति । एवमस्यामृचि अभ्रातृकाया अनिर्वाह
 उपमया लिङ्गतो दर्शितः ॥

“तस्य” अनिर्वाहस्य “उत्तरा” ऋक् “भृयसे” गृह्यतराय
 “नि” निर्विघ्नस्य “वचनाय” ॥ ४ ॥

अभ्रातेन पुं एति प्रतीची गर्त्तारुणिन मनये धना-
 नाम् । जायेन पुंन्य उशती मुनामा उपा हस्वैव निरिणीते
 अप्मः ॥ अभ्रातृकेन पुं मः पितृनेत्यभिमुखी सन्तानकर्मणे
 पिण्डदानाय नयति गर्त्तारोहिणीय धनलाभाय दाक्षिणाजी
 गर्त्तः ममास्थाणुगृणातेः मन्यमङ्गरो भवति तं तत्र यापुत्रा
 यापतिका मारोहति तां तत्रार्धैराघ्नन्ति मा रिकृथं लभते
 श्मशानसञ्चयोऽपि गर्त्त उच्यते गुप्तेरपगूणो भवति श्म-
 शानं श्मशयन श्मश रेरं शरीर भृणातेः शम्नातेर्मा श्मश्रु
 लोम श्मनि श्रितं भवति लाम लूनातेर्मा लीयतेर्मा नोपर-
 म्यानिष्ठुर्याइ यदुपरम्यानिष्ठुर्याद्विचिंष्टाः स्यात् प्रमायुको
 यजमान इत्यपि निगमो भवति । रथोऽपि गर्त्त उच्यते
 गृणातेः स्तुतिकर्मणः । स्तुततमं यानम् । आरोह्यो वरुणे

मित्रं गर्त्तमित्यपि निगमो भवति । जायेव पत्ये कामय-
माना सुयासा ऋतुकालेपूषा हमनेन दन्तान् विवृणुते रूपा-
णीति चतस्र उपमा नाभ्रात्रीमुपयच्छेत तोरुं ह्यस्य तद्भ्रम-
तीत्यभ्रातृकाया उपयमनप्रतिषेधः प्रत्यक्षः पितुश्च पुत्रभाजः
पिता यत्र दुहितुरग्रजाया रेतःमेकं प्रार्जयति सन्द्धात्यात्मानं
सङ्गमेन मनसेत्यर्थता जाम्या रिक्थप्रतिषेध उदाहरन्ति
ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येके ॥ ५ ॥

अभ्रानेव पुंस इति । दीर्घतमपुत्रस्य कक्षीवत आर्यम् ।
त्रिष्टुप् । औपसी । प्रातरनुवाकाश्विनयो शस्त्रे । 'अभ्रातिव
पुस' यथा अभ्रातृका कन्या दत्तापि सती पित्रा, स्वीहतापि
भर्ता, पुन 'प्रतीची' "पितृन्" एव पितृवशमेव "अभिमुखी एति"
"सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय न पति" पतिवशमित्यर्थः । सा हि
पितृवश पुत्रे पौत्रैश्च चर्द्धयति, न भर्तृवंशमिति, तस्मादभ्रातृका
पैतृक द्रायाद्यमर्हन्तीत्युपपद्यते । "गर्त्तारुगिव सनये धनानाम्" ।
"गर्त्तारोहिणी इव" काचिन् "दाक्षिणात्या स्त्री" सा यथा "गर्त्त
सभाष्याणु" तमारोहति 'सनये' लघ्वये 'धनानाम्' । एवम्
'उषा' अपरकाले रात्र्या नम आरोहति । किञ्च 'जायेव अन्य
उशती सुयासा' । यथा जाया पत्ये भर्त्रे सुयासा भूत्वा ऋतु-
काले आत्मानं दर्शयति एवमुषा आन्मानं दर्शयति जनानाम् ।
किञ्च 'उषा हस्तेचनिरिणीति अप्स' । यथा हसना हसनस्यभावा-

दन्तान् आत्मनो दर्शयति, एवमुपा अपि आत्मनोऽन्तभूतानि सर्वद्रव्याणां रूपाणि चितृणुते, शार्वरेण तमसा दिग्धानि सर्वद्रव्याणि प्रकाशोदकेन धातानीय करोति ॥

“चतस्रः” एताः “उपमा” अस्यामृचिः ।—अभ्रातेव पुंस इत्येका । गर्त्तारोहिणीरेति द्वितीया । जायेव पत्य इति तृतीया । हस्त्रेवेति चतुर्थी । अत्र प्रथमोपया अभ्रातेव पुंस इत्यनया अभ्रातृकाया अनिर्वाहो लिङायते, यथा अभ्रातृका पितृनेव प्रत्येति न पतिम्, एवमुपा आदित्यमेव प्रत्येति । एवमभ्रातृका कन्या यस्मिन्नेव वशे उत्पन्ना भवति, तमेव प्रकाशयति वर्द्धयति, न भर्तृवशम् । इत्येवमुपमया नासौ बोद्धव्यैतदुपदर्शितं भवति, पुत्रार्थत्वाद् विवाहस्य । तस्मादवर्द्धयितृत्वाद् भर्तृवशस्य, वर्द्धयितृत्वाच्च पितृवशस्य, अभ्रातृता पितृदायाद्यमर्हतीत्युपपद्यते ॥

निगमप्रसक्तस्य तत्त्वमाचष्टे,—“गर्त्तं सभास्याणु” इति, अक्षनिर्गणपीठमित्यर्थः । “गृणाते (ब्रूया० प०)” स हि “सत्यसङ्गरो भवति” सङ्गीर्यते हि तत्र सत्यमिदमत्र पतितमिदमत्र न पतितमित्येव प्रायेण कितवास्तत्रानृतं ब्रूयते । “तम्” एवलक्षणं गर्त्तमारोहति या स्त्री, सा गर्त्तारोहित्युच्यते । तदेतद्गर्त्तस्य सभास्याणोरारोहणं स्थितलामहेतुर्दाक्षिणात्येषु अपुत्राया अपतिकाया स्त्रिया प्रसिद्धम् । तथैव प्रसिद्धया निरुच्यते । देशसमाचारव्यवस्थयापि वचिन्मन्त्रार्थो निर्वक्तव्य इत्येतदनेन प्रदर्शितं भवति । “तत्र या अपुत्रा अपतिका सा आरोहति” तं सभास्याणुम्, तत्र कितवमध्ये अवस्थितया

अपुत्रा स्त्री, या अपतिका, सा आरोहति तस्मिन्नुपविशतीत्यर्थः । ततः “सा” भर्तृकथुम्यः सकाशात् “रिक्तं लभते” यस्तस्या भर्तृसक्तो धनांशस्तम् । एवमसौ सनये लब्धये धनानां गर्तमारोहति ।

गर्तप्रसक्तमुच्यते,—“श्मशानसञ्चयोऽपि गर्तं उच्यते” । “गुरतेः (तु० आ०)” उद्यमनार्थस्य । स हि लोकविनाशायाभ्युद्यत इव भवति । यानि हि तत्र पिशाचादीनि सत्त्वान्माश्रितानि भवन्ति । तानि जनमरणमाशासते, प्रियमाणेषु जनेषु तानि प्रमुदितानि भवन्ति । “श्मशानं, श्मशयनम्” इत्याख्यानप्रसक्तमुच्यते । तत्र हि श्म शेतेऽत्रेति श्मशयनं सत् तत् श्मशानमित्युच्यते । श्मशब्दार्थमाह,—“श्म शरीरम्” इति । तद्धि तत्र शेते, तत्र हि तन्निक्षिप्यते मृतस्य सतः । “शस्त्रातेर्वा” कृतव्याख्यानमपि पुनराह मुख्यत्वादभ्य । तत्र औपमिकं वृत्रसम्यन्धात्, न हि वृत्रस्य मुख्यं शरीरम् । श्मशब्दप्रसक्तं निराह,—“श्मश्च लोम” इति, तद्धि “श्मनि” शरीरे “श्रितं भवति” । पर्यायप्रसक्तं निराह,—“लोम लुनातेः (क्या० उ०)” तद्धि लूयते ।—“लीयतेर्वा (दि० आ०)” तद्धि शरीरे लीयते ॥

तत्र निगममपि चोदाहरन्ति,—श्मशानसञ्चयोऽपि गर्तं इति “नोपरस्याविष्कुर्याद् यदुपरस्याविष्कुर्याद् गर्तेष्टाः स्यात् प्रमायुक्तो यजमानः” इति । उपर इति यूपस्यातश्च प्रदेश उच्यते, “पञ्चममागोऽपरा यूपाः”—इति ह्युक्तम् । तदतश्च यूपस्य नाविष्कुर्यादित्यर्थः । पांशुभिस्तदवच्छादनीयं वर्हिषा च । यदि

पुनरुपरस्य कञ्चिदप्यवयवमाविष्कुर्व्यात् 'गर्त्तंष्टाः, गर्त्तप्रतिष्ठः
 ञ्मशानप्रतिष्ठः, 'प्रमायुकः' प्रमरणधर्मायुरेव यथाचिहितादायुषो
 यजमानः स्यात् । "इत्यपि निगमो भवति" अप्ययमप्यन्ये बहव
 इत्यपिशब्दः ॥

"रथोऽपि गर्त्तं उच्यते" । "गृणाते." स्तुत्यर्थस्य । तद्धि
 "स्तुततमं यानम्" अश्वादिभ्यो यानेभ्यः सुखतरं हि तेन गम्यते ।
 रथोऽपि गर्त्तं इत्यस्मिन्नर्थे "आरोहथो वरुण मित्रं गर्त्तमित्यपि
 निगमो भवति" । "हिरण्यरूपमुपसो व्युष्टावयःस्थूणमुदिता
 सूर्यस्य । आ रोहथो वरुण मित्रं गर्त्तं मतश्चक्ष्वाथे अदितिं दितिं
 च ॥"—इति (ऋ० सं० ४, ३, ३१, ३) । श्रुतचिदात्रेय एतया
 त्रिष्टुभा मित्रावरुणावस्तौत् । राजसूयेऽभिषेचनीयो नाम
 क्रतुः, स तत्र यजमानस्य रथमारुह्यतः गृहीतेषुधनुष्को वाह
 अनया अभिमन्त्र्येते । तावेवात्र मित्रवरुणावधिदेवतामिप्रायेण ।
 एवं ह्याह,—मित्रोऽसीतीयमभिमन्त्रयति मित्रस्य ह्येतद्रूपम्,
 वरुणोऽसीतीमं वरुणस्यै तद्रूपमिति, तावुच्येते । हे 'मित्र !
 वरुण !' 'हिरण्यवर्णम्' 'उपसो व्युष्टौ' उपसो व्युच्छेदनकाले
 'उदिता' च उदयकाले 'सूर्यस्य' यौ युयामेतस्मिन् काले
 पर्यरूपम् 'अयःस्थूणम्, अयोमयं गर्त्तं स्थूणं स्वं 'गर्त्तं' रथम्
 'आरोहथः' तौ युवां ब्रवीमि ममाप्येवं रथं गर्त्तमेतस्मिन् विधा-
 वद्भूतं तत्स्वरूपमेव साम्प्रतमारोहतम्, 'अतः' एनमाख्या
 'चक्ष्वाथे' कुरुतमित्यर्थः । 'अदितिं दितिञ्च' अदीनमनुपक्षीण-
 मात्मपक्षं दीनञ्चोपक्षीणमभिपक्षमित्यर्थः ॥

“गर्तः सभास्याणुः”—इत्यत आरभ्य प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम् ॥

“जायेव पत्य उशती सुवासा उपा हस्त्रेव निरिणीते अप्सः”
—इति । अयमप्यर्द्धर्चः पूर्वमेव व्याख्यातो भाष्यकारव्याख्या-
नुक्रमं मित्वा अस्माभिः, तथाहृग्व्यक्वस्याप्यैकवाक्यता न
विच्छिन्ना भवेदिति ॥

“चतस्र उपमाः”—इति यदुक्तं भाष्यकारेण, तदपि परि-
संख्याय ताः उपपादिताः अस्माभिः । एवम् “अन्नातेव पुंस
पति प्रतीची”—इत्यनेन पादेनास्यामृचि अनिर्वाहो दर्शितः ॥

अन्यत्रापि चोक्तम्,—“नाम्नातृकामुपयच्छेत तोकं ह्यस्य तद्
भवति—इति” । अयमस्मिन् वाक्ये ‘नाम्नातृकामुपयच्छेत’—
इति प्रत्यक्ष एवोपयमनप्रतिषेधो विवाहार्थं पाणिग्रहणप्रतिषेध
इत्यर्थः । पूर्वयोर्हि मन्त्रयोग्यमया लिङ्गतो विवाहप्रतिषेधो
दर्शितः, एतस्मिंस्तु वाक्ये साक्षादेव प्रतिषेधः आहत्य विधाने-
नैव नाम्नातृकामुपयच्छेतेति । अत इदमुक्तम्,—“उपयमनप्रति-
षेधः प्रत्यक्षः”—इति ॥

आह,—किमुपयमनप्रतिषेध एव ? नेत्युच्यते,—“पितुश्च
पुत्रभाव” प्रत्यक्षः ध्रूयते । कथम् ? “तोकं ह्यस्य तद् भवति”
—इति । तोकमित्यपत्यनाम । यदपत्यमन्नातृकायाः पितु
र्भवति, नेतरस्य घोदुः, इत्येवमितरस्य विवाहप्रतिषेध एव
नेत्युच्यते पुत्रभावादितरस्य च पुत्रिकापितुरपत्यप्राप्तिरिति ।
तस्मादुपपन्नं भवति,—यैवान्नातृमती, सैव नैतृकं घनमर्हति
नेतरेति ॥

अधुना योऽसौ शासकहिरित्यस्या ऋच उत्तरोऽर्द्धं
 उत्सृष्ट, स एवाभ्रातृकावादपक्षेणैव निरुच्यते । पूर्वोऽपि च
 शासकहिरित्ययमभ्रातृमतीवादपक्षेणैव योजयितव्य । एष एव
 हि स्थित पक्ष । तस्या एव ह्यभ्रातृमत्या य पुत्रो भवति,
 तमेव पुत्रिकाविधानेन वृताभिसन्धिन्व्यात् पौत्रो ममायमिति
 अपुत्र सन् मातामह उपगच्छति नेतरान् भ्रातृमतीपुत्रान्, अन्यथा
 सर्व एव हि योदारो अपुत्रा स्युः, ततो विद्यापग्निर्यमो धर्म एव
 स्यात् । अथवा सर्व एव लोको ह्ययामुप्यायण एव स्यात् ।
 किञ्च पुत्रिकापितुरपि या भाव्या साम्याय दृष्टिर्निति तस्यामपि
 या जायते सा मातामहस्यैव नेतरस्य पुत्रिकापितु स्यात् ।
 भविष्यं चैतन् सर्वम् । तस्मात् यथाभिसन्धिपूर्वकं धर्मेण
 पुत्रिका विधत्ते तस्या एव पौत्रो मातामहस्य भवति न सर्वस्या
 इति नैव च दायायादा, भ्रातृमती । अत इदमुच्यते,—“पिता
 यत्र दृष्टितु” इति । ‘पिता’ ‘यत्र’ यस्मिन् यात्रे ‘दृष्टितु’
 “अप्रदत्ताया” प्रायः प्रदानादित्यर्थः । “एत मंत्र” इत्यत्र मन्त्रा
 यो दृष्टितरि देव मिश्रति न जामातर “प्राजयति” प्रसाधयति,
 प्रवर्धयति, उपवर्धयताप्यर्थः । तदा तस्मै ता दृष्टितर दत्त
 पि करोति ? “मन्त्रगम्येन माया दृष्टये” “सन्ध्याति” अमि
 सन्ध्याति “आमातम” यदप्राप्त्यमुत्पत्त्यन तन्ममेति ।
 यद्यमुत्पत्तिरन्ध्यायामातमिति “मन्त्रगम्येन” “मन्त्रा
 मेन” धनया पिगतपुत्रपत्न्यापेन यन्त्रा—साहसपुत्र इत्यमेव
 पुत्रिका मम पुत्र यो ह्यस्यामुत्पत्ति, न पौत्रो मम भविष्यति

इत्येवं सुखेन मनसा सन्दधात्यात्मानं तस्यां पुत्रिकायाम् ।
तत्रैवं सति यस्तस्यामेव कृतपुत्रिकाधर्मिण्यामुत्पद्यते दौहित्रः,
तमेव नत्वा ममायमित्येवमुपाच्छति मातामहः, न सर्वानेव
दौहित्रान्, भ्रातृमत्या अपि स तस्या एव पुत्री मातामहस्य
भवति, न सर्वस्याः, इति सैव न दायादयार्हा, नेतरा । स एव च
मुल्यया वृत्त्या मातामहस्येव पौत्रो भवति, नेतरे भ्रातृमतीपुत्राः ।
ते हि गोण्या वृत्त्या जनयितुः पितुः पुत्राः सन्तो मातामहस्य
पौत्रा इत्युच्यन्ते कदाचिह्लोके शास्त्रे वा ॥

तत्रैवं सति “अद्वादद्वात् सम्भवति” “आत्मा चै पुत्र-
नामासि” इत्येवमादिषु गोणं दुहितुः पुत्रत्वमुच्यते । किञ्च,
यदि दुहिता पुत्रेण अधिशिष्टा एव स्यात्, ततो दुहितेति विशेष-
समाध्या नैव स्यात्, अस्ति चेदम् । यस्माद् विशिष्टतरः पुत्रो
दुहितुः सकाशादित्युपपद्यते ॥

यदपि श्रुतम्,—“अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति”—इति,
तदप्यभ्रातृमतीपक्षे द्रष्टव्यम् । अथवा वेदस्मृत्योर्विरोधे वेददृष्ट
एव धर्मो ज्यायान्, न स्मृतिदृष्टः ।

तस्मिंश्च वेदे “अथैतां जाम्या रिक्थप्रतिषेध उदाहरन्ति”
धर्मविद्,—येयमृग् चक्ष्यमाणा (६ ख०) “न जामये तान्वः”
—इति । अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः । “ज्येष्ठं पुत्रिकाया
इत्येके”—इति । यदा उत्सृष्टायां पुत्रिकापितुरन्ये पुत्रा जायेरन्,
तदा विभागकाले ज्येष्ठं भागं पुत्रिकायै च दद्यात्, यथाभाग-
मितरान् पुत्रान् विभजेत्, अभागा एव त्वितरा दुहितर

इति । तदेतद्जनयत्वा निरुच्यते यथा दुहितृणा भागो नास्तीति—॥ ५ ॥

न जामये तान्यो रिक्थमारिक् चकार गर्भं सनितुर्नि-
धानम् । यदी मातरो जनयन्त वह्निमन्यः कर्त्ता सुकृतोरन्य
ऋन्धन् ॥ न जामये भगिन्यं जामिरन्येऽभ्यां जनयन्ति
जामपत्यं जमतेयां स्याद्वतिकर्मणां निर्गमनप्राया भवति ।
तान् आत्मजः पुत्रो रिक्थं प्रारिचन् प्रादाच्चकारैनां
गर्भनिधानी सनितुर्हस्तप्राहस्य । यदी मातरोऽजनयन्त
वह्निम् । पुत्रमवह्निं च खिगमन्नातरः सन्तानकर्त्ता भवति
पुमान् दागादेऽन्यतरोऽर्द्धगिन्या जामिः प्रदीगन्तं
परस्मै ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३, १ ॥

न जामये इति । “न ‘जामये’ भगिन्यं” “तान् आत्मज”
आत्मनो धियो जात । स आत्मज किं करोति ? इति,
‘रिक्थम् भारिक्’ । ‘रिक्थं’ पितृ’ अत्र ‘न’ “प्रादान्” न प्रदर्श ।
चिन्तर्हि तस्या करोति ? इति । उच्यते,—‘चकार’ गर्भं
सनितुर्निधानम् । “सनितु हस्तप्राहस्य” भगिनीभक्तं प्रत्यय
समर्था करोति, पुष्पार्थान्वयार्थ । किञ्च, ‘यदी मातरः’ यत्
पुत्रद्वयं मातरो जनयन्ति, “वह्नि” च षोडशं “पुत्रम्” “अपहि च”

“अघोद्वौ स्त्रियम्, अयोर्द्वयोरपि घोर्द्वौद्वयोः पुत्रयोः “अन्यतरः” एकतरः ‘कर्त्ता’ “सन्तानकर्त्ता भवति” । कतमः ? यः “पुमान्” स एव “दायादः” दायाद्यार्हः, नेतरः कन्याख्यः । किञ्च, तयोरुभयोरपि ‘सुवृतोः’ सुवृतयः’ सुतरामेकेनापि प्रयत्नेन वृतयोरुत्पादितयोः ‘अन्य ऋन्धन्, “अन्यतरोऽर्द्धयित्वा” सुवृतोऽपि सन् “जामिः” जाम्याख्यो भगिन्याख्यः “प्रदीयते परस्मै” न कस्याञ्चिदप्यवस्थायामसावात्मीयो भवतीत्यभिप्रायः ॥ एवमस्यामृचि ‘न जामये तान्यो रिक्थमारैक्’ इति न दुहितरो रिक्थभागिन्यो भवन्ति, नैताः सन्तानकर्मणि पितुरपतिष्ठन्ते, चर्द्धयित्वा ह्येताः परस्मै दीयन्ते, तस्मादभागा एता इति ॥

यत् पुनरुक्तं पुंसोऽपि दानातिसर्गविक्रया विद्यन्त इति, तन् कदाचित् केनचिन्निमित्तेन भवति, स्त्री तु निसर्गेणैव दीयते विक्रीयते विसृज्यते चा, सा हि परार्थमेवोत्पद्यते, तस्मादभागा इति ॥ ६ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ अष्टमाध्यायस्य (तृतीयाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ३, १ ॥

द्वितीयः पादः ।

मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिर्मनुष्याः कस्मात्वा-
कर्माणि सीव्यन्ति मनस्यमानेन सृष्टा मनस्यतिः पुनर्मन-
स्वीभावे मनोरपत्यं मनुषो वा । तत्र पञ्चजना इत्येतस्य
निगमा भवन्ति ॥ १ ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम्, तद्यथा—‘जनयितुः प्रजा.’ इत्येवमादि,
प्रकृतमिदानीमुच्यते,—

“मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः” । मनुष्याणां नामानि
‘मनुष्यनामानि’ ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्योऽपत्यनामभ्यः, अपत्यान्येव
हि विवृद्धानि सन्ति मनुष्या इत्युच्यन्ते । कियन्ति पुनस्तानि ?
‘पञ्चविंशतिः’ पञ्च च विंशतिश्च पञ्चविंशतिः (२५) । कतमानि
पुनस्तानि ? “मनुष्याः, नराः”—इत्येवमादीनि ॥

आह,—“मनुष्या. कस्मात्” ? उच्यते,—“मत्वा” ज्ञात्वा,
तत एते “कर्माणि” “सीव्यन्ति” तश्चन्तीत्यर्थः । अथवा “मनस्य-
मानेन” प्रजापतिना “सृष्टा.” । “मनस्यतिः पुनः” अयं धातुः
“मनस्वीभावे” । मनस्वीभावो नाम प्रकृतेन प्रकृत्यता प्रजापति-
नैते सृष्टाः । अथवा “मनोरपत्यं” मनुष्याः “मनुषो वा” ॥

“तत्र पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति” सन्दिग्धाः,
तत्रेयमृगुदाहरणम् । तद्यथा,—॥ १ ॥

तदद्य वाचः प्रथमं मंसीय येनासुरा अभिदेवा
 असाम । ऊर्जाद उत यज्ञियासः पञ्चजना मम होत्रं
 जुषध्वम् ॥ तदद्य वाचः परमं मंसीय येनासुरानभिभवेम
 देवा असुरा असुरता स्थानेष्वस्ता स्थानेभ्य इति वापि
 वासुरिति प्राणनामास्तः शरीरे भवति तेन तद्वन्तः सोर्देवा-
 नसृजत तत् सुराणां सुरत्वमसोरसुरानसृजत तदसुराणा-
 मसुरत्वमिति विज्ञायते । ऊर्जाद उत यज्ञियासः । अन्ना-
 दाथ यज्ञियाथोर्गित्यन्नानामोर्जयतीति सतः पक्कं सुप्रवृ-
 क्णमिति वा । पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वं गन्धर्वाः पितरो
 देवा असुरा रक्षासीत्येके । चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम
 इत्यौपमन्यवो निषादः कस्मान्निषणमस्मिन् पापकमिति
 नैरुक्ताः यत् पाञ्चजन्यया विशा । पञ्चजनीनया विशा
 पञ्च पृक्ता सङ्ख्या स्त्रीपुत्रपुंसकेष्वविशिष्टा बाहुनामान्यु-
 त्तराणि द्वादश बाहू कस्मात् प्रवाधत आभ्यां कर्माण्यङ्गु-
 लिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिरङ्गुलयः कस्मादग्रगामिन्यो
 भवन्तीति वाग्रगालिन्यो भवन्तीति वाग्रकारिण्यो भवन्तीति
 बाहुना भवन्तीति बाञ्चना भवन्तीति वापिवाभ्यञ्चाना देव
 स्युस्तासामेषा भवति ॥ २ ॥

“तदद्य वाच ०—० जुषध्वम्” (ऋ० स० ८, १, १३, ४) ।
 सौचीकस्याग्नेरार्यम् । तस्य विश्वैर्देवै सह सवाद । तत्रैय
 होतृजपे विनियुक्ता । “तन्” वीर्यं “वाच ” “परमम्” उत
 वृष्टम् अहम् “अद्य” “मसीय” मन्ये जाने इत्यर्थः । तेन वीर्येण
 किम् ? इति । “येन असुरान् अभिभवेम” ध्वम् । ‘ऊर्जाद’
 अत्रभक्षयितार । अपिच हे ‘यज्ञियास्त’ यज्ञसम्पादिन ‘देवा’
 यूयम् । अपिच हे ‘पञ्चजना मनुष्या’ निपादपञ्चमा वर्णा ।
 ‘मम’ इदं ‘होत्र’ ‘जुषध्वम्’ अनुगृहा(ही) ध्वम् ॥ इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—‘असुरा असुरता स्थानेषु’ ते हि न
 सुष्ठुरता स्थानेषु चपला इत्यर्थः । अथ “वा “जस्ता
 स्थानेभ्य इति’ प्रच्याविता देवैरित्यर्थः । “अपि वा असुरिति
 प्राणनाम । स हि “जस्त क्षिप्र इव “शरीरे भवति’ तस्य हि
 तत्र नित्यमवस्थानमित्यभिप्रायः । ‘तेन हि “तद्वन्त’ भवन्ति ।
 रो मत्पर्ये । अथवा इदमन्यदु ब्राह्मणोक्त निरञ्चन म्यान् “सोर्दे
 वानसृजत” सुरिति प्रशस्तनाम । प्रशस्तादात्मन प्रदेशात् प्रजा
 पति सुरानसृजत्, ऊर्ध्वेभ्य प्राणेभ्य । तदुक्तम्,—‘ऊर्ध्व
 मुदत्तुणन् पूर्णपक्ष पञ्चदश, ते न “सोर्देवानसृजत तन् सुराणा
 सुरत्यम्”—इति विप्रायते । एषमेव प्रातिगोम्येन “असौरमुरा
 नसृजत” । असुरिति प्रशस्तप्रतिषेधः । अप्रशस्तादान्मन
 प्रदेशात् प्रजापतिरसुरानसृजत । तदुक्तम्,—‘अथांद् वा तिग्द
 परपक्ष, तेन असुरानसृजत’—इति । “ऊर्जाद उत यज्ञियास्त,
 अघ्राश्वा यज्ञियाश्च” । “ऊर्गित्यप्रनाम” तद्धि “ऊर्नयति”

वलिष्ठं करोतीत्यर्थः । अथ “वा” “पक्म” एतत् “सुप्रवृक्णम्” भवति “इति”- ककाररेफसामान्यात् पचेर्वाश्चेतेर्वा स्यात् । द्वयोरपि वा तद्धि पक्कं सन्सृज्जुन्वात् सुच्छेद्यं भवति ॥

“पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम्” । एतदत्र सन्देहपदमेकमुद्घृत्य प्रदर्शितम् । “गन्धर्वाः पितरा देवा असुरा रक्षांसीत्येके” मन्यन्ते । “यत्वारो वर्णाः, निपादः पञ्चमः,—इत्यौपमन्यवः” । निषद्य हन्तीति निपादः प्राणिषधर्जाचनः । अथवा “निषण्णमस्मिन् पापकमिति” निपादः सौधन्वना इत्येके मन्यन्ते । स च रथकारः । “रथं ये चक्रुः सुवृत्तं मुचेत्सोऽविहरन्तं मनसुस्परिध्यया । तां जुन्व॑ स्य सवनस्य पीतय आ वो वाजा ऋभवो वेदयामसि ॥”—इति (ऋ० सं० ३, ७, ७, ३) । तस्य भिन्नकालमाधानं श्रूयते,—“वर्षासु रथकारः” । “ऋभूणां त्वा इति रथकारस्य” इति च मन्त्रभेदः,—“सौधन्वना ऋभवः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ४)”—इति च मन्त्रलिङ्गात् ॥

यथा तु पञ्चजनशब्देन मनुष्या एव निपादपञ्चमा वर्णा उच्यन्ते, तथैव निराह,—“यत्पाञ्चजन्यया विशेद्रे धोपा अस्थत । अस्तुणाद् युहणा विपोत्र यो मानस्य स क्षयः ॥”—इति (ऋ० सं० ६, ४, ४३, १) । प्रगाथेन दृष्टा । इयमनुष्टुप् । ऐन्द्री । पृष्ठस्य पञ्चमेऽहनि मरुत्वर्तीयशस्त्रस्य प्रतिपदेया । ‘यत्’ यदा “पञ्चजनीनया विशा” पञ्चजनसमुदायलक्षणया सहितैः स्तोत्रभिः ऋत्विग्भिः अर्पयति ‘इन्द्रे’ वरार्थिभिः ‘धोपाः’ स्तुतीः ‘असृक्षत’ असृज्यन्त । निपादपञ्चमा वर्णा आर्त्ताः

सन्तो वर्षाभावे अस्तुयतैव इन्द्रम्—‘वर्ष भगवन् !’—इत्येवमर्थ-
यन्तः । अत इदमुक्तम्,—यदा पाञ्चजन्यया विशा सह घोषा
ऋत्विग्भिः असृज्यन्तेति । तदा किम् ? इति । तदा उपश्रुत्य
स इन्द्रः ताभिः प्रह्लादितचेताः ‘अस्तृणात्’ अहन् वर्षार्थं मेघान् ।
‘वर्हणा’ परिवृद्धेन वधेण, परिवृद्धानि वा मेघजालानि ‘विषः’
विषाद्, पिता मेघानां मेघावी वा ‘अर्यः’ ईश्वरः कृत्स्नस्य जगतः ।
कस्मात् पुनरस्तृणात् ? यस्मात् ‘मानस्य स क्षयः’ मानस्य दर्पस्य
चलस्य वीर्यस्य स क्षयः निवासः, तस्मात् अस्तृणात् । अवीर्य्यो
हि स्तूयमातः किं कुर्यात् परितुष्टोऽपि ? अथवा मानस्य सत्का-
रस्य पूजायाः स इन्द्रः क्षयो निवासो भाजनमिति मन्वानैः
स्तौतृभिः वर्षार्थिभिः सत्कृतः, तान् वर्षप्रदानेन प्रतिसत्कारयिष्यन्
अस्तृणात् मेघान् । अपि वा अस्य जगन्निर्माणस्य देवादेः स्वाव-
रान्तस्य स इन्द्रः क्षयो निवास आश्रयो यस्मात् ततो मेघानस्त-
णान् । अनादृष्टिद्वारेणाम्य जगतः चिनाशो मा भूत् कथन्नामेव्य-
मिप्रायः ॥

“पञ्च पृक्ता सङ्ख्या” । सा हि “मूर्त्तापुष्पुंसकेष्वविशिष्टा”
एव भवति । तद्यथा—पञ्च स्त्रियः, पञ्च पुरुषाः, पञ्च कुलानि
इति । एव पञ्चशब्दे मूर्त्तापुष्पुंसकेषु विशेषो नास्ति ॥

“बाहुनामानुत्तराणि द्वादश” । बाहोर्नामानि ‘बाहुनामानि’
‘उत्तराणि’ प्रहृतेभ्यो मनुष्यनामभ्यः । मनुष्याणामेव हि भव-
न्तीनि मनुष्यनामभ्य उत्तराणि ‘बाहुनामानि’ । कियन्ति पुन-
स्तानि ? ‘द्वादश’ द्वे च दश च द्वादश । कतमानि पुनम्नानि ?

“आयती, च्यवाना अर्भाशू”—इत्येवमादीनि । आभिर्ग्रीभघतः कर्मभिरेताविति आयती । च्यावयितारो कर्मणां च्यवाना । अर्भाशू अभ्यञ्जुवाते कर्माणि । इत्येवमादि योज्यम् ॥

आह,—“वाह कस्मात्” ? उच्यते,—“प्रवाधत आभ्यां कर्माणि” प्रकर्षेण वाधते प्रक्षिपयत्याभ्यां कर्माणि ॥

“अङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः” । अङ्गुलीनां नामानि ‘अङ्गुलिनामानि’ ‘उत्तराणि’ प्रश्नेभ्यो वाहुनामभ्यः, बाहोरेव ह्यङ्गुलयो भवन्तीति वाहुनामभ्य उत्तराणि अङ्गुलिनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘द्वाविंशतिः’ द्वे च विंशतिश्च द्वाविंशतिः । कतमानि पुनस्तानि ? “अग्र युवः, अण्यः क्षिपः” — इत्येवमादीनि । बाह्वग्रे अवस्थिता अवन्त्येताः कर्माणीति अग्र युवः । अण्यः परिमाणात् एताः । क्षिप्यते आभिः क्षेत्रज्ञं द्रव्यमिति क्षिप । इत्येवमादि ।

आह,—“अङ्गुलयः कस्मात्” ? उच्यते,—“अग्रगामिन्यो भवन्ति” अग्रे होताः कर्मसु गच्छन्ति । अथ “वा” “अग्रगामिन्यो भवन्ति” अग्रे होता गच्छन्ति उदकानि । “अप्रकारिण्यां वा भवन्ति” अग्रे होताः कर्माणि कुर्यन्ति । “अङ्गुना भवन्ति वा” तथाहि,—यो होताभिरभिहन्यन्तेऽसावङ्गु इव भवति । “अपि वा अभ्यञ्चनादेव स्युः” एता हि त तमर्थमाभिमुच्येनाञ्चन्ति गच्छन्ति । ये तु “अभ्यञ्जनाः”—इत्यभिधीयन्ते, तेनामभ्यञ्जत आभिरिति ॥

“तासाम्” अङ्गुलीनाम् “एषा” निराचिका ऋक् “भवति”

दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो दशयोक्त्रंभ्यो दशयो-
 जनेभ्यः । दशाभीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यो दश धुरो दश
 युक्ता वहद्भ्यः ॥ अवनयोऽङ्गुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणि
 कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि योक्त्राणि योजनानीति
 व्याख्यातमभीशवोऽभ्यश्नुवते कर्माणि । दश धुरो दश
 युक्ता वहद्भ्यः । धूर्ध्वतेर्ध्वकर्मण इयमपीतरा धूरेतस्मादेव
 विहन्ति वहं धारयतेर्वा कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टो-
 दशान्ननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरन्नं कस्मादानतम्भृतेभ्योऽ-
 तेर्वात्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश । बलनामान्युत्तराण्यष्टा-
 विंशतिर्वलं कस्माद्वलं भरं भवति विभर्त्तधननामान्युत्तरा-
 ण्यष्टाविंशतिरेव धनं कस्माद्विनोतीति मतो गौनामान्यु-
 त्तराणि नव क्रुध्यतिकर्माण उत्तरे धातवो दश क्रोधनामा-
 न्युत्तराण्येकादश गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशशतं
 क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः क्षिप्रं कस्मान् सङ्क्षिप्तो
 विकर्षोऽन्तिकनामान्युत्तराण्येकादशान्तिकं कस्मादानीतं
 भवति सङ्ग्रामनामान्युत्तराणि षट्चत्वारिंशत् सङ्ग्रामः
 कस्मान् सङ्गमनाद्वा गंगतौ ग्रामाविति वा तत्र ग्वल
 इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ ३ ॥

दशावनिभ्य इति । अचनय इत्येवदार्दानी नद्यादिनामभिः सन्दिह्यते, तदर्थमिदमुदाह्रियते । त्रिण्डुबेया । अर्बुदस्य काद्रवेयस्य सर्वस्वार्थम् । ग्रावम्नुतो विनियुक्ता । दशभिरवनिभिः ये उपचर्यन्ते ग्रावाणः, सोमाभिपवकर्मणि प्रवृत्ते, ते दश अचनयः, तेभ्यः 'दशावनिभ्यः' हे ऋत्विजः ! यूयमपि 'अर्चय' स्तुतीः प्रोच्चारयनेत्यर्थः । एवमेव दशभिः कक्ष्याभिर्ये उपचर्यन्ते, ते दशकक्ष्याः, तेभ्यः 'दशकक्ष्येभ्यः' अर्चत । दशभिर्योक्त्रैः ये उपचर्यन्ते, ते दशयोक्त्राः, तेभ्यः 'दशयोक्त्रेभ्यः' अर्चत । दशभिर्योजनैः ये 'उपचर्यन्ते, ते दशयोजनाः, तेभ्यः 'दशयोजनेभ्यः' अर्चत । दशभिरर्मीशुभिर्ये उपचर्यन्ते, ते दशार्मीशवः, तेभ्यः 'दशार्मीशुभ्यः' अर्चत । 'अजरैभ्यः' अजरणधर्मभ्यः 'दश धुरः' य एते ग्रावाणः तेभ्यः अर्चत । दशमिर्दशभिरङ्गुलीभिर्ये एते युक्ता वहन्ति ग्रावाणः, तेभ्य एभ्यः 'दश युक्ता वहद्भ्यः' अर्चत ॥ इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिर्णयम् ।—“अचनयोऽङ्गुलयो भवन्ति” ता हि “अवन्ति कर्माणि” रक्षन्ति भक्षयन्ति वा क्षिपयन्तीत्यर्थः । “कक्ष्याः” अङ्गुलय एव, ता हि “प्रकाशयन्ति कर्माणि” प्रकटीकुर्यन्तीत्यर्थः । “योक्त्राणि”—इत्येतन् पदं “योजनानि इति” अनेन पदेन व्याख्यातम् । योजनानीत्येतन् निगदसिद्धमेव । “अर्मीशवः” अपि अङ्गुलय एव, ता हि “अभ्यश्नुयन्ते कर्माणि” दद्याप्नुयन्तीत्यर्थः । अनेकैर्नामभिरङ्गुलय एवोक्ता, अनेकक्रियायोगिनीभिरङ्गुलीमिर्गृहीतास्तदर्थमर्चतेति । “धूः धूयतेः पच-

कर्मण ” ध्वरति धूर्वतीति वधकर्मसु पठितम् । “इयमपीतरा धू ” अनडुहादिसम्बन्धिनी । “एतस्मादेव” धातो वधकर्मण । सापि “विहन्ति बहम्” अनडुहोऽश्वस्य वा । “धारयतेर्वा” सा हि धारयत्यश्वमनड्वाहञ्च ॥

“कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश” । खल्वय पुट्पो व्याख्यात सत्राहुः साङ्गुलः, त खलु काम एव प्रथममाविशेति उत्तरे कान्त्यर्था इत्यर्थः । यद्यपि ह्यकान्त भवति, तदप्यङ्गुली भिरेव कान्तं त्रियत इत्यतोऽङ्गुलिनामभ्य ‘उत्तरे कान्ति कर्माण’ समाम्नाता । कियन्त पुनस्ते ? इति । ‘अष्टादश’ अष्टौ च दश च अष्टादश (१८) । कतमे पुनस्ते ? इति । “वग्मि, उग्मसि, अवघेति”—इत्येवमादयः ॥

“अन्ननामान्युत्तराणि अष्टाविंशति” । अन्नस्य नामानि ‘अन्ननामानि’ ‘उत्तराणि’ प्ररुतेभ्य कान्तिकर्मभ्य, अन्नमेव हि कान्त सर्वभाषेभ्यो भवतीति कान्तिकर्मभ्य उत्तराणि अन्ननामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘अष्टाविंशति’ अष्टौ च विंशतिश्च अष्टाविंशति (१८) । कतमानि पुनस्तानि ? “अन्ध, घाज, पाज, प्रय, पूक्ष”—इत्येवमादीनि । अन्ध इत्ययं निर्गन्ध्यति । घाजयित्वा पूजयितव्यम् एतद् भोजनायां पन्थितं भवति घाज । पीयत इति पाज । प्रय पानादेव ॥

आह,—“अन्न षम्मान्” ? उच्यते,—“वा” आग्निमुख्येन ह्येतन् “नत” प्रहीभूतं भवति भोजनाय भूतानाम् । “अस्तेर्वा” अघ्ने अस्ति च भूतानि, तस्मादन्नं तदुच्यत इत्युक्तम् ॥

“अत्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश” । अत्रमेव ह्याद्यत इत्यन्नामभ्यः ‘उत्तरेऽत्तिकर्माणः’ समाप्ताताः । कियन्तस्ते इति ? ‘दश’ (१०) । कतमे पुनस्ते ? “आययति, भवति, यभस्ति”— इत्येचमादयः ॥

“यलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः” । यलस्य नामानि ‘यल-नामानि’ ‘उत्तराणि’ प्रकृतेभ्योऽत्तिकर्मभ्यः, य एव ह्यदन्ति त एव यलयन्तो भवन्तीत्यत्तिकर्मभ्य उत्तराणि यलनामानि समाप्ता-तानि । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘अष्टाविंशतिः’ अष्टौ च विंशतिश्च अष्टाविंशतिः (२८) । कतमानि पुनस्तानि ? “ओजः, पाजः, शवः”—इत्येचमादीनि । ओजः ओजतेर्घोऽजनेर्घा । इत्येचमादि ।

आह,—“यलं कस्मात्” ? उच्यते,—तद्धि “मरं भवति” भ्रियते (भू० उ०) हि सः, योऽयलितो भवति । “विभर्त्तः” घा (जु० उ०) स एति ॥

“धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव” । य एव यलयन्तो भवन्ति त एव धनं प्राप्नुयन्ति इति यलनामभ्यः ‘उत्तराणि धननामानि’ । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘अष्टाविंशतिरेव’ (२८) । यलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः इमान्यष्टाविंशतिरेवेत्येचशब्दः । कतमानि पुनस्तानि ? “मघम्, रेक्णः, रिक्थम्, घेदः”— इत्येचप्रभृतीनि । रिच्यत इति रेक्णः । अतिरिच्यमानमेतदि-द्वैय तिष्ठति भ्रियमाणस्येति रिक्थम् । विचने लभ्यते एव इति घेदः । इत्येचमादीनि ॥

आह,—“धनं कस्मात्” ? उच्यते,—“धिनोतीति सतः”
सत इति कारकावधारणम्, धिनोतिस्तर्यणार्थः ॥

“गोनामान्युत्तराणि नव” । गवां नामानि ‘गोनामानि’
प्रकृतेभ्यो धननामभ्यः, गाव एव हि प्रकृष्ट धनमिति धननामभ्यः
‘उत्तराणि, गोनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘नव’ (६) ।
कतमानि पुनस्तानि ? “अज्या, उस्त्रा, उस्त्रिया”—इत्येवमादीनि ।
अज्या अहन्तव्या भवति । इत्येवमादि निर्वचनम् । उक्तनिर्व-
चनं हि गोशब्दः, अतो गौः कस्मात् इति न व्रथेति ॥

“क्रुध्यतिकर्माणः उत्तरे धातवो दश” । धनार्थमेव हि गवार्थं
च क्रोधो भवतीति गोनामभ्यः ‘उत्तरे’ क्रुध्यर्थाः समाप्ताः ।
कतमे पुनस्ते ? इति । “रैलते, हेलते”—इत्येवमादयः ॥

क्रुध्यर्थसम्यन्धेनैव “क्रोधनामान्युत्तराणि” । कियन्ति
पुनस्तानि ? “एकादश” (११) । कतमानि पुनस्तानि ? “हेडः,
हरः, हृणिः, त्यजः” इत्येवमादीनि । हे अरे इत्यनेनाविष्टो
भवतीति हेडः । नीचैरनेन नरकं प्रति हियते इति हरः ।
नीचैरनेन हियते नरकं प्रतीति हृणिः । त्यजत्यनेनाविष्टो धर्मं
जदातीति त्यजः । इत्येवमादि ॥

“गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशशतम्” (१२२) । क्रुद्धा
एव सन्तः सुतरां गच्छन्तीति क्रोधनामभ्यः ‘उत्तरे’ ‘गतिकर्माणः’
समाप्ताः ॥

“क्षिप्रनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः” । गतिसम्यन्धादेव
‘क्षिप्रनामानि उत्तराणि’ समाप्ताः । कियन्ति पुनस्तानि ?

‘पड्विंशतिः’ पद् च विंशतिश्च पड्विंशतिः (२६) । कतमानि पुनस्तानि ? “नु, मधु, द्रवत्”—इत्येवमादीनि । नुत्र इव क्षिप्रं गच्छतीति नु । मां क्षिणोति मां क्षिणोतीति सर्व एव हि क्षिप्रगामिनं मन्यन्ते इति मधु । द्रवत् द्रवतेः । इत्येवमादि ॥

आह,—“क्षिप्रं कस्मात्” ! उच्यते,—“विकर्यः” विकृष्टो चिक्षितोऽर्थः “संक्षिप्तः” क्षिप्रमुच्यते ॥

“अन्तिकनामान्युत्तराण्येकादश” । य एव हि क्षिप्रं गच्छति, स एवामिप्रेतार्यस्य अन्तिके समीपे भवतीति क्षिप्रनामभ्यः ‘उत्तराणि’ ‘अन्तिकनामानि’ । कियन्ति ? ‘एकादश’ (११) । कतमानि पुनस्तानि ? “तडित्, आसात्”—इत्येवमादीनि । ताड्यन्तेऽस्मिन् प्रदेशेऽवस्थित इति तडित् इत्युच्यते । अन्तिक-प्रदेशोपासन्नः स आसात् । इत्येवमादि योज्यम् ।

आह,—“अन्तिकं कस्मात्” ? उच्यते,—तद्वि “आनीतं भवति” सन्निरुद्धत्वात् ॥

“संग्रामनामान्युत्तराणि पदचत्वारिंशत्” । संग्रामस्य नामानि ‘संग्रामनामानि’ ‘उत्तराणि’ प्रवृत्तेभ्योऽन्तिकनामभ्यः, अन्तिकीभूतानामेव हि संग्रामो भवतीत्यन्तिकनामभ्य उत्तराणि संग्रामनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘पदचत्वारिंशत्’ (४६) । कतमानि पुनस्तानि ? “रणः, विवाक्, नदनुः”—इत्येवमादीनि । रणन्त्यस्मिन् दृग्न इति रणः । विविधा दृष्टानामत्र धाम् भवतीति विवाक् । नदन्त्यस्मिन् दृरा इति नदनुः । इत्येवमादि योज्यम् ॥

आह,—“संग्रामः कस्मात्” ? उच्यते,—“सङ्गमनाद्वा”
 सङ्गच्छन्ति हि परस्परेण तत्र योधाः । “सङ्गरणाद् वा”
 संगृणन्ति संशब्दायन्ते शूरा यत्र परस्परेण । “सङ्गतौ ग्रामा-
 विति वा” । ग्राम इति सङ्घात इत्युच्यते । परस्परं विजिगीषया
 समागतौ तत्र भवतः ॥

“तत्र” पट्चत्वारिंशत्के संग्रामनामगणे “खले”—“इत्ये-
 तस्य” नाम्नः “निगमाः” सन्दिग्धाः “भवन्ति” इतरोऽपि धान्य-
 खल इत्युच्यते संग्रामोऽपि । तत्रैवं सति अस्यामृन्नि घक्ष्यमा-
 नायां ‘खले न पर्गान्’—इति व्यपदेशाद् विभागो लक्ष्यते
 शस्यखलसंग्रामखलयोः—॥ ३ ॥

अभी३ दमेकमेकौ अस्मि निष्पाडभी ङा किमु त्रयः
 करन्ति । खले न पर्गान् प्रति हन्मि भूरि किं मा निन्द-
 न्तिशत्रयोऽनिन्द्राः ॥ अभिभवामीदमेकमेकौऽस्मि निष्पह-
 माणः सपत्नानभिभवामि ङौ किं मा त्रयः कुर्वन्त्येक इता
 सह्या ङौ द्रुततरा सह्या त्रयस्तीर्णतमा सह्या चत्वा-
 रश्चलिततमा सह्याष्टाश्रोतेर्नव न वननीया नावाप्ता वा
 दश दम्ना दृष्टार्था वा विंशतिर्द्विर्दशतः शतं दशदशतः
 सहस्रं महस्वदयुतं नियुतं प्रयुतं तत्तदभ्यस्तमर्बुदो मेघो
 भयन्यरणमभ्यु तदोऽभ्युदोऽभ्युमद्भान्तीति वाम्युमद्भवतीति

चा स यथा महान् बहुर्भवति चर्पस्तदिवार्धुदम् । खले न
 पर्पान् प्रतिहन्मि भूरि । खल इव पर्पान् प्रतिहन्मि भूरि
 खल इति संग्रामनाम खलतेर्वा स्खलतेर्वायमपीतरः खल
 एतस्मादेव समास्कन्नो भवति । किं मा निन्दन्ति शत्र
 वोऽनिन्द्राः । य इन्द्रं न विदुरिन्द्रो बहमस्म्यनिन्द्रा इतर
 इति वा । व्याप्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश तत्र द्वे नामनी
 आक्षाण आशुवान आपान आप्नुवानो वधकर्माण उत्तरे
 धातवस्त्रयस्त्रिंशत् तत्र वियात इत्येतद् वियातयत इति
 वा वियातयेति वा । आखण्डल प्रहृयसे । आखण्डयितः ।
 तडिदित्यन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म ताडयतीति मृतः ॥४॥

“अर्भा३ दमेक०—०ऽनिन्द्राः” । (ऋ० सं० ८, १, ६, २) ।
 वैकुण्ठस्येन्द्रपुत्रस्येयमार्गम् । जगती । दशरात्रस्य नवमेऽहनि
 निष्केचल्ये शस्यते । आध्यात्मिको मन्त्रः । “इदं” तावन् जगन्
 ‘एकः’ एव अहम् ‘यमि अस्मि’ “अभिभवामि”, अभिभूय च
 भवामि । अस्य सर्वस्याहमेकोऽधिपतिरित्यभिप्रायः । कथं
 पुनरभिभवाम्यहमेतन् ? “एकम् एकः” निष्पाद् “निष्पहमाणः”
 “सपत्नान्” शत्रून् निश्चयेनाधिकं याभिभवामीत्यर्थः । सहतिरभि-
 भवार्यश्छन्दसि । कथम्पुनरभिभवन् सपत्नानहमस्य जगत
 आधिपत्ये वर्त्तते ? यावदेकं तावदागतं सन्नमेक एवाभिभवामि

सपक्षम्, 'अभी द्वा' "द्वा" अप्यागतौ एक एव "अभिभवामि" ।
 "किम्" 'उ' "त्रय" 'करन्ति' त्रयोऽपि युगपदागता सन्त
 एकाकिनोऽपि मम किं "कुर्वन्ति" ? न किञ्चिदपीत्यभिप्राय ।
 किञ्च 'एते न पर्यान्' ग्राह्यमाने हन्यमाने गम्यमानेऽन्ते । एक एत-
 शब्द उपमानम्, उपमासम्बन्धात्, यथा 'एते' एतत्स्थाने कार्यरेण
 'पर्यान्' वहनपि सञ्चितान् अप्रतिग्रन्धेन श्रुयेरन् (क्षन्दीरन्), एवम
 हमपि भूतेनपि शत्रूनागतान् क्षणादेव तैरप्रतिग्रह्यमान 'हन्मि' ।
 तमेवम्भाव सन्त मा "किं निन्दन्ति शत्रवः ?" नाह निन्दार्हः,
 तत्रयोऽहमित्यभिप्राय । अपि च "अनिन्दा", 'ये' माम् "इन्द्र
 न चिदु" याथाव्यर्थं, तं कथमपिज्ञायैव मा निन्दन्ति ? नैत-
 न्याप्यमित्यभिप्राय । "अनिन्दा इतर इति वा" अथवा अनिन्दा
 सन्त आत्मता कथमिन्द्र सन्त मा निन्दन्ति ? न तु नामेन्द्रत्ये
 नैवाहमतिरिक्तस्तेभ्यः, अथ कथमितरे अनिन्दा सन्तो न तज्ज-
 न्तीत्यभिप्राय ॥ इति समन्तार्थः ॥

अर्थवचननिवृत्तम् ।—“एष इता मर्या” गता मर्या, अत्र
 प्राप्तेत्यर्थः । हृष्यादिषु पार्याय गन्ता । “हो द्रुततरा मर्या”
 एकस्या मर्याशाल् । “प्रयन्तार्णतमा मर्या” हृषो मर्याशाल् ।
 प्रसन्नानुप्रसन्नमुच्यते,—“वस्याग्धञ्जितमा मर्या” त्रिभ्य
 सप्राशाल् । “अत्रावधौतं” नै ति सप्त मर्या व्याप्य धर्तन्ते ।
 “नय” इति या मर्या, सा “न एतर्नीया” न सम्भज्जनाया भवति,
 नयमर्यायुक्तायां हि निर्था न कश्चिदप्यागम्य विद्यते ॥ “दश”
 इति या मर्या, सा “दशाना” दशानां हि मर्या भवति ।

“दृष्टार्था चा” दृष्टार्थैव हि दशानामुपरि पुन पुन दृश्यते सख्या ।
 तद्यथा,—एकादशेत्येवमादि । तस्माद् दृष्टार्थदर्शनाद् दशेत्युच्यते ।
 “विंशतिर्द्वादशत” द्वि दश विशतिरित्युच्यते । “शत दशदशत”
 दशकृत्वोऽभ्यस्ता या दश, ता समुदिता शतमित्युच्यते ।
 “सहस्र सहस्रवत्” । सह इति बलनाम, तेन तद्वत् दुर्गलानामपि
 सहस्र समुदित बलवदेव भवति सङ्घातवर्तीयस्त्वात् । “अयुत
 नियुत प्रयुत तत्तदभ्यस्तम्” सहस्र दशकृत्वोऽभ्यस्तमयुतमा-
 मिश्रीभूतमयुतमित्युच्यते, अयुतमपि दशकृत्वोऽभ्यस्त नियुतमि-
 त्युच्यते, नियुतमपि दशकृत्वोऽभ्यस्त प्रयुतमित्युच्यते । अथा
 बुद्दशद्विविधक्षया अम्बुशब्द निर्वक्ति,—अरणशीलम् “अम्बु”
 तस्य दाता मेघ, स “अम्बुद” तस्य, “स यथा” उदकभाच
 मापद्यमान “महान् बहुर्भवति वर्पन् तदिवारुदम्” तदिच वर्पन्
 यद् यद् द्रव्यजात भवति, तद्वर्पुदमित्युच्यते । “घल इति
 सग्रामनाम’ । खलतेर्वा भ्रश्यत्यर्थस्य, भ्रश्यन्ति हि योधा ।
 “खलतेर्वा” हिसार्थस्य, हिंस्यन्ते हि तत्र परम्परेण । “अयम-
 पीतर” “घल” धान्यखल “एतस्मादेव” तत्रापि हि भ्रश्यन्ति
 चूर्ण्यमानानि धान्यानि हिंस्यन्ते घा, चूर्ण्यन्त इत्यर्थ । अथवा
 “समास्त्र” असौ “भवति’ विप्रकीर्णं धान्यै ॥

“व्याप्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश” (१०) । सग्रामे हीतरेतर
 व्याप्नुवन्ति योधा इति सग्रामनामभ्य ‘उत्तरे’ ‘व्याप्तिकर्माण’ ।
 कतमे पुनस्ते ? इति । “इन्वति, ननक्षे”—इत्येवमादय ।
 “तत्र” दशके व्याप्तिकर्मधातुगणे एते “द्वे” “नामनी” भवत —

‘आक्षाणः (३)’ इति, ‘आपानः (६)’ इति च । तत्र, “आक्षाण आशुवानः” यो हि अश्नोति व्याप्नोति स आक्षाण इत्युच्यते तथा च य आप्नोति सः “आप्नुवानः” सन् “आपानः” इत्युच्यते ॥

“वधकर्माण उत्तरे धातवस्त्रयस्त्रिंशत्” । संग्रामे हीतरे-
तरं व्याप्य ततो घ्नन्तीति व्याप्तिकर्मभ्यः* ‘उत्तरे’ ‘वधकर्माणः’
समाज्ञाताः । कियन्तः ? ‘त्रयस्त्रिंशत्’ (३३) । कतमे पुनस्ते ?
इति । “दध्नोति, अथति, ध्वरति, धूर्वति”—इत्येवमादयः
“तत्र” वधकर्मधातुमध्ये “चियात इत्येतत्” नाम । तत्पुनरेवं
निर्धक्तव्यम्,—“चियातयते” नानाप्रकारं यातयते यः शत्रून्, स
चियातः । अथ “चा” एवमन्यथा स्यात्—“चियातय.” एव-
मुच्यते यः स्नोतृभिः, स चियातः । ‘आखण्डलः’—इत्येतदपि
नामैव । निगममपि चात्र दर्शयति,—“आखण्डल प्रह्वमे” ।
आभिमुख्येनावस्थितो यः खण्डयति मेघान्, स आखण्डयिता,
तस्य सम्बोधनम् । हे “आखण्डयितः” ॥

इरिम्यष्टिर्नाम कण्वो मन्त्रद्रव्यः । तस्येयमार्षम् । गायत्री
चेन्द्रा । रात्रिपर्व्यायेषु मध्यमरात्रिपर्व्याये होतुरियं शस्त्रे
चिनियुक्तम् । “शाचिगो शाचिपूजनाय रणाय ते मुतः ।
आखण्डल प्रह्वमे ॥” (ऋ० सं० ६, १, २४, २) । शाचिगो
इति चैकं पदम् । शचीति धर्मनाम । तस्य शस्त्राण्यस्य
धर्मणो येयमिष्टिपशुनोमादिलक्षणा मन्तति, सा शाचिः ।
अथवा स्यार्थिक ण्व नञित् । स्यात् । शस्येव शाचिः । न
प्रत्याह्वयमानो यो गच्छति, स शाचिगुम्निः, तस्य सम्बोधनम्

हे 'शाचिगो !' इति । तथैव शाच्यां य आगतः सन् पूज्यते स
 शाचिपूजनः, तस्य सम्बोधनं हे 'शाचिपूजन !' । हे 'आखण्डल'
 आखण्डयितः ! शत्रूणां मेघानां वा । इयमस्माभिः प्रस्तुता
 शची यां प्रति ते नित्यमिष्टमागतं यथा च पूज्यसे त्वमागतः
 सन्, किञ्च एतस्याञ्च शच्यामस्मिन् कर्मणि 'अयं' 'रणाय'
 रमणाय 'ते' तव 'सुतः' अभिपुतः सोमो यतोऽस्माभिः त्वं
 'ग्रहयसे' प्रकर्षेणादरवद्विहयसे आहूयसे । स एवमेतज् ज्ञात्वा
 अस्मदनुग्रहाय अनतीतकालमागन्तुमर्हसीत्यभिप्रायः ॥

आखण्डलशब्देऽल्पतरं वक्तव्यं बहुतरं तडिच्छन्दे इति
 भेदतो निरुच्यते,—“तडिदित्यन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म” ।
 तडिदित्येतच्छब्दरूपमन्तिकामिधायि वधामिधायि च इत्येकमेव
 ह्येतदुभयामर्थभ्यां सम्प्रयुज्यते । विश्वदपि च तडिदित्यु-
 च्यते । सा पुनः कर्त्तरि कारके “ताडयतीति सतः” ॥ ४ ॥

त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते स्पर्हा वसु मनुष्याददी-
 महि । या नो दूरे तडितो या अरातयोऽभि सन्ति
 जम्भया ता अनमसः । त्वया वयं सुवर्द्धयिषा ब्रह्मणस्पते
 स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्य आददीमहि याश्च नो दूरे
 तडितो याश्चान्तिकेऽरातयोऽदानकर्माणो वादानग्रज्ञा वा
 जम्भय ता अनममोऽम इति रूपनामानोतीति सतो
 विघ्नस्तडिद्भवतीति शारुणिः मा ह्यवताडयति दूराच्च

दृश्यतेऽपि त्विदमन्तिकनामैवाभिप्रेतं स्यात् । “दूरे चित्
सन्तडिदिवातिरोचसे ।” दूरेऽपि सन्नन्तिक इव सन्दृश्यस
इति । वज्रनामान्युत्तराण्यष्टादश वज्रः कस्माद् वर्जयतीति
सतस्तत्र कुत्स इत्येतत् कृन्ततेऽर्हपिः कुत्सो भवति कर्त्ता
स्तोमानामित्यौपमन्यवोऽत्राप्यस्य वधकर्मैव भवति तत्सख
इन्द्रः शुष्णं जघानेत्यर्थश्चर्य्यकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वार
ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि तत्रेन इत्येतत् सनित
ऐश्वर्य्येणेति वा सनितमनेनैश्वर्य्यमिति वा ॥ ५ ॥

यथा त्वन्तिकनामेदं तथेयमृगुदाहरणम्,—“त्वया चयं०—०
अनप्रसः”—इति (ऋ० सं० २, ६, ३०, ४) । गृत्समदस्यार्पम् ।
जगती । प्रवार्ये विनियुक्ता । हे ब्रह्मणस्पते ! ” “त्वया”
“चयं” ‘सुवृथाः’ “सुवर्द्धयित्रा” सुष्टु वर्द्धिता अनुगृहीताः
सन्तः ‘घसु’ “वसूनि” यानि यानि ‘स्पर्धा’ स्पर्धाणि ‘स्पृहणी-
यानि’ तानि तानि ‘मनुष्या’ “मनुष्येभ्यः” तानभिभूय “आददी-
महि” । किञ्च, “याध नो दूरे तडित्.” “या नो दूरे” अध्यन्यव-
स्थिताः “अरातयः.” “याध्वान्तिके” । तडिच्छद्स्यान्तिकामि-
धायित्वम् । दूरे च अन्तिके च या अरातयः । अरातिः सेना ।
“अदानकर्माणः” । रातिर्दानार्थः । अम्माकमभिमतानर्थान्
ददतो ये निवारयन्ति ते । ‘अरातयः’ “अदानप्रज्ञा.” न दात-
व्यमस्माभिरेभ्य इत्येवं येषां प्रज्ञा ते अदानप्रज्ञा । द्विविधा

हि शत्रवः,—दुःखसन्नाश्याः, सुखसन्नाश्याश्च, तत्र ये दुःख-
सन्नाश्याः ते अदानप्रज्ञाः, ये अदानकर्माणः ते सुखसन्नाश्याः । ते
चांमयेऽपि दूरे चान्तिके चावस्थिता भवन्ति । “ताः” दूरान्ति-
कावस्थितानुभयानपि “जन्मय” निश्चेष्टान् कुरु त्वं ब्रह्मणस्पते ।
किञ्च, “अनप्रसः” अरूपाश्चेतान् कुरु । “अप्र इति रूपनाम” ।
तद्वि “आप्नोति” आश्रयम् ॥

“विद्युत्” । “सा ह्यवताडयति” अशनिरूपेण । “दूरात्”
एव “च” “दृश्यते” । तस्मान्न तस्या अन्तिकनामाभिसम्बन्धो-
ऽस्ति । “अपि त्विदम्” अपरेणोदाहरणेन “अन्तिकनामैवा-
भिप्रेतं स्यात्”—“दूरे चित् सन्तुडिद्दिवातिरोचसे” । “दूरे-
ऽपिसन्नन्तिक इव” अवस्थितः “दृश्यसे इति” अत्र दूरेऽपि
सन्नन्तिक इवेति स्फुटतरमन्तिकामिधानत्वम्, न तथा पूर्वस्मिन्
मन्त्रे—‘या नो दूरे तडितः’ इति ॥

एवमन्तिकनामत्वेन वा विद्युन्नामत्वेन वा वधनामत्वेन वा
प्रकरणोपपदे अवश्यं यथासम्भवं निर्वक्तव्यम् ॥

“यो विश्वतः सुप्रतीकः सद्दृङ्ङस्ति दूरे चित् सन् तडि-
द्दिवातिरोचसे । रात्र्याश्चिदन्धो अति देव पश्यस्यन्ने सख्ये
मा रिपामा घृपं तव ॥” (ऋ० सं० १, ६, ३१, २) । एषा
जगती । आग्नेयी । कुत्सेन दृष्टा । महावते आग्निमास्ते
शस्त्रे अभिप्लवस्य च पष्ठेऽहनि आग्निमास्ते एव च शस्यते ।
‘यः’ त्वं हे ‘अग्ने !’ ‘विश्वतः’ सर्वतः ‘सुप्रतीकः’ सुदर्शनः
शोभनदर्शनः, अपिच ‘सद्दृङ्’ यतो यतो दृश्यसे ततस्ततः

समानदर्शनः तुल्य एव लक्ष्यसे । अपिच “दूरे” अपि “सन्” अतिभ्राजिष्णुत्वात् ‘तडिदिव’ अन्तिक इव अवस्थितः ‘अतिरोचसे’ अतिरोचिष्णुर्दृश्यसे । अपिच यदेतत् ‘रात्र्याश्चिन्’ रात्र्या अपि सन् तम् ‘अन्धः’ अध्यानलक्षणं तमः, यत् न ध्यातुमपि शक्यते किमुत द्रष्टुम् । एतदपि ‘अति’ अतीत्य हे ‘दिव’ सर्वभूतदीपयितः ! ‘पश्यसि’ एव त्वम्, न तेऽस्माकमिव तेनान्धेनापि तमसा प्रतिघड्यते दर्शनम् । तस्य तवैव-ङ्गुणयुक्तस्य हे ‘अने !’ ‘वयं’ ‘सख्ये’ सखिभावे परिचरण-कर्मणि आ उत्तमादुच्छासात्कृताध्यवसायाः सन्तः ‘मा’ केनचिद् विधिना शत्रुणा वा ‘रिषाम’ मास्मान् किञ्चिद्विहीत्वा त्वदनु-ध्यानाद्वैत्यभिप्रायः ॥

“घञ्जनामान्युत्तराण्यष्टादश” । यो हि हन्यते स घञ्जे-णैवेति घञ्जकर्मभ्यः ‘उत्तराणि’ ‘घञ्जनामानि’ । कियन्ति पुनस्तानि ? अष्टादश, अष्टौ च दश च । कतमानि पुनस्तानि ? “दियुन्, नेमिः, हेति.”—इत्येवमादीनि, वियुन् घनेर्वा द्योतनेर्वा, पुनः पुनर्गतिशयेन वा घति अघखण्डयति, द्योतते दीप्यते वा मा दियुन् । अघनामयति खण्डयति प्रहार-णेति नेमिः । हेतिर्हन्ते । इत्येवमादि ॥

आह,—“घञ्जः कस्मान्” ? उच्यते,—“घञ्जयति” वियो-जयति प्राणैः प्राणिनः । “तत्र, कुत्स इत्येतन्” मन्द्देहपदम् । ऋषिरपि कुत्स इत्युच्यते । नच पुनर्गेतन् यदा घञ्जनाम, तदा “रुन्तते” रुन्त्यतेऽनेनेति “कुत्स.” । यदा पुनर्गेतदप्यभिधानं,

नदा “कर्त्ता स्तोमानाम् इति” “औपमन्यवः” आचांर्यो मन्यते ।
 “अत्राप्यस्य वधकर्मैव” अभिप्रेतं स्यात् । अत्रापि एतदृशौ
 चर्त्तमानमभिधानमस्य ऋपेर्वधकर्मैव वधार्थसंयुक्तमेव स्यात् ।
 किङ्कारणम् ? “तत्सख इन्द्रः शुष्णं जघान इति” । तेन स्तूयमानो
 विवृद्धबलः शुष्णं शोषयितारं रसानामसुरं मेघं वा जघान । मेघो
 हि शुष्णः, तदुदये हि धान्यानि उदकग्राहनिमित्तेन शुष्यन्ति ॥

“ऐश्वर्य्यकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः” । घृतामेव हि
 वज्रेणायुधेनैवैश्वर्य्यं भवतीति वज्रनामभ्यः ‘उत्तरे’ ‘ऐश्वर्य्य-
 कर्माणः’ । कतमे पुनस्ते ? “इरज्यति, पत्यते, क्षियति,
 राजति ?”—इति ॥

“ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि” । ऐश्वर्य्यसम्बन्धेनैवो-
 च्यते । कतमानि पुनस्तानि ? “राष्ट्री, अर्य्यः, निशुत्त्वान्,
 इनः” । “तत्र इन इत्येतत्” अभिधानमेवं व्युत्पाद्यम्,—
 “सनितः” सम्भक्तः “ऐश्वर्य्येणेति वा”, अथ “वा” “सनितं”
 सम्भक्तम् “अनेनैश्वर्य्यमिति” ॥ ५ ॥

यत्रा मुप॑र्णा अमृ॑तस्य भा॒गमनि॑मेपं विदथाभि॒स्वर॑न्ति । इ॒नो
 वि॒श्वस्य॑ भुवनस्य गो॒पाः स मा धी॑रः पा॒कम॑त्रावि॒वेश ॥
 यत्र मुप॑र्णाः मुप॒तना आ॑दित्यरश्मयोऽमृ॑तस्य भा॒गमुद॑क-
 स्थानि॒मिप॑न्तो वेदनेनाभि॒स्वर॑न्तीति वाभि॒प्रय॑न्तीति
 वेद॑रः सर्वे॑षां भू॒तानां गो॑पायितादित्यः स मा धी॑रः

पाकमत्राविवेशेति धीरो धीमान् पाकः पक्तव्यो भवति
 विषकप्रज्ञ आदित्य इत्युपनिषद्गणौ भवतीत्यधिदैवतमथा-
 ध्यात्मं यत्र सुपर्णाः सुपतनानीन्द्रियाण्यमृतस्य भागं ज्ञान-
 स्यानिमिपन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वाभिप्रयन्तीति वेश्वरः
 सर्वेपामिन्द्रियाणां गोपायितात्मा स मा धीरः पाकमत्रा-
 विवेशेति धीरो धीमान् पाकः पक्तव्यो भवति विषकप्रज्ञ
 आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३, २ ॥

अधुना मन्त्रमपि व्याचष्टे यस्मिन्नेतदीश्वरनामेन इति,—
 “यत्रा सुपर्णा०”—इति (ऋ० सं० २, ३, १८, १) । त्रिष्टुबेपा ।
 वैश्वदेवाये सूक्ते दीर्घतमस्ता दृष्टा । महाव्रते तृतीयसवने वैश्वदेवे
 शस्त्रे शम्यते । वैश्वदेवेषु हि सूक्तेष्वेकदेवता बहुदेवताश्च मन्त्रा
 भवन्ति, तदप्युपेक्षितव्यम् । “यत्र” यस्मिन् मण्डलेऽवस्थिताः
 “सुपर्णाः सुपतनाः आदित्यरश्मयः” ते हि शोभनमर्थमुद्दिश्य
 नमोविधातलक्षणं पतन्ति । अथवा शोभमानाः पतन्तीति सुपर्णाः ।
 ते किं कुर्वन्ति ? उच्यते,—“अमृतस्य भागम्” “उदकस्य”
 अमरणधर्मणः ‘भाग’ भजनीयमंशमादाय पृथिवीलोकान् नैना-
 न्विताः सन्तः सर्वभूतानि “अभिम्यरन्ति” । ‘मृत’ शत्रोपतापयोः
 (भू० प०) अभिनपन्तीत्यर्थः । अथवा अभिम्यग्न्यादित्यम-
 ण्डलम्, आभिमुख्येन रम्भान् गृहीत्वा प्रयान्ति । “अनिमिपन्त ”

अनिमिषमाणा इव आदरचन्त इत्यर्थः । ‘विदधा’ “वेदनेन” स्वकर्माधिकारयुक्तेनान्विताः सन्तः इदमेवास्माभिः कर्तव्यमादानादिलक्षणं कर्मेति अभिस्वरन्ति । यत्रैतदेवंलक्षणं कर्म कुर्वन्त्यादित्यश्मयः, तत्र किम् ? इति उच्यते,—“इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः” । ‘इनः’ “ईश्वरः” इनो ह्यसाचादित्यः, पेश्वर्येण भवति “विश्वस्य” ‘भुवनस्य’ भूतस्य “सर्वेषां भूतानां” ‘गोपाः’ “गोपायिता” भवति “आदित्यः” मण्डलान्तरपुरुषो यः तत्र मण्डलेऽवस्थितः । “स मा धीरः” “धीमान्” प्रति विशिष्टया बुद्ध्या-न्वितः, बुद्धिरैव हि तस्य शरीरम् । “पाकः पक्तव्यः” पक्तव्यप्रज्ञः “विपक्वप्रज्ञः” सम्यग्दर्शनोऽनुग्राह्यतया “आधिवेश” आविशतु ॥

“इति” शब्दः प्रकरणप्रदर्शनार्थः,—एवमयम् “उपनिषद्गर्णो भवतीति” । यद्वा, ज्ञानमुपगतस्य सतो गर्भजन्मजरामृत्यवो निश्चयेन सोऽन्ति, सा रहस्यं विद्या उपनिषदित्युच्यते । उपनिषद्भावेन वर्ण्यत इति उपनिषद्गर्णः । “अधिदैवतम्” उक्तम् ॥

“अथाध्यात्मम्” उच्यते,—अधिदैवतमध्यात्ममित्येतौ शब्दौ व्याख्यातौ । “यत्र” यस्मिन् शरीरे “सुपतनानि इन्द्रियाणि” अवस्थितानि स्वेषु स्वेषु आयतनेषु कृत्स्नसारादिषु किं कुर्वन्ति ? उच्यते,—“अमृतस्य” अमरणधर्मणः “ज्ञानस्य” “भागम्” भजनीयं स्वं स्वं रूपादिलक्षणं । रसमादाय । ‘विदधा’ “वेदनेन” विज्ञानेन युक्तम् “अभिस्वरन्ति” । न हि इन्द्रियाणां चेतन्यमस्तीति तानि ह्यचेतनानि, चेतनस्य पुरुषस्य कर्तुर्विज्ञानमयस्य करणानि, तदधिष्ठानास्तु देवताश्चेतनाः । तदभिप्रायेणोः

च्यते,—‘विदधा’ “वेदनेन” विज्ञानेनेति । किं कुर्यन्ति ?
 “अभिस्वरन्ति” “अभिप्रयन्ति” विषयज्ञानेन पुरुषस्यापि भोक्तु-
 दुःखं कुर्यन्ति । अथवा ‘अभिस्वरन्ति’ बुद्धिमाभिमुख्येन विषय-
 विज्ञानमादाय बाह्यप्रत्ययाधानार्थं स्वरन्ति गच्छन्तीत्यर्थः । तत्र
 किम् ? इत्युच्यते,—तत्र योऽवस्थितः “ईश्वरः” इनः, “सर्वपा-
 मिन्द्रियाणां गोपायिता” यः “आत्मा” “स मा धीरः” “धीमान्”
 “पाकः पक्तव्यः” पक्त्यग्रजः “विपक्वप्रज्ञः” सम्यग्दृशः सर्वज्ञः ।
 सः “अत्र” एव हि दैहेऽवस्थितः बुद्ध्यधिदैवतभावेन तैजसाख्यो
 माम् “आधिदैव” त्वनुग्राह्यतया स मामत्रैवावस्थितोऽगृह्णात्यि-
 त्यर्थः, तदनुग्रहाद्व्यस्य सम्यग्दर्शनं प्रकाशते तदाशास्यत इति ।
 “आत्मगतिमाचष्टे” एवमपाम्य विज्ञानमाचष्टे मन्त्रैः ।

यदुक्तं “पुष्पफले देयताध्यात्मे वा” इति, तदेवमुपपाद्यम्,—
 तत्र एक एव शमावादिन्यमण्डले चाधिदैवते चाध्यात्मे च ।
 बुद्ध्यधिदैवताभूतः स एव तत्र तत्रोपेक्षितव्यः । तस्मादमुष्मा-
 दादिन्यमण्डलाद् ये रश्मयः प्रसर्यन्ति ते विश्वेदेवा इति,
 “रश्मयो वै विश्वेदेवाः” इति श्रुतम् । अध्यात्मेऽपि हृद्याकाशाद्
 धार्मीन्द्रियाणि प्रसर्यन्ति, त एव रश्मयः । अधिदैवते न एव
 विश्वेदेवा इत्युक्तम् । एवं तत्र तत्र योज्यम्, प्रकारमात्रमेवेद-
 मुपदर्शितं भाष्यकारेणेति ॥ ६ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ अष्टमाध्यायस्य (तृतीयाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ३, २ ॥

तृतीयः पादः ॥

बहुनामान्युत्तराणि द्वादश बहु कस्मात् प्रभवतीति
सतो हस्वनामान्युत्तराण्येकादश ह्रस्वो ह्रस्वतेर्महन्नामान्यु-
त्तराणि पञ्चविंशतिर्महान् कस्मान् मानेनान्याञ्जहातीति
शाकपूणिर्महनीयो भवतीति वा तत्र ववक्षिथ विवक्षस
इत्येते वक्तेर्वा बहतेर्वा माभ्यासाद् गृहनामान्युत्तराणि
द्वाविंशतिर्गृहाः कस्माद् गृहन्तीति सतां परिचरण कर्माणि
उत्तरे धातवो दश मुखनामान्युत्तराणि विंशतिः सुखं कस्मात्
सुहितं खेभ्यः खं पुनः खनते रूपनामान्युत्तराणि षोडश
रूपं रोचतेः प्रशस्यनामान्युत्तराणि दश प्रज्ञानामान्युत्तरा-
ण्येकादश सत्यनामान्युत्तराणि षट् सत्यं कस्मात् सत्सु
तायते सत्प्रभवं भवन्तीति वा अष्टा उत्तराणि पदानि
पश्यतिकर्माणि उत्तरे धातवश्चायतिप्रभृतीनि च नामान्या-
मिश्राणि नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाश्रानायायात् उपमा
यदत्तत्तत्सदृशमिति गार्ग्यस्तदासां कर्म ज्यायसा वा गुणेन-
प्रख्याततमेन वा कनीयांसं वा प्रख्यातं वोपमिमीतेऽथापि
कनीयसा ज्यायांसम् ॥ १ ॥

“बहुनामान्युत्तराणि द्वादश । ईश्वराणामेव बहुत्वं भवतीत्यतः ईश्वरानामभ्यः ‘उत्तराणि’ ‘बहुनामानि’ । कियन्त ? द्वे च दश च ‘द्वादश’ (१२) । कतमानि पुनस्तानि ? “उरु, तुवि, पुरु” —इत्येवमादीनि । उरु विस्तारे, यद्धि बहु भवति, तदु विस्तीर्णं भवति । तुवि वृद्धौ, यद्धि बहु भवति, तदु वृद्धं भवतीति । पूरितमिव हि बहुना सर्वं भवतीति पुरु । इत्येवमादि युक्तं योज्यम् ॥ आह,—“बहु कस्मात्” ? उच्यते—“प्रभवति” हि एतन् बहुभ्यो दीयमानम् ॥

बहुनामसम्बन्धेनैव “ह्रस्वनामानि उत्तराणि” । कियन्ति ? “एकादश” (११) । कतमानि पुनस्तानि ? “कुचित्, रिहम्, ह्रस्वः”—इत्येवमादीनि । कुत्सितमिव हि तदु चिज्ञायते अल्पत्वादिति कुचित् । लीढमेव हि तदल्पत्वाद् भवतीति रिहम् । “ह्रस्वः” कस्मात् ? उच्यते,—“हसतेः” हसितो हि भवति सः महतः सकाशात् ॥

ह्रस्वसम्बन्धेनैव “महन्नामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः” । ह्रस्वपेक्षपैष हि महत्त्वं भवति । कियन्ति पुनस्तानि ? “पञ्चविंशतिः” (२५) । कतमानि पुनस्तानि ? “महन्, व्रध्न्, व्रध्वः”—इत्येवमादीनि । आह,—“महन् कस्मात्” ? उच्यते,—“मानेन” “अन्यान्” ह्रस्वान् “जहाति” “इति” “शाकपूजिः” आच्चाट्यो मन्यते । अथ “घा” “मंढनीयः” पूजनीयो “भवतीति” महान् । बृहत्त्वात् वृंहणत्याद्या व्रध्नः व्रध्वः रेपणवान् । इत्यादि योज्यम् ॥ “तत्र” तस्मिन् महन्नामके गणे “वचक्षिण (१५),

विचक्षस्ते (१५)”—इत्येते आख्याते । ते पुनरुभे चत्तेर्वा धातोः
“साम्यासात्” ॥

य एष महान्तस्त एष गृहिणो भवन्तीति महन्नामभ्यः “उत्त-
राणि गृहनामानि” । कियन्ति पुनस्तानि? “द्वाविंशतिः”
(२२) । कतमानि पुनस्तानि? “गयः, वृदरः, हर्म्यम्”—इत्येव-
मादीनि । गम्यत इति गयः । वृतदरः वृदरः । हर्म्यं हरणम् ।
इत्येवमादीनि ॥ आह,—“गृहाः कस्मात्” ? उच्यते,—ते हि
यावदेव किञ्चिद्वा हियंत, तत् सर्वमेव “गृह्णन्ति” दुःपूरत्यात् ॥

गृहेष्वेवावस्थिताः परिचर्यन्ते परिचरतैवेति गृहनामभ्यः
“उत्तरे परिचरणकर्माणः धातवः” समान्नाताः । कियन्तः
पुनस्ते? “दश” (१०) । कतमे पुनस्ते? “इरज्यनि, विधेम,
सपर्यति”—इत्येवमादयः ॥

परिचर्यमाणानामेव हि सुखं भवतीति परिचरणकर्मभ्यः
“उत्तराणि सुपनामानि” । कियन्ति ‘पुनस्तानि? “विंशतिः”
(२०) । कतमानि पुनस्तानि? “शिम्याता, शतरा, शातपन्ता”—
इत्येवमादीनि । शिम्याता, सुपानुसम्बन्धादि हृदमग्नानामिव
शरीरं शीतीभवति । शतरा, शीतलतरमिव हि जलादपि सुप्तम् ।
शातपन्ता, शान्ततापमेव हि सुप्तम् । एषमादि । आह,—“सुखं
कस्मात्” ? उच्यते,—“सुहितम्” सुष्टु हितमेतन् “गेम्यः”
इन्द्रियेभ्यः । “रं पुन.” इन्द्रियम्, “एननेः” धातोः । अवदीर्ण-
मेव हि तस्य कर्णायतनं भवति ॥

“रूपनामान्युत्तराणि षोडश” । य एष हि सुखितस्त एष हि

प्रायो रूपवन्तो भवन्तीति सुखनामभ्य 'उत्तराणि' 'रूपनामानि' ।
 कियन्ति पुनस्तानि ? 'षोडश' (१६) कतमानि पुनस्तानि ?
 "निर्णिक, घट्रि"—इत्येवमादीनि । निर्णिकमिव हि तद् भवति
 तैजसत्वात् । विवृणोत्याश्रयमिति घट्रि । इत्येवमादि । "रू
 रोचते" दीप्यमानमिव हि तत् प्रकाश भवति ॥

"प्रशस्यनामान्युत्तराणि दश" । य एव हि रूपवन्तस्त
 एव प्रशस्या भवन्ताति रूपनामभ्य 'उत्तराणि' 'प्रशस्यनामानि' ।
 कियन्ति पुनस्तानि ? 'दश' (१०), कतमानि पुनस्तानि ?
 "अस्त्रेमा, अनेद्य, अनिन्द्य"—इत्येवमादानि । अस्त्रेमा, 'स्त्रिपु
 गतिशोषणयो (दि० प०)', न स्त्रियति गच्छत्यकीर्त्तिमित्य-
 स्त्रेमा, अपाण इत्यर्थ, क्षमारहितो वा । अनेद्य, अनिन्दाहं ।
 इत्येवमादि योज्यम् ॥

"प्रज्ञानामान्युत्तराण्येकादश" । य एव हि प्रज्ञावन्तस्त एव
 हि प्रशस्या भवन्ति, य एव हि प्रशस्यास्त एव हि प्रज्ञावन्तो
 भवन्ताति प्रशस्यनामभ्य 'उत्तराणि' 'प्रज्ञानामानि' । कियन्ति
 पुनस्तानि ? 'एकादश' । 'एकञ्च दश च एकादश (११) ।
 कतमानि पुनस्तानि ? "केन, केतु, चेत"—इत्येवमादीनि ।
 'कित ज्ञाने (भू० प०)', तस्य केन । केतुरपि तस्यैव ॥

"सत्यनामान्युत्तराणि षट्" । य एव हि प्रज्ञावन्त,
 त एव हि सत्यवादिनो भवन्ताति प्रज्ञानामभ्य 'उत्तराणि'
 'सत्यनामानि' । कियन्ति पुनस्तानि ? 'षट् (६) । कत
 मानि पुनस्तानि ? "यत्, श्रत्, सत्रा"—इत्येवमादीनि ।

यद्धमिव सम्यद्धं भूतेनार्थेन भवतीति च् । श्रवणार्हमेतद्-
भवतीति श्रत् । एवमादि । आह,—“सत्यं कस्मात्” ? उच्यते,
—“सत्सु तायते” सत्स्वेव हि तत्तायते विस्तीर्यते, न
हि सतां समीपे शक्नुमनृतं घक्तुम् । अथ “वा” “सत्प्रभवं
भवति” य एव हि सन्तस्त एव हि सत्यं वदन्ति ॥

“अष्टौ” यानि “उत्तराणि पदानि” चिक्यदित्येवमादीनि,
ते “पश्यतिकर्माणः” पश्यत्यर्थाः “घातवः” । “चायति-
प्रभृतीनि च” तान्येव “नामानि” भवन्ति । तानि पुनरेतानि
“आमिश्राणि” संसृष्टानीत्यर्थः । तेषां प्रकरणोपपदाभ्यां
विशेषावधारणं भवति । तत्र,—किञ्चिन्नाम, किञ्चिदाख्यातम्,
—इत्येके मन्यन्ते । अन्ये पुनः किम् ? “चिक्कन् (१)”,
“चिचर्पणिः (६)”, “विश्वचर्पणिः (७)”—इत्येतानि नामानि,
यान्यन्यानि परिशिष्टानि तै घातवः, तानि पुनरेतानि पूर्वाचार्य-
प्रामाण्यात् आमिश्राणि पठ्यन्ते इत्येवं मन्यन्ते ॥

“नघ” यानि “उत्तराणि पदानि” “हिकं, मुक्, नुकम्”—
इत्येवमादीनि, आरूढमित्येवमन्तानि, “स्वर्गपदसमाम्नाय” ।
कथं नाम स्वर्गं चतुर्विध पदप्रकारमेतस्मिन् समाम्नाये समाम्नातं
म्यादित्येवमर्थमेव्येव हि नघसु समाम्नातेषु उभये निपातोप-
सर्गाः, दर्शिता भवन्ति ॥

“अघात उपमाः” । ‘अघ’ इदानीम्, ‘अतः’ अनन्तरम्,
‘उपमाः’ भवन्ति । तद्यथा,—“इदमिव, इदं यथा, अग्निर्नये,
चतुरधिद् ददमानान्, प्राप्स्यन्त यतचारिणः, वृक्षस्य नु ते पुरा-

तनूत्यजेव तस्करा वनर्गू रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् ।
 तनूत्यक्तनूत्यक्ता वनर्गू वनगामिनावग्निमन्थनौ बाहू
 तस्कराभ्यामुपमिमीते तस्करस्तत्करोति यन् पापकमिति
 नैरुक्तास्तनोतेवा स्यात् सन्ततकर्मा भवत्यहोरात्रकर्मा
 वा रशनाभिर्दशभिरभ्यधीतामभ्यधातां ज्यायांस्तत्र गुणोऽ-
 मिप्रेतः ॥ ३ ॥

आह,—किमुदाहरणम्? उच्यते,—“तनू त्यजेव धीताम् ।
 इयंते अग्ने नव्यसी मनीषा युस्या रथं न शुचयद्विरुद्धः ॥
 (ऋ० सं० ७, ५, ३२, ६) । त्रितस्येयमार्गम् । त्रिष्टुप् । प्रात-
 रनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘तनूत्यजा’ “तनूत्यक्ता” चाप्या-
 मिप्रायेण हर्तव्यं वा सर्तव्यं वेति कृताध्यवसायो तस्करौ
 “वनर्गू वनगामिनौ” मार्गमोपकौ प्रसृतौ, ताम्यामुपमायते ।
 तौ यथा उपमार्गस्येन सुपुष्टौ भवतः, न तथा ग्रामतस्करौ ।
 तौ यथा कश्चिदध्वगं यज्ञीयातां रज्ज्वा । एवम् एतौ अस्म-
 द्गुहाः ‘रशनाभिः’ अङ्गुलीभिः ‘दशभिः’ दशसंख्यायोगिनीभिः
 ‘अभ्यधीतां’ प्रतिनियर्हीताम् । अमिनिबध्य च अग्निमन्थनयोक्त्रेण
 अधरारण्युत्तरारणाभूतं त्वां तस्कराविव कश्चिदध्वगं गाढं यज्वा
 सुभृशमाकर्षतः । किमर्थं पुनरेषमर्घ्यतेऽस्माभिः? हे ‘अग्ने!’
 ‘इयं’ यस्मात् ‘नव्यसी’ नवतरा, अन्यैः स्मोतुभिः अट्टपूजां, युष्म-
 द्गुणैः संसृज्य विवक्षिता, ‘ते’ तव ‘मनीषा’ स्तुतिः प्रधान-

संयुक्ता । स त्वमेतज्ज्ञात्वा एवमर्धमानोऽस्मिभिः 'युक्ष्व'
 योजय आत्मानमरणीं प्रति । अग्निभ्यां 'शुचयद्वि' दीव्यमानैः
 स्वैः 'अद्भैः' ज्वालाढ्यैः । कथम्पुनर्योजय ? 'रथं न' यथा कश्चिन्
 कुतश्चित् आजिगमिषुः शीघ्रं रथं योजयेत्, एवमेवाद्यतरणाय
 त्वमाभ्यामरणीभ्यां योजयमानो यज्ञे विप्रं मा कार्षीरित्यभि-
 प्रायः । "तनूत्यक् तन्नूत्यक्तौ" इत्यर्थः । "वनगूं वनगामिनीं"
 तत्र हि तयोर्ध्वोर्य्यं सिध्यति । एवमस्यामृचि "अग्निमन्थनीं"
 "घाहू" प्रशस्तौ "तस्कराभ्याम्" अप्रशस्ताभ्याम् "उपमिमीते"
 मन्त्रदृक् ॥

"तस्करः" "तन्" एव "करोति" "यत्" एव "पापकम्"
 भवति "इति नैरुक्ता मन्यन्ते" । वैयाकरणानां पुनरन्यथापि
 स्यात् । स हि "सन्ततकर्मा भवति" रात्रौ ग्रामे मुष्णाति
 दिवा अरण्ये, एवम् "अहोरात्रकर्मा घा" एतदेतत्सन्तत-
 कर्मत्वम् । "राशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम्" इत्येव "तत्र"
 घाहोः "ज्यायान्" "गुणोऽभिप्रेतः" तयोः प्रशस्तत्वात्, अप्रशस्त-
 त्वाच्च तस्करयोः कनीयान् ॥ २ ॥

कुहं॑ स्विदोपा॑ कुह॑ वस्तोर॑श्विना कुहा॑भिपित्वं॑ करतुः॑
 कुहो॑पतुः । को॑ वां शयु॑त्रा वि॒धवे॑व दे॒वरं॑ म॒र्य्यं न योपा॑
 कृणुते म॒धस्य॑ आ । क॑ स्विद्रा॑तौ भवथः क॑ दिवा क्वाभि-
 प्राप्तिं कुरुथः क॑ वमथः को॑ वां शयने विधवेव देवरं॑

(देवरः कस्माद् द्वितीयो वर उच्यते) निधया निधातुका
 भवति निधयनाडा निधायनादेति चर्मशिरा अपि वा धय
 इति मनुष्यनाम तद्वियोगादनिधया देवरो दीव्यतिकर्मा
 मर्त्या मनुष्यो मरणधर्मा घोषा र्योतेराकुरुते महस्थानेऽथ
 निपाताः पुरस्तादेन व्याख्याता यथेति कर्मोपमा । यथा
 चातो यथा वनं यथा समुद्र एजति । आजन्तो अग्नयो
 यथा । आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीमृभो यथा ।
 आत्मानतेर्नाप्तेर्नापि वास्त इव स्याद् यावद्व्याप्तिभूत इति ।
 अग्निर्न ये आजमा रुक्मरक्षमः । अग्निरिव ये (मरुतो
 आजमाना रोचिष्णूरस्का) आजस्यन्तो रुक्मरक्षमः ॥३॥

द्वितीयमुदाहरणमेतस्मिन्नेवार्थे “अथापि कर्त्तव्यता उपाया-
 सम्” इति,—“बुद्धस्वित्दोषा” (ऋ० म० ७, ८, १८, २) इति ।
 कक्षीयतो दुहिता घोषा नाम, तस्या इयमारम्भम् । आग्निनी ।
 जगती । प्रातरनुवाकाग्निनयो शस्यते । हे अश्विनो ! ‘बुद्ध
 स्वित् दोषा’ “क” नु युवा “रात्रौ” “भवथ ? ‘बुद्ध पस्तो’
 “क” वा “दिया” भवथ ” युषाम् ? येन नापि रात्रौ अस्तारं
 दर्शनमुपगच्छथ, नापि दिया । विदिति परिदेयतायाम्,
 ईर्ष्यायां वा । ‘बुद्ध’ “क” च ‘अमिपिन्वम्’ “अमिप्राप्ति”
 ग्नानमोज्जनायर्थे “बुद्ध” ? ‘बुद्ध’ “क” वा ‘उपनु’ “यस्य” ?
 मर्षया न पित्रायते पामागमनप्रवृत्ति । किञ्च, ‘को वा’

शयुत्रा' कतमो युवां यजमानः शयुत्रा "शयने"? किं 'विधवा इव देवरम्' यथा विधवा मृतभर्तृका काचित् स्त्री शयने रहस्यतितरां यत्नवती देवरमुपचरति, स हि परकीयत्वात् नाप्या दुराराध्यतरो भवति, यत्नेनोपचर्यते, न तथा निजो भर्ता । तस्मात् तेनोपमिमीते अश्विनौ । तथा 'मर्य' मनुष्यं देवरम् । सैव मृतभर्तृका 'योपा' 'आ' 'कृणुते' आभिमुख्येन कुरुते । को वाम् एवम् आभिमुख्येन 'सधस्थे' "सहस्थाने" समाने सहयोगिना चात्मना कृत्वा परिचचार ? येनेह नोपगतवन्तौ स्थोऽस-
हर्शनमिति । एवमस्यामृचि देवरेण कर्त्तव्यसा ज्यायांसावश्वि-
नानुपमीयेते, विधवया च यजमानः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“विधवा विधातृका भवति” । धाता स तस्या विगत इति । “विधवनाद्धा” सा हि भर्तृमरणेन विधूता कम्पितेव भवति । “विधावनाद्धा” सा हि भर्तुर-
भावादनुरुध्यमाना तत्र तत्र विधावत्येव । “इति चर्मशिराः
आचाप्यो मन्यते । “अपि वा धव इति मनुष्यनाम तद्वियोगाद् विधवा । “देवर.”—इत्येव शब्दो “दीप्यतिकर्मा” दीप्य-
त्यर्थः, स हि भर्तुर्भ्राता, नित्यमेव तथा भ्रातृभार्यया देवनाथं
म्रियत इति देवर इत्युच्यते । “मर्यः मनुष्यः” स हि “मरण-
धर्मा” । “योपा यीते.” मिश्रणार्थस्य, सा हि मिश्रयत्या-
त्मानं पुरुषेण साकम् । “आ कुरुते सहस्थाने” आभिमुख्येन
आत्मना कुरुते परिचरणाय ॥

“अथ निपाता.” समाम्नाताः । यथा—“अग्निर्नये” इत्येव-

मादयः, ते चत्वारोऽवसरप्राप्ताः । ते न पुनः “पुरस्तादेव व्याख्याताः” सामान्यतः, विशेषत इदानीमुदाहरणतो व्याख्यायन्ते । तत्र “यथा इति” एषा “कर्मोपमा” । किमुदाहरणम् ? “यथा घातो यथा वनं यथा समुद्र एजति । एवा त्वं दशमास्य सहवेहि जरायुणा ॥” इति (ऋ० सं० ४, ४, २०, ४) । सतवधिरात्रेयोऽपश्यत् । एषा अनुष्टुप् । गर्भानुमन्त्रणे विनियुक्ता । यथा घातयनसमुद्राः एजन्ते कम्पन्ते, एवं ‘रवं’ हे ‘दशमास्य’ दशमाससम्भूत ! गर्भ ! एतस्मात् मातुश्चरान् अदुःखयन् एताम् एजन् चलन् ‘अवेहि’ अर्वाङ् एहि, ‘सह’ ‘जरायुणा’ उल्लेखेन प्रजायस्व, मा स्थाः त्वमेतस्मिन्नुदरे इत्यभिप्रायः ॥

अपरमुदाहरणम्,—“अदृध्रमस्य केतवोः” विरश्मयो जनां अनु । भ्राजन्तो अग्नयो यथा ॥” इति (ऋ० सं० १, ४, ७, ३) । प्रस्कण्वस्वार्थम् । गायत्री । सौरी सा । अनयाति-प्राहो गृह्णते पृष्ठस्य पष्ठेऽहनि । ‘अदृध्रम्’, ‘अस्य’ ‘केतवः’ रश्मयः ‘वि’ विविधाः दृश्यन्तेऽस्य भगवतः सूर्यस्य प्रज्ञान-सतत्त्वाः, ते हि तमोऽपहत्य सर्वप्राणिनां प्रज्ञानमभिव्यञ्जयन्तीति त एव केतव इत्युच्यन्ते लक्षणया । अथवा प्रकाशसतत्त्वास्त इति साक्षादेव केतुशब्दस्तेषु स्यात् । केतुरिति विज्ञानमुच्यते, विज्ञानञ्च पुनः प्रकाशसतत्त्वाश्चेत इति केतव इत्युच्यन्ते । अथवा केतव इव सर्वतो दिशमुच्छिता आदित्यमण्डले, ध्वजो हि केतुर्गच्छते । के पुनस्ते ? इति, ‘रश्मयः’ । किं कुर्वन्ति य एषमुच्छिताः ? इति, उच्यते,—‘जनान् अनु’ तिष्ठन्ति गच्छन्ति

नमास्यपहन्तुमन्याओपकारान् कर्तुंभोपधिपाकादोन् । कथं
पुनरनुतिष्ठन्ति ? भ्राजन्त दीप्यमाना । कथम् ? 'अग्नयो
यथा' येन प्रकारेण अग्नयो भ्राजन्ते, तथा भ्राजन्तोऽनुतिष्ठन्ति ॥

अपरमुदाहरणम्,—“यदिमा चाजयद्ब्रह्मोपधीर्हस्ते” आदधे ।
आत्मा—” इति (ऋ० स० ८, ५, १०, १) । आधर्वणी
मित्रक्, तेनेयमोपधिसक्ते दृष्टा । अनुष्णुप् । एतेन पुनरपतनो
दीक्षितो एकविंशतिमिर्दर्भपिञ्जलीमिश्रामिगद्विगभिषिच्यते । उप-
नापशान्त्यर्थमनेनैव सूक्तनामिचयतार्थं क्षेत्र प्राभ्यारण्याभिरोगधि
मिष्यते । ‘यत्’ ‘यदा’ अहम् ‘इमा’ ‘ओषधी’ ‘हस्ते’ ‘आदधे’
आधाय च सन्निवर्त्तेऽपि तिष्ठामि गेगिण एता ओषधी ‘चाज
यन्’ पूजयन् स्तुवन्नित्यर्थः । अथ तद्वैद्य तदन्तर्गमेव ‘पुन’ एव
तामामोषधीना प्रयोगान् अम्पाम् सुनीतम् ओषधिर्योऽर्थम्,
असहा मन्वान ‘आत्मा’ ‘यक्ष्मस्य’ यक्ष्मण ‘नश्यति’ गेगस्या
पुनरागमनाय । यथ पुनर्नश्यति ? ‘जायते’ यथा’ यथा
जीवग्राहस्य, पुरैद्य हननान्, अतस्तस्यैव जीवी नश्येत् विपदो दैवान्,
एवमात्मा गेगस्यापि पुरैर्बोधिप्रयोगान् नश्यतीत्यभिप्रायः ॥

निगमप्रत्यक्तमुच्यते,—“आत्मा अतनेर्वा” स्वर्गमेव हि तेना-
नित भवति स्वर्गगत्यात् । “आप्तेर्वा” स्वर्गमेव हि तेन व्याप्तं
भवति स्वर्गगतत्वादेव । “अपि चात्त इव” सद्धाने, तस्मै कार्य-
कारणस्य “यावद् व्याप्तिभूत इति” अपि नैवमन्यथा
“स्यात्” आतो व्याप्त इव स्यात् । किञ्च स्वर्गगतस्येऽपि नति
यावन्मात्रमेव तस्य कार्यकारणसद्धानेन व्याप्यते, तावन्मात्रभूत

एवासी लक्ष्यते, तावन्मात्रे हि प्रदेशे तस्य चैतन्यशक्तिरभिव्यज्यते, तत्तापसि दर्भमुष्टिप्रक्षेपात् अग्न्यभिव्यक्तिवदिति ।' सूक्ष्मेण हि स्थूलं व्याप्यते, न स्थूलेन सूक्ष्मम्, स्थूलञ्च कार्प्यकारणम् सूक्ष्म आत्मा, तस्मादिवशब्दः ॥

“इदं यथा (२)”, “अग्निर्नये (३)”, चतुरश्विदु ददमानान् (४)” —इत्येषः समाम्नायानुक्रमः । अग्निर्नये इत्यस्य निघण्टु-
तन्त्रस्य “दुर्मदासो न सुरायाम्” —इत्यनेनैव गतार्थेति मन्य-
मानाः केचिदत्र निगमं नाभ्योयते, अपरे पुनः समाम्नायानुक्रमोऽ-
यमिति मन्यमाना एवमेवं निगममभ्योयते । “अग्निर्नये भ्राजसा
रुक्मवक्षसो वातासो न स्वयुजः सद्य ऊतयः । प्रज्ञातारो न
ज्येष्ठाः सुनीतयः सुशर्माणो न सोमो ऋतं यते ॥” (ऋ० सं०
८, ३, १२, २) भार्गवस्य त्रसदस्योरियमार्पम् । माह्वी ।
जगती । अग्निरिष ये भ्राजिष्णुतया गैत्रताः, यथा केनचित्
प्रकर्षेण ‘रुक्मवक्षसः’ रोचिष्णूरस्काः, भरतः । किञ्च, ‘वातासो’
न स्वयुजः सद्य ऊतयः’ वाता इव स्वयुजः स्येन स्येनानुग्रहेणा-
नुग्राह्याणां स्तोतृणां योजयितारो ये ते ‘स्वयुजः’ । किं तेपाम् ?
‘सद्य ऊतयः’ शीघ्रगतय इत्यर्थः । किञ्च, ‘प्रज्ञातारो न ज्येष्ठाः
सुनीतयः’ यथा केचित् प्रकर्षेण ज्ञातारः ‘सुनीतयः’ स्युः, प्रशस्तया
नीत्यान्विताः, एवमेनेऽपि भरतः । यत्प्रधाना हि ते इत्यतः
प्रजावद्विरूपगीयन्ते । सुशर्माणो न सोमा ऋतं यते । सुखाः
बन्धव इव सन्तु ‘सोमा’ सोम्याः ‘ऋतं यते’ ऋतं यजं कर्तुं
मिच्छन्ते यजमानाय । ये एवङ्गुणयुक्ता मस्तो भवन्त्विति,

तान् वयम् अभिप्रेतार्थसिद्धये स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ ३ ॥

चतुरश्चिद्दमानाद्विभीयादा निधातोः । न दुरुक्ताय
 स्पृहयेत् । चतुरोऽधान् धारयत इति तद्यथा कितवाद्
 विभीयादेवमेव दुरुक्ताद् विभीयान्न दुरुक्ताय स्पृहयेत्
 कदाचिद्वा इत्योक्तार उपमर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातोऽधा-
 प्युपमार्थं दृश्यते । जार आ भगम् । जार इव भगमा-
 दिन्योऽत्र जार उच्यते रात्रिर्जरयिता स एव भासां तथापि
 निगमो भवति । स्वगुर्जारः शृणोतु न इत्युपगमस्य
 स्वगारमाह माहचर्याद्रमहर्णाद्यापि त्वयं मनुष्यजार
 एवाभिप्रेतः स्यात् स्त्रीभगम्नया म्याद् भजनेर्मेप इति
 भृतापमा । मेपो भृता ३ भियन्नयः । मेपो मितेभ्यथा
 पशुः पश्यतेरन्निरिति रूपोपमा । द्विरण्यर्णः स द्विरण्य-
 मन्दगवान्नपासेद् द्विरण्यर्णः । द्विरण्यर्णस्यैवास्य रूपं

चिदित्ययमपरो निपात उपमार्थीयो भवति, पुरस्तादप्यय-
मुक्तः “दाधचिदित्युपमार्थे” इदानीं समाम्नायविशेष व्याख्याना-
वसरप्राप्तस्य छान्दसमुदाहरणमस्य प्रदर्श्यते । कतमत् पुनस्तत् ?
इति, उच्यते,—“चतुर स्पृहयेत्” । (ऋ० सं० १, ३, २३, ४) ।
मित्रावरुणार्घ्यमृणतृचे घोरपुत्र एतां गायत्रीमपश्यत् । चतुरोऽ-
क्षान् धारयमाणात् “कितवात्” योऽन्यः कितवो “विमीयात्”
किमपि यतिष्यन्ते तदन्यद्वा किञ्चिद् येन मामयं जेष्यतीति ।
निहिनेषु न तथा भयं भवति यथा कितवस्य प्राङ् निधानात् ।
“एवं” सर्वदा “एव” “दुरुक्तात्” “विमीयात्” उद्विजेदित्यर्थः ।
तथा तथा वर्त्तत यथा यथा दुरुक्तं न शृणुयात्, न श्रूयते ।
दुरुक्ते हि वरुणो देवता, ‘तस्मात् “न दुरुक्ताय स्पृहयेत्”
“कदाचित्” अपि किन्तु सूक्तमेव हि शृणुयात्, तत्र हि मित्रो
देवता अर्घ्यमा च ॥

“ब्राह्मणा व्रतचारिणः”—इत्येतदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यते—
“संवत्सरं शशयाना (ऋ० सं० ५, ७, ३, १)”—इत्येतस्मिन्
मन्त्रे, चतुर्दशेऽध्याये ॥

“वक्षस्य नु ते पुरुहूतवयाः”—इत्येतत् पुरस्ताद् व्याख्यातम् ॥

“आ इत्याकार उपसर्गः” स पुनरेव “पुरस्तादेव व्याख्यातः”
—“आ इत्यर्वागर्थे” इति, “अथापि” अयमाकारः कदाचित्
“उपमार्थे” अपि “दृश्यते” । तद्यथा,—“जार आ भगम्” इति ।
किमुक्तं भवति ? जार इव भगम्—इति । आह,—कोऽयमत्र
जार उच्यते ? “आदित्योऽत्र” “जारः” इति “उच्यते” अस्मिन्

मन्त्रे । स हि “रात्रेर्जरयिता” तदुदये हि रात्रिर्जीर्यते
विपरणमतीत्यर्थः । “स एव भासाम्” चन्द्रादीनां या भासः
ता अपि स एव उद्यन् जरयति ॥

“उदीरय पितरं जार आ भगमियक्षति ह्यर्यतो हस्त इष्यति ।
विचक्ति यद्विः स्वपस्यते मुखस्तविष्यते असुरो वेपते मती ॥”
(ऋ० सं० ७, ६, १०, १) । अङ्गिरःपुत्रो हविर्धानि एतया
जगत्या अग्निमस्तौत् । पितृमेधे विनियुक्ता । हे भगवन्माने !
सर्वगतं सन्तमशेषम्यमात्मानं विशेषात्मलाभाय ‘उदीरय’
उद्गमयैव । अरणी पितरौ प्रति, अथवा द्यावापृथिव्यौ पितरौ
स्याताम्, “द्यौर्मै पिता माता पृथिवी ॥” (ऋ० सं० २, ३, २०,
३) । अहोरात्रे चा, ते प्रति विशेषात्मलाभायोज्ज्वलय त्वमा-
त्मानम् । कथञ्च पुनरुदीरय । ‘जार आ भगम्’ जार इव
भगम् । जार आदित्यौ यथा भगं भजनीयं भौममान्तरिक्षञ्च
रत्नं स्वं चा ज्योतिरुद्गृह्यमीरयति, एवं त्वमात्मानं पितरौ प्रम्यु-
दीरय । कस्मात् पुनरेवमादद्यान् प्रवीमि । यस्मादेव यजमानः
‘इयक्षति’ यष्टुमिच्छति देवान्, ‘ह्यर्यतः’ हवींषि त्रेप्स्यन्, न च
त्वं हने शक्येऽन्येयम्, त्वमेव ‘हि प्रतिविशिष्ट’ यज्ञसाधनं सर्व-
मन्यत्र चैवद्गुणभूतम् । किञ्च, अयं यजमानः ‘हस्तः’ हृदयेन
‘इष्यति’ इच्छयात्मनोऽमिलयितान् कामान्, न च देवाननिष्ठा
शप्यान्ते प्राप्नुमिति अतो प्रवीमि,—देवयागाय यजमानकाम-
प्राप्तये च उदीरय त्वमात्मानमिति । किन्तु, अयमपि ‘यद्वि’
यप्रयोद्धा होता ‘स्वपस्यते’ यजमानाय अर्माष्टरामोपपिवादियथा

देवतितर्पयिष्या च तृमये जगदनुग्रहाय च ऋत्विग्भिः कर्म
क्रियमाणमिच्छति 'विवक्ति' च अतो ब्रवीमि,—आत्मानमभ्यु-
दीरय पितरौ प्रति विशेषात्मलाभाय । 'किञ्च' 'मज्जः' 'तच्चि-
प्यते' परित्तमार्तिं यास्यति उपक्रमादारभ्यापवर्गात्, अतो
ब्रवीमि,—उदीरय त्वमात्मानमिति । किञ्च, अयमव्यध्वर्युः
'असुरः' असुमान् प्रज्ञावान् अतिकुशलः अस्मिन् यज्ञकर्मणि
'वेपतेमती' मत्स्या वेपते प्रोत्कम्पमानहृदय आस्ते सादरः प्रह्वी-
भूतः, अपि नामायमुदीरयेदात्मानं ततोऽहमेनयज्ञकर्म तनुयामिति;
अतो ब्रवीमि,—उदीरय त्वमात्मानमिति । अपि वा असुरो
ब्रह्मा, स हि त्रयीविद्योपजनितप्रज्ञानः । अपि चोद्गता असुरः,
स हि प्राणेनासुना तद्वान्, उद्गतातृत्थस्य प्राणवृत्त्यधीनत्वाद्
विशेषणम् । अपि वा यज्ञाधिदैवतवान्वादिश्यतेऽसुर इत्यनेन तस्या
आनन्तर्यात् । अपि वा सर्व एवैते यजमानादयोऽन्वादिश्येरन्,
सर्वेषां प्रकृतत्वात् । 'असुरः' असुराः 'वेपते' वेपन्त इति, सर्व एते
यजमानादयोऽसमन्तः मतिमिर्वेपन्तो प्रोत्कम्प मानहृदया आसते,
युष्मदात्मोदीरणप्रतीक्षाः । अपि नाम अयमग्निरुदीरयेदात्मानं
ततो नोऽमिप्रेतार्थसाफल्यं स्यादिति, अतो ब्रवीमि,—उदीरयत्व-
मात्मानमरण्यादीनां पितृणामन्यतमौ पितरौ प्रति । अपि चैतावैव
पितरौ दम्पती पत्नी यजमानो अग्न्याघेयेन नवजननसम्पन्नेन
पितरः । हे भगवन् ! अग्ने ! तावेतौ यज्ञविपरिणामकाले
एनस्मिन् प्रत्युपस्थिते देवयानेन वा पितृयानेन वा मार्गेण उदीरय
उद्गमय यथाप्रार्थितफलप्राप्तये । समानमन्यदृक्छे(शे)पं पूर्वैर्जायेन ॥

यथा आदित्यो जारशब्देनोच्यते “तथा अपि” अयं “निगमो भवति” (अथान्येऽपि बहवः इत्यपिशब्दः),—“मातुर्दिधिपुमग्रं स्वसुज्जारः शृणोतु नः । चातेन्द्रस्य सखा मम ॥” (ऋ० सं० ४, ८, ०१, ५) । एषा गायत्री । भरद्वाजस्यार्षम् । “एहि धां विमुचो नपादाघृणेः (ऋ० सं० ६, ५, ६, १)” —इत्येतस्मिन् पौष्णे सूक्ते । ‘मातुः दिधिपुम्’ माता रात्रिरादित्यस्य, स हि भगवान् रात्र्या जघने प्रातर्हति कुमार इव, स्त्रियाः प्रसवकाले, तेन ध्रायते रात्रेरेवासौ जायत इति, अतो रात्रिर्माता, तस्याः स एवं धारयिता रोद्धा, तम् ‘मातुर्दिधिपु’ धारयितारमहम् ‘अग्रवम्’ उक्तवानस्मि यन्मेऽभिप्रेतम् । स एव चादित्यः ‘मम’ ‘सया’ समानग्यानः । यथैवाहमेतस्मिन् यज्ञे जगदनुग्राहके कर्मणि अभिप्रवृत्तः, एवमसावपि प्रकाशपाकरसादानवर्षादित्यक्षणे कर्मणि जगदनुग्राहके अभिप्रवृत्तः, इत्येतन्मादाद्ययोऽसमानग्यानत्वम् । यत एव मम समानग्यानः, अतो मध्यमस्य च ‘इन्द्रस्य’ ‘चाता’ उदकभागहर्ता अथ वा मध्यमस्यैवोदकेन भर्तव्यः, तेन एतौ दीप्यते । न पुनः किं करोतु ? यच्च पूर्वमहमग्रं तच्च साधयतु, साम्प्रतश्च यद् ग्रूमः, तच्च शृणोतु ध्रुत्वा च तदपि साधयन्ति न्यमिप्रायः । ‘सुसुज्जारः’ इति । अस्मिन् मन्त्रे स्वशब्देन मन्त्रदृक् “उपगम्” “धाह” । केन पुनः सामान्येनेति ? उच्यते,—“ग्राहचर्यान् रमहरणाहा” । चाता स्वप्ना साकं धात्ये नित्यमेव चरति, यथा चोपस्ता ग्राहमादित्य इत्येतन् सामान्यम् । आदित्यो हि पूषा, “अथ

यद्रश्मिपोषं पुष्यति, तत् पूषा भवति"—इति हि वक्ष्यति । तस्मात् पूष्णः एतस्मिन् मन्त्रे जारत्त्वमेतन् आदित्यस्य दर्शितम् । रसहरणाद्वा उपाः स्वसादित्यस्य । भ्रातृस्वस्रोः सम्भोजनाभिप्रायसामान्यम् । “अपि त्वयं मनुष्यजार एवामिप्रेतः स्यात्” अथादित्योऽपि मनुष्यजारः । अयमेवास्मिन् मन्त्रे “उदीरय पितरा जार आ भगम् (ऋ० सं० ७, ६, १०, १)” इत्यभिप्रेतो मन्त्रदृशः, नैरुक्तानां वा स्यात् । “तथा” पुनः सति “स्त्रीभगः” एव “स्यात्” । भगः “भजनेः” सेवनार्थस्य, स हि सेव्यते मैथुनार्थिभिः पुरुषैः । जारो मनुष्यः, स हि परकीयां स्त्रियं भोगेन सार्वार्द्धिकेण निर्दयो भूत्वा जरयति विपरिणामयति, म्लानरूपां करोति, न तथा तिजो भर्ता । तं च दृष्टान्तदर्शनेनैवोदीरय,—तथैव स्त्रियाः भग उपम्यः, पुरुषशि-
 श्रसंयोगे आर्द्रोभवति, एवमरणयोक्त्रादिहस्तान्मान् युष्मन्मि-
 मन्ययन् दृष्ट्वोदीरय त्वामात्मानं हे भगवन्नने ! इत्येवं योज्यं
 जापशब्दे मनुष्यविषये सति ॥

“मेव इति भूतोपमा” मेव इत्येषा भूतशब्देनोपमा । “मेवो भूतोऽ३ मि यन्नयः (ऋ० सं० ५, ७, २४, ५)”—इत्येष निगमः । निगमप्रसक्त उच्यते,—“मिपो मिपतेः” दर्शनार्थस्य । पर्याय-
 प्रसक्तमुच्यते,—“तथा पशुः पश्यतेः” इति, पश्यति तस्य ।
 “इत्या धीयन्तमद्रिघः काप्यं मेध्यातिथिम् । मेवो भूतोऽ३ मि यन्नयः ॥” (ऋ० म० ५, ७, २४, ५) । काप्यम्यैव मेध्याति-
 थेरियमार्थम् । ऐन्द्रा । गायत्री । हे ‘अद्रिघः’ अद्रिघन् ! पञ्चिन !

‘इत्या’ अमुना प्रकारेण ‘मेघो भूतः’ । इत्थमनेन शब्देन अमुनेत्ये-
तच्छब्दपर्यायवाचिना अभिगमनप्रकारमेतस्मादेव मन्त्रदृग्दर्श-
नाद् विज्ञाय अभिनयेन मन्त्रदृग्दर्शमानः काण्वो मेधातिथिर्दर्श-
यति,—हे अद्रिचन् ! एवमन्यकल्पान्तरीणमेव ‘मेधातिथि’
धीवन्त’ कर्मवन्त’ वा ‘अभियन्’ आहूतो याक्षे कर्मणि आभिमुख्ये
नाभ्युद्यतेर्महद्विदायैः ‘यन्’ गच्छन्, आह्वानसमनन्तरमेव अवि-
लम्बमानः ‘मेघो भूतः’ मेघ इव किञ्चिदप्युत्तरमनुयन् तं गौरवा-
धगतमित्या अनेन प्रकारेण अयस्त्वम् आतवानसि । न च
तदस्माकमप्रत्यक्षम् । एतस्मादेव मन्त्रदर्शनादपिलं तद् विज्ञा-
नीमो घयं यतोऽतो ब्रूमः । अपटुत्ते तस्मिन् काण्वे मेधातिथी
सहान्यमन्यन्तरीणैरधिकारिभिरिदानीमस्य मनोरन्तरे मेधातिथि-
प्रापकेण कर्मणा मेधातिथिपदम्, तदहं प्राप्तवान् । सोऽहं
प्र धे,—याः ताः काण्वमेधातिथिद्वारेण स्तुतयः नित्याः प्रादुर्भ-
वन्ति । एतासां प्रजत्वमपि पचन्ते । स त्वमेताः शुभ्रपुः,
हवींषि वास्मत्प्रदत्तानि प्रतिजिघृक्षुः, पूर्यकाण्वमेधातिथियदस्मा-
नप्यस्येहि, किमर्थं वा नाभ्येशीत्यभिप्रायः ॥

“अग्निरिति” एषा “रूपोपमा” । “हिरण्यरूपो हिरण्यवर्णः
हिरण्यात् परि योनेर्निगद्या हिरण्यदा ददत्स्वन्नमस्मै ॥” (बृ० २०
२, ७, २३, ५) । गृत्समदस्येयमार्गम् । त्रिष्टुप् । अपात्रपात् देयता ।
बुभ्रेष्टकोपाधानेऽग्निचयने विनियुक्ता । ‘हिरण्यरूपः’ हिरण्यवर्मा
नरूपः । अपि च, ‘म.’ ‘अपात्रपात्’ मध्यम्यातो वैद्युतोऽग्निरा-
दित्यम्य पुनोऽपात्रपात्, प्राटृष्काले घर्मांशानां प्रजानामशार्थि-

नीनां च 'हिरण्यसन्दूक्' हिरण्यमिव सन्दृश्यमानः मनःप्रीति-
जनकः । अपि च, स एव 'हिरण्यवर्णः', हिरण्यमिव चरणीयः
प्रार्थनीयो भूतानाम् । य एवङ्गुणयुक्तोऽपान्नपात्, स किं
करोतु ? इति,—'हिरण्ययात्, तेजोमयात् 'योनेः' आदित्यात्
चिन्तिर्गत्य 'परिनिपद्य' सर्वतो निपद्य मध्यस्थाने अभ्रजालेनान्तरि-
क्षलोकं व्याप्य ('हिरण्यदाः'—इत्येकं पदम् घिसर्जनीयान्तम्)
'हिरण्यदाः' हिरण्यदाता । सोऽपान्नपात् परिपत्र 'ददति' ददतु
'अन्नम्' अन्नहेतुदकम् 'अस्मै' यजमानाय इति । "समुद्रादूर्मि-
मंथुमां उदार्त्तु" (ऋ० सं० ३, ८, १०, १)—इत्यादित्यमुक्तं
मन्यन्ते, इत्येतस्माद् दशानादपां पुत्र आदित्यः । "आदूतो
अग्निमभरद् विचस्ततः" (ऋ० सं० ४, ५, १०, ४)—इत्यतश्चा-
दित्यस्यापि वैद्युतोऽग्निः पुत्रः, इत्येवमस्तावपान्नपात् अपां नत्ता ॥

'धा'—इत्ययं चोपमाशब्दः । आह,—किमुदाहरणम् ?
उच्यते,—“तं प्रजया पूर्यथा विश्वयेमथा ज्येष्ठतातिं घर्हिषदं
स्वर्विदम् । प्रतीचीनं घृजनं दोहसे गिराशुं जयन्तमनु यामु
वर्द्धसे ॥” इति (ऋ० सं० ४, २, २३, १) । अवत्सारः
पञ्चदशार्चं सूतमपश्यद् घैश्वदेयम्, तस्मिन् घैश्वदेये सूक्ते प्रथमा-
मेवैतां जगतीमपश्यत् । घैश्वदेयेषु च सूक्तेषु एकदेयता अपि
मन्त्रा भवन्त्येव । याज्ञुर्व्ये घाजपेये सप्तदशे शम्भवे विनियुक्तोऽ-
यम् । चरकाध्यर्त्ययः पुनश्चनया मन्थिनं गृह्णन्ति । तेषां पुनः
धृतिः,—“प्रजापतेर्वा एने चक्षुषो यरुद्राणामन्यिर्ना, असावादित्यः
शुभः, चन्द्रमा मर्त्यात्येवं चन्द्रदेवतोऽयं मन्त्रः । अपि घा

“तस्मै सूर्याय हविराजुहोत”—इति हवनमन्त्रे सूर्य्यश्चणात्
 सूर्य्यदेवतोऽयम् । शौनकस्तु द्वाशतये समाम्नाये मन्त्रदेवता
 अनुक्रममाणः “को नु वा मित्रावरुणौ (ऋ० सं० ५, ३, ६
 सू०)”—इत्यत आरभ्य वैश्वदेवान्येकादशसूक्तान्यवोचत्, “तं
 प्रज्जथा (ऋ० सं० ५, ३, १२ सू०)”—इत्येतच्चतुर्थं सूक्तम्, तेन
 तन्मत्या वैश्वदेव एव मन्त्रः स्यात् । वाजसनेयिनां पुनरनया
 शुक्रो गृह्णाते, स च सा प्रथमा संस्कृतिरित्यनेनैन्द्रेण ह्यते, तेन
 तेषामप्ययमैन्द्र एव । चारुके पुनराश्वर्य्यये श्रुतिः शुक्रामन्थिनोः,
 तस्मादेतावन्यदेवतो गृह्येते । अथेन्द्राय ह्यते इति तेन ज्ञायते ।
 यद्यपि हवनमन्त्र ऐन्द्रो मन्थिनः, तथापि ग्रहणमन्त्रो नैन्द्र इति,
 स एव सर्वथाप्येवं दुरवधारदेवतो मन्त्रः, अनिरुक्तदेवताल्लिङ्ग-
 त्वान् । शण्डामर्कयोस्त्यसुरपुरोधसोः सम्मोहनार्थमनेनानिरुक्त-
 देवताल्लिङ्गेन मन्त्रेणान्यतरः शुक्रामन्थिनोर्गृह्यते । “शण्डामर्कौ
 वा असुराणां पुरोहितावास्ताम्”—इत्युपक्रम्य “तावेतौ शुक्रा-
 मन्थिनावावृणोथाम्”—इत्युक्त्वा “तावपनुद्यायेन्द्रायां जुहुयुः”
 —इत्युक्तम् । तस्मात्तावनेनानिरुक्तदेवताल्लिङ्गेन मन्त्रेण सम्मो-
 हते । सौम्यो वा स्यादप्ययम्, सोमो हास्यते मन्थिपात्रेण
 शुक्रपात्रेण गृह्यमाणः, गृहीतो वा सप्तदशशस्त्रशंसनामिप्रायेण ।
 हे भगवन् ! सोम ! तमिन्द्रं वा वैश्वदेवं गणं वा ‘ज्येष्ठगजं’
 ज्येष्ठदीप्तिम् । अथ वा ज्येष्ठः ध्रेष्ठः सर्वेषां देवानामिन्द्रः, स
 यस्य राजा, सोऽयं ज्येष्ठगद वैश्वदेवगणः, तं ज्येष्ठराजम् ।
 पर्हिष्यादतो यज्वभिः यः सीदति, स पर्हिषन्, तं ‘पर्हिषदम्’ ।

स्वरिच यो दृश्यते, सः स्वर्द्धक्, तं स्वर्द्धशम्' सूर्यसमानदर्शन-
मित्यभिप्रायः । 'आशु' शीघ्रम् । 'जयन्ते' जेतयानसुरादीन् ।
तमेवद्गुणसंयुक्तम् इन्द्रं वैश्वदेवं सगणं हे सोम ! 'यासु'
क्रियासु 'अनुवर्द्धसे' पुनः पुनः संस्क्रियसे । स त्वं क्रियासु
तासु तथावस्थितस्त्वं 'गिरा' स्तुत्या सहितः त्वं 'प्रतीचीन'
यज्ञामिमुपम् इन्द्रं वैश्वदेवं वा गणम् अवस्थाप्य स्ववीर्येण
तर्पयित्वा अस्मै यजमानाय 'धृजनं' धनं 'दोहसे' धोक्षि प्रक्षा-
रयसि । कथं पुनः धोक्षि इन्द्रं वैश्वदेवं वा गणम् ? 'प्रक्षया'
चिरन्तना इव । ये महर्षयो भृग्यादयः, तेषां यथा दुग्धवानसि,
तथा अस्माकमपि धोक्षि । अपि च 'विश्वया' ऋषिपुत्रकाणा-
मृषीणाञ्च सर्वेषां यथा दुग्धवानसि, तथास्माकमपि धोक्षि ।
अपि च 'इमया' यथा घर्त्तमानकात्वीनानां यजमानानां धोक्षि,
तथैवास्माकमपीति । एवमेव यथाभिमतदेवतं योज्यः ॥

इमघेत्येतस्मान् प्रसक्तमुच्यते,—“अयम्” इत्यस्य शब्दस्य
का व्युत्पत्तिरिति ? उच्यते,—“एततर.” हि आगततर आस-
न्नतरः “अमुष्मात्” दूरम्भात् भवति, सोऽयमिन्युच्यते ।
“असावित्यस्य का व्युत्पत्तिरिति ? उच्यते,—“असौ अस्ततर.”
अस्मान् क्षिततर इव विप्रट्टत्वाद् भवति । आह,—कुनः
क्षिततरः ? उच्यते,—“अम्मात्” पततरात् । असावित्येत-
स्मात् प्रसक्तमुच्यते,—“अमुधा, यथा अस्मौ इति” असाविन्य-
नेन शब्देनोक्तो भवति, स एवायं अमुघेन्यनेनाप्युक्तो भवति ॥

“पदिति” एषा “सिद्धोपमा” सिद्धैरुपमा लोके । आह,—

कथं वृत्त्या ? उच्यते,—“ब्राह्मणवत्, वृषलवत्” । ब्राह्मण
वदधीते, वृषलवच्चान्नोशतीति ॥ ४ ॥

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो निरूपयत् । अङ्गिरस्वन्म-
हित्रत् प्रस्कण्वस्य श्रूधी हनम् । प्रियमेधः प्रिया अस्य
मेधा यथैतेषामृषीणामेव प्रस्कण्वस्य शृणु ह्वानं प्रस्कण्वः
कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवो यथा प्राग्रमर्चिषि भृगुः सम्बभूव
भृगुर्भृज्यमानो न देहेऽङ्गारेऽङ्गिरा अङ्गारा अङ्गना
(अञ्चना) अत्रैव तृतीयमृच्छतेत्युच्यतेस्मादत्रिर्न त्रय
इति निखननाद्दानमो भरणाद्भारद्वाजो विरूपो नानारूपो
महित्रतो महात्रत इति ॥ ५ ॥ (१७)

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पाठः ॥ ३, ३ ॥

छान्दसमुदाहरणं प्रधीति,—“प्रियमेधवत्”—इति । ण्या
प्रस्कण्वस्यार्थम् । अनुष्टुप् । आग्नेयी प्रातरनुषायाग्नियनयो
शम्यते । हे ‘जातयेद ’ ‘महित्रत’ महात्रत’ महाकनम् ।
महद्भ्यस्य भगवतो जातयेदस कर्म, ददिव्यं दणा(ना)दिभ्यश्चणम्,
तेनैषामश्र्यते महित्रत । इति । यथैतेषामृषीणां प्रियमेधादीनां
धृतवानसि पुरं मा ह्वानम्, शृणोषि धा, एव ममापि ‘प्रस्कण्वस्य’
शृणु आह्वानम् । इत्यादी ॥ एष मन्त्रार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् :—“प्रियमेध, प्रिया अग्न्य मेधा ” यज्ञा
इत्यर्थः । यच्छ्रुमिति पाठ्यशेषः । “प्रस्कण्व, कण्वस्य पुत्र ” प्रपदस्य

तद्वितार्यत्वं निराह, कण्वस्यापत्यमित्यर्थः । “यथा” प्रगतमग्रं
 “प्राग्रम्” इत्युच्यते, गतशब्दलोपं कृत्वा, एवमिहापि “कण्व-
 प्रभवः” इति वक्तव्ये भवशब्दलोपं कृत्वा व्यत्ययेन च प्रस्कण्व
 इत्युक्तम् । “भृगुः, भृत्यमानो न देहे” प्रजापतिना किल शुक-
 मात्मीयमादाय अग्नौ हुतम्, ततः “अर्चिषि” ज्वालायां “भृगुः”
 नाम महर्षिः “सम्भूव” व्यपगतेऽर्चिषि योऽङ्गारेषु सम्भूव
 सोऽङ्गिरा नाम अभवत् । विग्रहप्रसक्तमुच्यते,—“अङ्गारा
 अङ्कनाः” ते हि यत्र निर्धायन्ते तदङ्कितं भवति । तस्मिन्नुत्पन्ने
 द्वितीये “अत्रैव तृतीयमृच्छत”—“इत्यूचुः” ये पूर्वोत्पन्नाः ते ।
 “तस्मात्” अत्रैव तृतीय इत्येतस्मादनुयाहारान् “अग्निः” अभ-
 वत् । अथैवमन्यथा स्यात्,—अग्निः प्रतिपेधार्थोऽकारः ।
 कथम् ? “न त्रयः” एवात्र, किन्तर्हि ? सन्यतामेतदग्निस्थानं
 चतुर्थोऽप्यत्र भविष्यतीत्येवमनुयाहारादत्रिभवत् । व्युदुहार्नि
 तस्मिन्नग्निस्थाने य उत्पन्नः सः “विराननाद् वैरानसः” एव नास्ति ।
 अभूत्, “यभूवार्चिषु अङ्गारेषु तत्रैव तृतीयं विराननाद् वैरानमः”
 इति । अनयैवानुपूर्व्येणैतानि निर्यञ्जनान्युपपादयितुं शक्यन्ते,
 तस्मान्मन्यपाठविपर्यासेनैतानि निरुक्तानि । “विरूपो नाना-
 रूपः” इति शृज्येव । प्रथमिति :कर्मनाम । “महिप्रतो महा-
 प्रनः” “इति” अर्थः ॥ ७ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ अष्टमाध्यायस्य (तृतीयाध्यायस्य)

तृतीयः पादः ॥ ३, ३ ॥

चतुर्थः पादः^१

अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते सिंहो व्याघ्र इति
 पूजायां श्वा काक इति कुत्सायां काक इति शब्दानुकृति-
 स्तदिदं शकुनिषु बहुलं न शब्दानुकृतिर्विद्यत इत्यौप-
 मन्यवः काकोऽपकालयितव्यो भवति तित्तिरिस्तरणात्ति-
 लमात्रचित्र इति वा कपिजलः कपिरिव जीर्णः कपिरिव
 ज्वत ईपत्पिङ्गलो वा कमनीयं शब्दं पिञ्जयतीति वा
 श्वाशुयायी श्वतेर्वा स्याद्गतिकर्मणः श्वसितेर्वा सिंहः
 सहनार्द्धिसेर्वा (स्यात्) विपरीतस्य सम्पूर्वस्य वा हन्तेः
 सहाय हन्तीति वा व्याघ्रो व्याघ्राणाद् व्यादाय हन्तीति
 वा ॥ १ ॥ (१८)

“अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते” । उपमाधिकारो
 वर्तते । “यदेतत् तत्सदृशमिति”—एतदुपक्रान्तम् । तत्र शब्द-
 घत्यञ्चोपमा भवन्ति, लुप्तोपमाशब्दाश्च । तत्र “अग्निर्न वे” इत्ये-
 यमादिभिः शब्दैरुपमितिसत्तानामर्थानां समानरूपैरर्थस्य मानं
 क्रियत इत्येदनुक्रान्तम् । अथ इदानीं येषु पदेषु लुप्यन्ते उपमा-
 शब्दा इत्याद्यः, तान्यवसरात्तानि व्याख्यास्यामः, तानि पुनरि-
 मानि अथोपमानीत्येवमाचक्षते आचार्याः, निरुद्धा क्रियते

समृज्जेत्यभिप्रायः । तानि च पुनरसमाम्नातान्येव निघण्टुसमा-
 म्नाये. तेषु वक्तुरभिप्रायगता एत एवोपमाशब्दा अर्थत उपमीयन्त
 इत्यर्थोपमा इत्युच्यन्ते । तान्येतानि भाष्यस्य विस्तरविषय-
 त्वात् समाम्नातान्यपि सन्ति अवसर्थातानि प्रदर्श्यन्ते । तद्यथा,
 —“सिंहो व्याघ्र इति पूजायाम्” । यो हि पूज्यो भवति स उच्यते
 ‘सिंहो देवदत्तः’ इति । अत्र न सिंह एव देवदत्तः किन्तर्हि ?
 सिंहगुणस्तत्र कश्चिदस्ति शौर्यादिः, अतस्तदभिधानेनोपमार्थं
 कृत्वोपमाशब्दानामिवादीनामन्यतममनुच्चारणबोधं ब्रवीति ‘सिंहो
 देवदत्तः’ इति । यत्तदनुच्चारणमुपमाशब्दस्य स एव लोप
 इत्युच्यते ॥

“श्वा काक इति कुत्सायाम्” । यो हि लौल्यादिदोषसम-
 न्वयेन कुत्सनीयो भवति, स एवमुच्यते,—‘श्वा अयम्’ इति ।
 अत्रापि श्वेवायमिति श्वशब्दस्य लोपो द्रष्टव्यः । घाष्ट्रादि-
 दोषसमुच्चयेन यः कुत्स्यते, सः ‘काकोऽयम्’ इत्युच्यते । काका-
 दिशब्दान् उदाहरणप्रसक्तान् निर्त्र्वीति,—“काक इति शब्दानु-
 कृतिः” । अनुकरणमनुरुक्तिः, शब्दस्यानुरुक्तिः, यादृशमेवास्ती
 शब्दं करोति तथैवानुरुत्या तस्य नामापि भवति शब्दस्यानुरुक्तिः ।
 स हि काकु इति बोध्यते, तस्मात् स काक इत्युच्यते । “तदि-
 दम्” एवं शब्दानुरुक्तिहेतुकं नाम “शकुनिपु” एव तान्येषु सत्य-
 विशेषेषु “यदुलं” प्रायेणेत्यर्थः । “न शब्दानुरुक्तिर्विद्यत इत्योप-
 मन्ययः” शकुनिष्वपि न शब्दानुरुक्तिहेतुकं नाम विद्यते, इत्योप-
 मन्यय आवाच्यो मन्यते । किं कारणम् ? व्यभिचारित्वान् ।

श्यामा, दर्वी, पुच्छप्लवः, हंसः, इत्येवमादिषु शब्दानुकरणहेतुको नामधेयप्रतिलम्भो नास्ति । शकुनिपक्षेऽपि शब्दानुकारो न विद्यते । यद्वाऽप्येवंप्रकारा अन्यक्रियार्थेनामभिरन्विताः शकुनयः । तत्र, यदुक्तं “तदिदं शकुनिषु बहुलम्” इति । एतदयुक्तम् । आह,— कथन्तर्हि काकस्यान्यक्रियाहेतुको नामधेयप्रतिलम्भ इति ? उच्यते,—स हि “काकः अपकालयितव्यो भवति उपघातभयात्, स हि यद्यत् स्पृशति तत्तदुपहर्न्नाति अपकाल्यते तस्मात् काक इत्युच्यते । शकुनित्वसामान्यप्रसक्तमुच्यते,—“तित्तिरिस्तरणात्” । ‘तृ प्लवने (भू० प०)’ । उत्प्लुत्यासौ गच्छति । “तिलमात्रचित्र इति वा” । अथ वा तिलमात्रचित्रः स भवतीति तित्तिरिः । “कपिञ्जलः कपिरिव जीर्णः” यादृशो हि कपिः मर्कटः, जीर्णः सवर्णतो भवति, तादृशोऽसाद्यपि कपिञ्जल इत्युच्यते । अथ “वा” “कपिरिव ज्वते” कपिञ्जलः “इपत्पिङ्गलः” इत्यर्थः । अथ “वा” “कमनीयं” प्रार्थनीयं मङ्गल्यं मधुरं वा “शब्दं” “पिञ्जयति” अभियनक्तीति कपिञ्जलः । “एवमादीनि शकुनिनामधेयानि” एवमादिना प्रकारेण अशब्दानुकृतिपूर्वकत्वे सति निर्वक्तव्यानि । “श्वशुष्यायी” । शु इति क्षिप्रनाम । क्षिप्रमसौ शीघ्रत्वादेतीति श्व । “शवतेर्वा गतिकर्मणः” स हि नित्यमेव गच्छति । “श्वसितेर्वा” ध्वकर्मणः । “सिंहः सहनान्” अभिमवति ह्यसौ अन्यान् प्राणिविशेषान् । “सम्पूर्वस्य वा हन्तेः” उपसर्गस्येत्वेन । “संहाय हन्तीति वा” वैयाकरणानामेषा व्युत्पत्तिः । “व्याघ्रोव्याघ्राणात्” विविधमसौ जिघ्रतीति व्याघ्रः । तस्य हि प्राणेन्द्रियं

पट भवतीति स हि घ्नन् आप्राय हन्ति, घ्राणेन्द्रिये हि तस्य
विशिष्टं ज्ञानम् । व्यादाय हन्तीति वा" स किल व्यादाय चक्रं
चिवृतं कृत्वा ततो हन्ति । अथवा "व्यादाय हन्तीति" यः किल
प्रथमे ग्रहे शङ्कितः, तेन हन्तुं भवति मृगोऽन्यो वा कश्चित्,
तमसावमर्षाद् विरूप्य तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रथमग्रहस्थाने आनीय
ततो हन्ति । सिंहो व्याघ्रः श्वा काक इत्येवमनुरग्न्यार्वाचीना-
न्येतानि पदानि निरुक्तानि, अयमपि निर्वचनप्रकारोऽस्तीति
प्रदर्शनार्थम् । सिंहव्याघ्रशब्दयोस्तु अनुलोममेव निर्वचनमनुलोम-
व्याघ्रोपप्रदर्शनार्थम्, एवं हि उभे अपि प्राप्ती दर्शिते भवति(तः) ॥१॥

• अर्चतिकर्माण उत्तरे धातवश्चतुश्चत्वारिंशन्मेधाविना-
मान्युत्तराणि चतुर्विंशतिर्मेधावी कस्मान्मेधया तद्वान्
भवति मेधा मतौ धीयते स्तोत्रनामान्युत्तराणि त्रयोदश
यज्ञनामान्युत्तराणि पञ्चदश यज्ञः कस्मात् प्रख्यातं यज्ञ-
तिरुमेति नैरुक्ता याच्यो भवतीति वा यजुस्त्नो
भवतीति वा बहुकृष्णाजिन इत्योपमन्यवो यजूंष्येन नयन्तीति
वर्चिङ्नामान्युत्तराण्यष्टावृत्तिक् कस्मादीरण ऋग्थ
भवतीति शाकपूणिर्ऋतुयाजी भवतीति वा याच्त्राकर्माण
उत्तरे धातवः सप्तदश दानकर्माण उत्तरे धातवो दशाथ्य-
णार्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः स्वपिनियस्तीति द्वौ स्वपि-

विकर्माणौ कूपनामान्युत्तराणि चतुर्दश कूपः कस्मात् कुपानं
 भवति कुप्यतेर्वा स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्दशैव स्तेनः
 कस्मात् संस्त्यानमस्मिन् पापकमिति नैरुक्ता निर्णीतान्त-
 र्हितनामधेयान्युत्तराणि षट् (निर्णीतं कस्मान्निर्णितं
 भवति) दूरनामान्युत्तराणि पञ्च दूरं कस्माद् द्रुतं भवति
 दुरयं वा पुराणनामान्युत्तराणि षट् पुराणं कस्मात् पुरा नवं
 भवति नवनामान्युत्तराणि षडेव नवं कस्मादानीतं
 भवति ॥ २ ॥ (१६)

“अर्चतिकर्माण उत्तरे धातवश्चतुश्चत्वारिंशत्” । ‘अर्चतिक-
 र्माणः’ अर्चत्यर्थाः, पूजयत्यर्थाः पूजायामवश्यं भवितुं युज्यते
 उपमेति’ उपमाशब्देभ्योऽनन्तरम् अर्चतिकर्माणः समान्नाताः ।
 कियन्तः पुनस्ते ? ‘चतुश्चत्वारिंशत्’ (४४) । कतमे पुनस्ते ?
 “अर्चति, गायति”—इत्येवमादयः । य एतैः अर्चतिकर्माणः,
 एतैर्हि मेघाचिन एवार्चति, एत एव हि स्तोतु’ शक्नुवन्ति,
 नेतरे अमेधसः ॥

तस्मात् “मेघाचिनामान्युत्तराणि चतुर्विंशतिः” । अर्चति-
 कर्मभ्यः ‘उत्तराणि’ ‘मेघाचिनामानि’ । कियन्ति पुनस्तानि ?
 ‘चतुर्विंशतिः’ (२४) । कतमानि पुनस्तानि ? “विप्रः, धीरः,
 विप्रः” ।—इत्येवमादीनि । विविधानर्थानभ्य प्राप्नु’ प्राप्तीति
 विप्रः । धीः प्रजा, तद्वान् धीरः, रो मत्वर्थं । विगृह्य सदसि

कथयतीति विप्रः । इत्येवमादि । आह,—“मेधावी कस्मात् ? उच्यते,—स हि “मेधया तद्वान् भवति” । आह,—“मेधाः” । कस्मात् ? सा हि “मती धीयते” । मतिर्युद्धिः, तस्यां या पुरुषशक्तिरभिज्यज्यते, सा मेधा इत्युच्यते ॥

य एव मेधाविनः, त एव स्तोतुं शक्नुवन्तीति मेधाविना-
मभ्यः “उत्तराणि” “स्तोतृनामानि” । कियन्ति पुनस्तानि ?
“त्रयोदश” (१३) । कतमानि पुनस्तानि ? “रेमः, जरिता,
कारुः”—इत्येवमादीनि । रेमो रेमतेः स्तुत्यर्थस्य । जरिता
जरतेः स्तुत्यर्थस्यैव । कारुः कर्ता स्तोमानाम् । इत्येवमादि
योज्यम् । प्रत्यक्षवृत्तित्वादस्य शब्दस्य नोकं स्तोता कस्मादिति ॥

यज्ञेष्वेव हि अतिशयेन देवतानां स्तुतयः प्रयुज्यन्त इति
स्तोतृनामभ्यः “उत्तराणि” “यज्ञनामानि” । कियन्ति पुन-
स्तानि ? “पञ्चदश” (१५) । कतमानि पुनस्तानि ? “यज्ञः,
घेनः, अध्वरः, मेधः,—इत्येवमादीनि । आह,—“यज्ञः
कस्मात् ? उच्यते,—यदेतन् “प्रत्यानं यजति कर्म” लोक-
वेद्योः । एतदेव भावसाधनेन शब्देनोच्यते यजनं यज्ञ इति ।
अथ “वा” “याच्यो भवतीति” यज्ञः, याच्यते ह्यत्र, यतो वै
देवानामन्नं सम्भूतम् समभावयन्निति ह त्रिषायते, तस्माद्
याचनाद् यज्ञः । अथ “वा” “यजुर्मिः” अथम् “उधः” मंतिन्न
इय “भवति”, यदुत्पादत्र यजुषाम् । “यद् रुणाजिन इत्योप-
मन्यप.” यद् यदत्र दृश्यते प्रतिपिषिष्टं साधनं किञ्चिन्, तद्
तन् रुणाजिनमिति यज्ञः, सोमे सावदजिनद्वयम्, यजमानेऽ-

प्यजिनद्वयम्, अवहन्यमानेषु हि हविःषु अजिनं घर्मोपार्जितं
घर्मपात्रेष्वप्यजिनम्, एवं बहुकृष्णाजिनः । अथ “वा” “यज्-
प्येनम्” उपक्रमादारभ्यान्तं “नयन्तीति” यज्ञः । घनतिः
कान्त्यर्थः, काम्यन्ते हि यज्ञाद् होमपशुस्वर्गादयः तस्मात् स
वेतः यज्ञ इत्युच्यते । ममेदं दास्यतीति एवं यज्यभिः अस्मात्
फलं प्रार्थ्यत इति मेघः । इत्येवमादि ॥

यज्ञसम्बन्धेनैव “ऋत्विङ्नामानि उत्तराणि अष्टौ” ।
ऋत्विजां नामानि ऋत्विङ्नामानि । कियन्ति पुनस्तानि ?
‘अष्टौ’ (८) । कतमानि पुनस्तानि ? “भरताः, कुरवः”—
इत्येवमादीनि । भ्रियन्ते दक्षिणामिरिति भरताः । कुर्वन्ति
कर्माणीति कुरवः । इत्येवमादि । आह,—“ऋत्विक् कस्मात्” ?
उच्यते,—“ईरणः” ईरयिता हि संस्तुतीनां भवतीति ऋत्विक् ।
‘ऋग्यष्टा भवतीति शाकपूणिः’ ऋग्भिर्ह्यसौ यागकारी भवतीति
ऋत्विक् । “ऋतुयाजी भवतीति वा” स हि काले देवता यजतीति
वा । ऋतौ याजयतीति वा, स हि काले एव याजयते, नाकाले ॥

ऋत्विक्सम्बन्धेनैव “याच्ञाकर्माण उत्तरे धातवः सप्तदश”
(१७) । कतमे पुनस्ते ? इति । “ईमहे, यामि, मन्महे”—
इत्येवमादयः ॥

याच्ञासम्बन्धेनैव “दानकर्माण उत्तरे धातवो दश” (१८) ।
कतमे पुनस्ते ? इति । “दाति, दाशति, दासति”—इत्येवमादयः ॥

दानसम्बन्धेनैव “अध्येयणाकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः
(४) । कतमे पुनस्ते ? इति । “परिस्त्रय, पवस्व”—इत्येव-

मादयः । सत्सूत्र्य दारुभिर्दातुं प्रतिप्रदीतृणां प्रार्थना, अध्येषणे-
'त्युच्यते ॥

याच्यमानो हि सर्वोऽपि स्वपितीति अध्येषणाकर्मस्य उत्तरो
“स्वपितिकर्माणौ” । कतमौ पुनस्तौ ? “स्वपिति, सस्ति”—
“इति” । स्वशब्देनैवोच्चार्य्य द्विग्रहणमवधारणार्थम्,—एतौ एव
“द्वौ” निगमे न पुनस्तृतीयोऽस्तीति, अल्पत्याद्या द्विग्रहणम् ॥

“कूपनामान्युत्तराणि चतुर्दश” कूपमेव हि आश्रित्य मरौ
सुप्यते, सुतः कूप इव पतितो भवतीति घा, स्वपितिकर्मभ्यामनन्त-
राणि कूपनामान्युच्यन्ते । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘चतुर्दश’
(१४) । कतमानि पुनस्तानि ? “घवः, कातुः, पातः”—
इत्येवमादीनि । त्रियते ह्यसाधुदकार्थमिति घवः । कमुदकम-
त्रेति कातुः । इत्येवमादि । आह,—“कूपः कस्मात्” ? उच्यते,
—“कु पानं भवति” यत्र हर्मा भवति, तत्र कुत्सितं पानं भवति,
साधनापेक्षत्यान् । “कुप्यतेषां” यत्सम्यग्यादुदकार्थिनः कुप्यन्ति ॥

“स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्दशैव” । कूपमाश्रित्य मुप्यन्ति
स्तेना इत्यतः कूपनामभ्यः ‘उत्तराणि’ ‘स्तेननामानि’ । कियन्ति
पुनस्तानि ? ‘चतुर्दशैव’ (१४) । कतमानि पुनस्तानि ? “तृपुः,
रिपुः”—इत्येवमादीनि । परेभ्यो धनान्याहृत्यातिशयेनासावात्मानं
भृत्यांश्च तर्पयतीति त्रिपुः । लिप्पत्यसावात्मानं पापेनेति रिपुः ।
इत्येवमादि । आह,—“स्तेनः कस्मान्” ? उच्यते,—“संस्त्यानम्”
संहतम् “अस्मिन्” “पापकम्” कर्म भवति “इति” एव “नैरुक्ताः”
मन्यन्ते । वैयाकरणानामन्यथापि स्यादित्यभिप्रायः ॥

“निर्णीतान्तर्हितनामधेयान्युत्तराणि पद” । निर्णीतस्य च अन्तर्हितस्य नामधेयानि ‘निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि’ । ‘उत्तराणि’, प्रकृतेभ्यः स्तेननामभ्यः, स्तेना एव ह्यन्तर्हिता भवन्तीत्येष सम्यन्धः स्तेननाम्नामन्तर्हितनाम्नां च । कियन्ति पुनस्तानि ? ‘पद’ (६) । कतमानि पुनस्तानि ? “निण्यम्, सस्वः, सनुत.”—इत्येवमादीनि । निर्णीतमिव निण्यम् । सुप्तमिव सस्वः । सन्ततमिव सनुतः । इत्येवमादीनि ॥

“दूरनामान्युत्तराणि पञ्च” (५) । अन्तर्हितं यद् भवति, दूर-प-त्तद् भवतीत्येष सम्यन्धः । कतमानि पुनस्तानि । “आके, पराके, पराचै.”—इत्येवमादीनि । आ कियतो देशात् एतद् वर्तते इति विज्ञातव्यमेतद् भवतीत्याके । पराके पराक्रान्ते । पराङ्मुखमश्विनं पराचेरित्येवमादि । यथैव श्रतानि छन्दसि, तथैवानि सामाना-तानि । आह,—“दूरं कस्मान्” ? “द्रुतं” हि तत् “भवति” अध्यनो मदत्वात् । “दुग्यं वा” दु ग्यं हि तद् गम्यते प्राप्यत इत्यर्थः ॥

दूरसम्यन्धेनैव “पुराणनामान्युत्तराणि पद” (६) । समानं हि कालाध्यनोर्मदत्तं दृग्पुराणयोः । कतमानि पुनस्तानि ? “प्रजम्, प्रदिषः, प्रवया.”—इत्येवमादीनि । प्राक्तनं प्रजम् । प्राग्द्युतिमश्वनीदिनि प्रदिषः । प्रष्टवयाः प्रवयाः । इत्येव-मादि । आह,—“पुराणं कस्मान्” ? उच्यते,—तद्धि “पुरा नयं भवति” न वर्त्तमानकाले ॥

* “नयनामान्युत्तराणि पदेव” (६) । पुराणसम्यन्धेनैव । कतमानि पुनस्तानि ? “नयम्, नूजं, नूतनम्”—इत्येवमादीनि ।

आह,—“नयं कस्मात्” ? उच्यते,—तद्धि सद्य एव कुतश्चित्
“आनीतं भवति” ॥ २ ॥

द्विंश उत्तराणि नामानि प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्य
प्रपित्वे प्राप्तेऽभीकेऽभ्यक्ते । आपित्वे नः प्रपित्वे तूय मा
गहि । अभीके चिदु लोककृदित्यपि निगमौ भवतः ।
दध्रमर्भकमित्यल्पस्य । दध्रं दध्नोतेः सुदम्भं भवत्यर्भक-
भवहृतं भवति । उपोप मे परा मृश मा मे दध्राणि
मन्यथाः । नसौ महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्यपि निगमौ
भवतः । तिरः सत इति प्राप्तस्य तिरस्तीर्णं भवति सतः
संसृतं भवति । तिरश्चिदर्यया परिवर्त्तिर्यातमदाभ्या ।
पात्रेव भिन्दन् सत एति रक्षस इत्यपि निगमौ भवतः ।
त्वो नेम इत्यर्द्धस्य त्वोऽपततो नेमोऽपनीतोऽर्द्धं हरतेधि-
परीताद्वारयतेर्वा स्यादुद्धृतं भवत्यभ्रोतेर्वा स्यादुद्धृतमो
विभागः । पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति । नेमे देवा नेमे-
ऽसुरा इत्यपि निगमौ भवतः । ऋक्षाः स्तृभिरिति नक्ष-
त्राणां नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिरुर्मणो नेमानि क्षत्राणीति च ब्रा-
ह्मणमृक्षा उदीर्णानीव ख्यायन्ते स्तृभिस्तीर्णानीव ख्यायन्ते ।
अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा । पश्यन्तो घामिव स्तृभि-

रित्यपि निगमौ भवतः वज्रीभिरुपजिह्विका इति सीमि-
 कानां वज्रयो वमनात् सीमिका स्यमनादुपजिह्विका उप-
 जिघ्र्यः। यदच्युपजिह्विका यद्वज्रो अतिसर्पतीत्यपि निगमौ
 भवत्युर्दरं कृदरमित्यावपनस्योर्दरमुदीर्णं भवत्यूर्जे दीर्णं वा।
 तमुर्दरं न पृणता यवेनेत्यपि निगमो भवति। तमुर्दरमिव
 पूरयति यवेन कृदरं कृतदरं भवति। समिद्धो अञ्जनं
 कृदरं मतीनामित्यपि निगमो भवति ॥ ३ ॥ (२०)

“द्विश उत्तराणि नामानि”। द्वे द्वे द्विश उत्तराणीति।
 “प्रपित्वे, अर्भीके” — इत्येवमादीनि। घ्याख्यातानि पृथिवी-
 नामभ्य आरभ्य एकीकार्यस्य घृणि नामधेयानि, इदानीमेकीकृत्य
 द्वे द्वे नामनी घाचके समाम्नायेते,—प्रपित्वे, अर्भीके इत्येवमा-
 दीनि, आद्यावापृथिवीनामभ्यो याचन् ॥

अधुनैवमुक्त्वा सामान्यतो विशेषेण एकीकं घ्युत्पाद्य उदाहर-
 णैरेव दर्शयति। तद्यथा,—“प्रपित्वे, अर्भीके” — “इति” एते
 नामनी “आसन्नस्य” भवनः। इत्येवमादि। “प्रपित्वे प्राते”
 इत्यर्थः। “अर्भीके अभ्यक्ते” आभिमुख्येनाञ्जिते। अभ्यागते।
 इदानीमुदाहरणे दर्शयति,—“आपित्वे नः” “अर्भीके चिन्” —
 इति निगमौ (अ० गं० ५, ७, ३०, ३—७, २१, १) भवतः ॥

“यथा गोत्रेऽवपात्रं सृष्यन्नेत्यवेरिणम्। आपित्वे नः

प्रपित्वे तूयमागहि कण्वेषु सुसचा पिव ॥” (ऋ० सं० ५, ७, ३, ३) । ऐन्द्र्येपा । बृहती । देवातिथेः काण्वस्यार्धम् । महाप्रते बृहतीसहस्रे शस्यते । हे ‘इन्द्र !’ ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘गौरः’ गौरमृगः, ‘अवेरिणम्’ अपगतार्णम् अपगतोदकं मरुदेशं गत्वा ‘तृप्यन्’ तृपावाध्यमानः ‘अपाकृतम्’ अपानीयम्, (पानयोग्यं यत्र नास्ति, स्वल्पोदकत्वान्, तत्र कृतम्, उदकेन वा कृतम् जलाशय-स्थानम्) तडागमन्यद्वा वा शीघ्रम् ‘एति’, एवं त्वमप्येतस्मिन् ‘आपित्वे’ आपानकाले ‘प्रपित्वे’ ग्रामे ‘तूयं’ क्षिप्रम् ‘आगहि’ आगच्छ । आगत्य च य एष सोमः ‘कण्वेषु’ वर्त्तते, तमेभिरेव ऋत्विग्भिः ‘सचा’ साकं ‘सु सुष्टु सह स्थित्वा’ ‘पिव’ इति ॥ “प्रोष्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूपमर्चत । अभीक्षेचिद् लोकं कृतं सङ्गे समत्सु वृत्रहास्माकं चोधि चोद्रिता नमन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥” (ऋ० सं० ८, ७, २१, १) । सुदासः पैजवन-स्येयमार्पम् । अतिच्छन्दाः । सर्वपृष्ठायां मैत्रावरुण्यके देवता-व्यत्यये यागे शाकरस्यैन्द्रस्य चरोर्याज्येपा, रैवतस्य पुरोऽनुवाक्या, वाङ्मन्ये पुनरियमेव षोडशिशस्त्रे शम्यते । हे स्तोतारः ! ‘प्रो’ प्रकर्षेण ‘सु’ प्रशस्त्राभिः स्तुतिभिः ‘अस्मै’ ‘इन्द्राय’ तुष्ट्यर्थं ‘पुरोरथम्’ अग्रतो रथम् एतत् ‘शूपम्’ बलम् ‘अर्चत’ स्तुत । कञ्च पुनरर्थमभिसन्धायार्चत ? इति । ‘अभीक्षेचित्’ उ लोकं कृतं । ‘अभीक्षे’ अभ्यागते एतस्मिन् ‘सङ्गे’ सङ्ग्रामकाले प्रातेऽप्येषु ‘समत्सु’ सम्मशयितृषु उग्रतायुधेषु शत्रुषु ‘लोकं कृतं’ स्थानकृतं । एषु ‘वृत्रहा’ गृहन्ता इन्द्रो भविष्यतीति,

एतमर्थमभिसन्धाय प्रार्चत अस्मै शूयमिन्द्राय पुरोरथं शूयमिति ।
एव मन्यान् स्तोतृन् सम्बोध्य आत्मनापि प्रवृत्ते घत्तुम्,—हे
भगवन्निन्द्र ! ‘अस्माकं’ बोधि बुध्यस्व एताः स्तुतीः, मा
परेषाम्, बुद्ध्वा चैताः ‘चोदिता’ अनुज्ञाता जनस्य भव ।
‘अन्येषाम्’ अन्येषां ‘ज्याकाः’ ज्याः ‘अधिधन्वसु’ धनुःप्यधि-
रोपिताः ‘नभन्ताम्’ हिंस्यन्ताम्, अवततज्याधनुषो हतसर्वोद्यमा
एते अस्मद्बुद्धियो युष्मदनुग्रहाद् भवन्त्वित्यभिप्रायः ॥

“दत्तम्, अर्भकम्”—“इति” एते “अल्पस्य” नामनी । “दत्तं
दन्तोते” पदार्थस्य । तदि “सुदत्तं भवति” सुच्छेदं भवति,
अल्पत्वात् । “अर्भकमवहतं भवति” ह्रस्वमित्यर्थः । “उपोषमे-
परामृश” “नमोमहद्भ्यो नमो”—“इत्यपि तिगमौ (ऋ० सं०
२, १, ११, ७—१, २, २४, ३) भवतः” ॥

“उपोषमे परामृश मा मे दत्ताणि मन्यथाः । सर्वाहमस्मि
रोमशा गन्धारीणामिवारुचिका ॥” (ऋ० सं० २, १, ११, ७) ।
भावयज्यम्येयमार्यम् । अनुष्टुप् । भावयज्यमेव सा भर्तारं तैता-
नुपेयमाना प्रवीति । हे राजन् ! ‘उप’ गम्य ‘उप’ श्रित्य च ‘मे’
मम ‘परामृश’ यः प्रदेशः पुरुषेण श्रियाः परामर्ष्टव्यः । किञ्च,
‘मा मे दत्ताणि मन्यथाः’ अन्यकानि रोमानि मा मन्यथाः ।
जानेऽहमेतन्, यथा दत्तोमिकाया उपगमः प्रतिपिद्धः गृह्यते,—
“नानातलोभ्योपहासमिच्छेत्” इति । यतस्ते दंद्यामि ‘सर्वा-
हमस्मि रोमशा’ सर्वेष्वेवावयवेषु ममोत्पन्नानि रोमानि (येषु,
ग्रीणामुत्पद्यन्ते ?) । कथञ्च पुनरहमस्मि रोमशा ? ‘गन्धारी

णामिवाचिका' गन्धारदेशजातानामचिकानां मध्ये या सुष्ठु रोमशा भवेत्, तथाहमस्मि रोमशा, नि शङ्को मामुपगच्छेत्यभि-
 प्रायः ॥ “नमो महद्भ्यो नमोऽर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः । यजाम देवान् यदि शक्नवाम मा ज्यायसः शंस मा वृक्षि देवाः ॥” (ऋ० सं० १, २, २४, ३) । त्रिष्टुप् ।
 शुनःशेषस्यार्थम् । होतृजपे विनियुक्ता । ‘नमो महद्भ्यः’ नमो महत्परिमाणेभ्यो देवेभ्यः । ‘नमो अर्भकेभ्यः’ अल्पपरिमाणेभ्यः ।
 ‘नमो युवभ्यः’ यौवनचदुभ्यः । ‘नम आशिनेभ्यः’ व्यापिभ्यः ।
 ‘यजाम’ ‘देवान्’ एतस्मिन्नुपस्थिते यागकाले । ‘यदि’ शक्नवाम’ ।
 अल्पश्रुतविज्ञाना वयम् अतएव ब्रूमो यदि शक्नवामेति । वयमी-
 दृशाः सन्तो युष्मान् ब्रूमहे,—हे ‘ज्यायसः’ ज्यायांसः ! देवाः !
 युष्माकमेव ‘शस’ शंसितारं सन्तमत्पे वा महति वा कस्मिंश्चिद्
 दुःशस्ते ‘मा वृक्षि’ मा अस्मान् छिन्धि यज्ञफलात्, को हि नाम
 नापराध्यति ? इत्यभिप्रायः ॥

“तिरः, सतः”—“इति” एते “प्रातस्य” नामनी भवतः ।
 अप्रातस्यैके अधीयते, यथापि योज्यम् । “तिरः तीर्णं” हि तत्
 “भवति” दूरमध्वानम् । “सतः संसृतं भवति” एकीभूय रृतं
 भवति । “तिरश्चिद्वर्ण्या” “पार्त्रेय भिन्दन् सतः”—“इत्यपि
 निगमौ (ऋ० सं० ४, ४, १६, २—५, ७, ६, १) भवतः” ॥

“अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा पि वेनतम् । तिरश्चि-
 द्वर्ण्या परिवर्त्तिर्यात मदाभ्या माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥” (ऋ०
 सं० ४, ४, १६, २) । पङ्क्तिराश्विनौ । अवस्योरात्रेयस्यार्थम् ।

प्रातरनुवाकाश्विनयो शस्यते । हे 'अश्विनौ !' 'नासत्या !'
 वा 'गच्छतम्' युषाम् 'इह' अस्मिन् यज्ञे सोम पातुम् । किञ्च,
 'मा वि वेनतम्, मा विगतकामो भूतम्, युवामाह्वयमानो मया ।
 किञ्च, 'तिरश्चिदर्यया' तिरोऽपि अप्राप्ते एव स्थाने यद्यवस्थितौ
 स्थ, तथापि 'अर्यया' ईश्वरस्यापि रथगत्या दैवगत्या शीघ्रया
 'आयातम्' (द्विवचन वा साविग्रहत्वात् पदस्य) किञ्च, 'परि
 वर्त्ति यातम्' यद्यपि कचिदनिवृत्तौ स्थ, तथापि परिवर्त्तनं कृत्वा
 आयातम् । हे 'अदाम्या' अर्हिभ्यो ! अनुपर्हिसितौ ! अथवा
 अदाम्यया अनुपर्हिसितया गत्या आयातम् । हे 'माध्वी !' मधु
 सोममिश्रं पेयं ययोस्तौ । 'मम' 'श्रुत' शृणुतम् 'दधम्' आह्वानम् ।
 श्रुत्वा अविलम्बमानौ शीघ्रमायातमित्यभिप्रायः ॥ "इन्द्रो यात,
 नाममवन् पराशरो हविर्मर्षी नामभ्याश्च विवासताम् । धभीडु
 शनं परशुर्यथा घनं पात्रवन् भिन्दन् सत एति रक्षसं ॥" (ऋ०
 सं० ५, ७, ६, १) । घस्तिष्ठत्यायम् । जगती । 'इन्द्र' 'यातना'
 यातुधानानाम् 'अमवन्' 'पराशर' पराशातयिता । कीदृ-
 शाना पुनर्यातनाममवन् पराशातयिता ? इति । उच्यते,—
 'हविर्मर्षीनाम्' हर्षापि ये मन्त्रन्ति, तेषाम् । 'अभ्याविपास
 ताम्' अभ्युद्धासयता, यज्ञोत्सादकानामित्यर्थः । अथवा परि-
 चर्यायां भ्यान्, ये नमिन्द्रं परिचरन्ति यातय, तेषामेव परा
 शातयिनेति । योऽयमेव रक्षण इन्द्र, सोऽस्माभिरगन्धित
 पवित्रर्यया 'भमि एति' अभ्येतु, अभ्यान् प्रति । 'शन' शनं,
 मर्षयातनां यातने । 'परशु' परशुगन्ध 'यथा' यथाश्चिन् घनं

मिच्छत् अभ्येयात्, यथा, 'पात्रा' पात्राणि कौलालानि लकु-
टेनाप्रतिकट्यमानः 'भिन्दन्' कश्चिदभ्येयात्, एवमभ्येति 'रक्षतः'
रक्षांसि भिन्दन् । 'सतः' प्रदेशात्, दूरादित्यर्थः ॥

“त्वः” नेमः—“इति” एते नामनी “अर्द्धस्य” । “त्वः
अपततः” अपेत्य ततः । “नेमः अपनीतः” अपमज्य नीतः, पृथक्
कृत इत्यर्थः । “अर्द्धं हरतेर्विपरीताद्वारयतेर्वा स्यात्” “उद्बुधृतं”
हि तत् “भवति” । “ऋध्नोतेर्वा स्यात्” “ऋद्धतमः” अभि-
सम्पन्नतमः “विभागः” भवति । “पीयति त्वो अनु त्वो
गृणाति”—“नेमे देवा नेमेऽसुरा”—“इत्यपि निगमौ (ऋ० सं०
२, २, १६, २—य० मै० ब्रा०) भवतः ॥

“बोधो मे अस्य वचसो यविष्ठु मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।
पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति चन्द्रारुस्ते तन्वं चन्दे अग्ने ॥”
इति (ऋ० सं० २, २, १६, २) । त्रिष्टुप् । दीर्घतमस आर्यम् ।
आग्नेयी । प्रातरनुद्याकाश्विनयोः शस्यते । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’
‘यविष्ठु’ युवतम् ! ‘बोध’ बुध्यस्व ‘मे’ मम ‘अस्य’ ‘वचसः’
‘मंहिष्ठस्य, दातृतमस्य, पूजयितृतमस्य धा, महत्तमस्य धा
‘प्रभृतस्य’ प्रकृष्टैर्मगवद्गुणैः, सम्भृतस्यः हे ‘स्वधावः’ अन्नघन् !
ये गुणा अस्य वचसः, तान् बोध । किञ्च, इदमपरं ऋणु,—
उमयेपां प्रजापत्यानां देवासुराणां द्विधा विभक्तानां “पीयति त्वः”
हिनस्ति एकमर्द्धमसुराख्यम्, “अनु त्वः” अनु गृणात्येकमर्द्धं
देवाख्यमनुष्टोतीत्यर्थः । तत्रैवं सत्युभयथा विप्रतिपन्नेषु प्राजा-
पत्येषु ‘चन्द्रारुः’ चन्दनशीलः अहं, दैवं पक्षमाश्रितः, हित्वा

आसुरं, तयैतां 'तन्धं' तनू ज्वलनदहनप्रकाशीकरणसमर्थं नित्य-
कालमेव प्रातर्मध्यन्दिने, सायं च 'वन्दे' स्तौमीत्यर्थः ॥ "नेमे देवा
नेमेऽसुराः"—इति ब्राह्मणवाक्यमेवेदं वाजपेये मैत्रायणीयानाम् ।
अर्द्धतो देवा अर्द्धतोऽसुरा आसन्नित्यर्थः ॥

"ऋक्षाः, स्तुभिः"—"इति" एते "नक्षत्राणाम्" नामनी ।
नक्षत्रशब्दं पठ्यायाभिधानप्रसक्तं निर्गृहीति,—“नक्षत्राणि नक्षते-
र्गतिकर्मणः” गत्यर्थे वर्तमानस्य, तानि हि नित्यमेवागच्छन्ति ।
“नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणम्” । नेमानि, क्षत्राणि धनानि ।
क्षत्रमिति धननाम । किन्तर्हि ? धनसरूपाण्येतानि, सूर्यरश्म्यनु-
वेधात् दीप्यमानानि सन्ति हिरण्ययानीव भ्राजन्ते इति तु
ब्राह्मणम्, तुशब्दार्थे चशब्दः । “ऋक्षा.” “उदीर्णानीव”
उदीर्णानीव, केनचिद्वद् गमितानीव “प्यायन्ते” दृश्यन्ते
इत्यर्थः । “स्तुभिः स्तौर्णानीव” “प्यायन्ते” दृश्यन्ते । “अमी
य ऋक्षाः”—“पश्यन्तो घामिष स्तुभिः”—“इत्यपि निगमौ (ऋ०
सं० १, २, १४, ५,—३, ५, ६, ३) भवतः” ॥

“अमी य ऋक्षा निहितास उद्या नक्तं ददृध्रे बुधन्विदु दिधेयुः ।
अदत्थानि घरणस्य घृतानि विचाकशश्चन्द्रमा नक्तमेति ॥” (ऋ०
सं० १, २, १४, ५) । जुन.शेषस्यापमम् । विष्णुम् । धारणी ।
घरणश्चास्यां सूर्य उच्यते । ‘अमी ये ऋक्षा.’ अमुनि यानि
नक्षत्राणि ‘निहितासः’ निहितानि ‘उद्या’ उच्चैरित्यर्थः । किञ्च,
तानि ‘नक्तं ददृध्रे’ रात्रौर्घृतानि दृश्यन्ते । ‘बुधन्विदु दिधेयुः’ न
विहायन्ते हि क्वचिद् दिधेयानि गच्छन्ति ? किमेतन् स्यात् ?

‘अदग्धानि अनुपहिंसितानि ‘वदणस्य’ आदित्यस्य एतानि
‘व्रतानि’ कर्माणि आश्चर्य्यभूतानि स्युः । किमन्यद् भविष्यति ?
स हि भगवानादित्यः, तानि कुतश्चिदानयन्निवास्तं गच्छति,
पुनश्चैतानि अपनयन्निबोदेति ? तदेवं दर्शनं वा तेषां सूर्यवृत्तमेव ।
यदपि चैतत् ‘विवाकशत्’ दीप्यमानः ‘चन्द्रमा’ ‘नक्तम् एति’
तदप्यस्यैव भगवतः सूर्यस्य कर्म, अयमेव हि चन्द्रमसि
दीप्तिमादधान इवास्तं याति, पुनश्चाक्षिपन्निव चन्द्रमसो
दीप्तिमुदेति । योऽयमेवंस्वभावो चरणः तं वयमभिप्रेतार्थसिद्धये
स्तुमः, स इदं नामास्माकं करोत्विति ॥ “ऋतावानं विचेतसं
पश्यन्तो धामिव स्तुभिः । विश्वेयामध्वराणां हस्कर्तारं दमे-
दमे ॥” (ऋ० सं० ३, ५, ६, ३) । गोतमपुत्रस्य धामदेवस्यार्थम् ।
अनुष्टुप् । आग्नेयी । ‘ऋतावानं’ यज्ञवन्तं ‘विचेतसं’ विभूत-
प्रज्ञानं ‘विश्वेपां’ सर्वेषाम् ‘अध्वराणाम्’ यज्ञानां ‘हस्कर्तारं’
स्पर्द्धाकर्तारम्, उपज्वलिते हि तस्मिन् भ्रातृयज्ञैः स्पर्द्धन्त इव
यज्ञः, तमेवङ्गुणविशिष्टम् अग्निं ‘पश्यन्तः’ वयमनेकधा विहृतं
‘दमेदमे’ यज्ञगृहे तासु तासु क्रियासु व्यापृतं स्तुमः । किञ्च,
योऽनेकधा दीप्यमानः ‘धाम् इव स्तुभिः’ नक्षत्रैः धृथिवीं चित्र-
रूपां, वेदीं वा करोति, स नोऽभिष्टुतोऽभिप्रेतानर्थान्
साधयत्वित्यभिप्रायः ॥ .

“वघ्नीभिः, उपजिह्विका”—“इति” एते “सीमिकानाम्”
नामनो भवतः । या एताः पिपीलिका इत्युच्यन्ते लोके ता इमाः
सीमिकाः “वघ्न्योवमनात्” ता हि वमन्त्युदकं येन मृदाद्री-

भवति । “सीमिकाः स्यमनात्” स्यमन्ति हि ता नित्यमेव गच्छन्ति
इत्यभिप्रायः । “उपजिह्विकाः उपजिघ्र्याः” उपजिघ्रन्ति हि ताः,
पटु ह्यासां घ्राणेन्द्रियं भवति । द्वयोरपि नाम्नोरेक एव “निगमः”
—“यदत्युपजिह्विका (ऋ० सं० ६, ७, १२, ६)” — “इति”
“भवति” ॥

“यदत्युपजिह्विका यद्वज्रो अतिसर्पति । सर्वं तदस्तु ते
घृतम् ॥” (ऋ० सं० ६, ७, १२, ६) । भार्गवस्य प्रयोगस्येयमार्पम् ।
उक्थेऽग्नौ समिदनया इयते । ‘यत्’ ‘अत्ति’ भक्षयति ‘उप-
जिह्विका’ अन्तरनुप्रविश्य, ‘यत्’ च ‘अतिसर्पति’ आर्द्रया मृदा
परिवेष्टयन्, ‘वज्रः’ यद्भिर्न शक्नोत्यस्तुं खदिरसारादि, ‘सर्वं’
तद्भुज्यातीयमपि ‘ते’ तव हे भगवन् ! अग्ने ! ‘घृतम्’
अस्तु, ‘ता’ तन् घृतीभूतं, त्वं ‘ब्रुष्व, संसेष्व’ हे ‘यविष्ठ्य’
युवतम् ! ॥

“ऊर्दग्म्, हृदग्म्” — “इति” एते “आचपनस्य” नामनी
भवतः । उप्यते यस्मिन् यथादि धान्यं कुशलेऽन्यत्र वा घेणवादी
फस्मिंश्चिन्, तदुर्दग्मिति हृदग्मिति च, यदाचपनमाहुः, प्राकृतेन
[लौकिकास्तदाचपनमित्युच्यते । “ऊर्दग्म् “उर्दीर्णम्” ऊर्ध्वं
दि ‘तद् दीर्णं “भवति” । अथ “वा” “ऊर्जं” तदर्थं
“दीर्णं” भवति । ऊर्गित्यग्रनाम, तद्गतये हि तन्नुपिरीभूतं
भवति । “तमुर्दग्ं न घृणता” — “समिद्धो ब्रजन्” — इति
निगमो (ऋ० सं० २, ६, १४, ५ — य० घा० सं० २६, १)
भवतः ॥

“अध्वर्यवो यो दिव्यस्य वस्रो यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य
 राजा । तमूर्दरं न पूणता यवेनेन्द्रं सोमेभिस्तदपो धो अस्तु ॥”
 (ऋ० सं० २, ६, १४, ५) । गृत्समदस्येयमार्पम् । त्रिष्टुप् ।
 ऐन्द्री । हे ‘अध्वर्यवः’ ! ‘यः’ इन्द्रः ‘दिव्यस्य’ द्युलोकाश्रयस्य,
 ‘वस्यः’ वसुनः धनस्य, ‘यः’ च ‘पार्थिवस्य’ अन्तरिक्षलोकाश्रयस्य
 (पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितम्), यश्च ‘क्षम्यस्य’ भूम्याश्रयस्य,
 ‘राजा’ अधिपतिः, ‘तम्’ एवङ्गुणयुक्तम् ‘इन्द्रम्’ ‘ऊर्दरं न’ ऊर्दर-
 मिव ‘पूणत’ पूरयत ‘यवेन’ । यथा कश्चिन्ननुष्यः ऊर्दरं पूरयेत्,
 तथा यूयमिन्द्रं ‘सोमेभिः’ सोमैः पूरयत । ‘तद् अपः वः अस्तु’
 तद् वः कर्मास्तु, सर्वमन्यन्मुक्त्वेत्यभिप्रायः ॥ “समिद्धो अञ्जन्
 रुदरं मतीना घृतमग्ने मधुमत् पिब्यमानः वाजी वहन् वाजिनं
 जातवेदो देवानां वक्षि प्रियमा सधस्यम् ॥” (य० वा० सं० २६, १) ।
 आप्रीसूक्तम् आध्वर्यवेऽश्वमेधे । तत्रेयं प्रथमा आप्री । हे
 “अने !” भगवन् ! “समिद्धः” सन्दीप्तः, त्वम् ‘अञ्जन्’
 गमयन्नात्मानं प्रति । ‘रुदरम्’ आचपनं ‘मतीनां’ देवानां हि
 सर्वेषां ‘घृतम्’ आचपनं मतीनाम्, ते हि तत्र सर्वा मतीः प्रक्षि-
 पन्ति ममेदं स्यादिति । तदेवङ्गुणयुक्तं घृतं ‘मधुमत्’ मधुस्वा-
 दयुक्तम् ‘पिब्यमानः’ पिबन्नित्यर्थः । अथवा देवान् प्रति ‘वहन्’
 ‘वाजी’ आत्मना वेज्जतवान् बलवान्, परेभ्यो वा भयदाता । हे
 ‘जातवेदः !’ - वहन्नेतमाश्वमेधिकं वाजिनमुच्यसे,—अस्माभिः
 ‘प्रियम्’ एनं ‘वाजिनं’ ‘देवानां’ ‘सधस्यम्’ स्थानम् क्षमान ‘आ’
 आभिमुख्येन, शीघ्रतरं ‘वक्षि’ बह प्रापयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

रम्भः पिनाकमिति दण्डस्य । रम्भ आरभन्त एनम् ।
 आ त्वा रम्भं न जिघ्रयो ररम्भेत्यपि निगमो भवति ।
 आरभामहे त्वा जीर्णा इव दण्डं पिनाकं प्रतिपिनष्ट्येनेन ।
 कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो भवति ।
 मेना ग्रा इति स्त्रीणां स्त्रियस्त्यायतेरपत्रपणकर्मणो मेना
 मानयन्त्येना ग्रा गच्छन्त्येनाः । अमे नांश्चिज्जनियतश्च-
 कर्थ । ग्नास्त्याकृतन्तन्नपसोऽतन्यतेत्यपि निगमो भवतः ।
 शेषो वैतस इति पुंस्प्रजननस्य । शेषः शपतेः स्पृशति-
 कर्मणो वैतमो वितस्तं भवति । यस्यामुशन्तः प्रहराम
 शेषम् । त्रिः स्म माद्वः श्रथया वैतसेनेत्यपि निगमो
 भवतः । अयनेन्युपदेशस्य । अया ते अग्ने समिधा विधे-
 मेति स्त्रियाः । एनायो अग्निमिति नपुंसकस्य । एना
 पत्या तन्वं ? मंसृजस्वेति पुंसः । मिपक्तुं सचत
 इति सैरमानस्य मनःमिपक्तुं यन्तुरः मनः सैरतां
 यन्तुरः । मचम्या नः स्यन्तये । मेरम्य नः स्यन्तये ।
 स्यन्तीन्यविनाशिनामाभिरभिपजितः सु अस्मीनि भ्यमते
 रेजत इपि भयवेपनयोः । यम्य शुष्माद्रोदमी अभ्यमेतां ।
 रेजते अग्ने पृथिवी मयंस्य इत्यपि निगमो भवतः ।

द्यावापृथिवीनामधेयान्युत्तराणि चतुर्विंशतिस्तयोरेषाभवति
॥ ४ ॥ (२१)

“रम्भः, पिनाकम्”—“इति” एते “दण्डस्य” नामनी ।

“रम्भ आरम्भत एनम्” अस्वलनार्थम् । “आ त्वा रम्भं न”—

“कृत्तिवासाः पिनाकहस्तः”—इति निगमौ (ऋ० सं० ६, ३, ४५, ५—य० घा० सं० ३, ६१) ॥

“आ त्वा रम्भं न जिघ्रथो ररम्भा शवसस्पते । उश्मसि त्वा
सधस्य आ ॥” (ऋ० सं० ६, ३, ४५, ५) । काण्वस्य त्रिशोक-
स्यार्थम् । ऐन्द्री । गायत्री । अतिरात्रे महाव्रते च शस्यंते । हे
भगवन्निन्द्र ! “आरम्भामहे” ध्वं “त्वा” त्वां “रम्भं न” “दण्डमिव”
“जिघ्रथ” “जीर्णाः” इत्यर्थः । यथा वृद्धाः केचित् दण्डमारभेरन्नय-
ष्टमार्थमेवमारम्भामहे त्वाम् । हे भगवन् ! ‘शवसस्पते’ बलस्य
पते ! त्वं न आश्रय इत्यभिप्रायः । किञ्च, ‘उश्मसि त्वा’ काम-
यामहे त्वां नित्यमेव ‘सधस्य’ समाने एव कस्मिन् स्थाने यज्ञाय-
तनेऽवस्थितं त्वामाभिमुख्येन प्रष्टुं स्तोतुं धेत्यभिप्रायः ॥
“पिनाकं” “प्रति पिनष्टवेनेन” हन्तीत्यर्थः । “एष ते रुद्र
भागस्तेनावसेन परो भूजयतोऽतीहि । अपततधन्वा पिनाकहस्तः
कृत्तिवासाः” । ‘एष ते रुद्र भागस्तेन’—इति, त्रैयम्बकाः पुरो-
डाशा अनेन मन्त्रेण वृक्षे आसज्यन्ते । हे भगवन् ! ‘रुद्र !’ ‘एषः’
‘ते’ तय ‘भागः’ ‘तेन’ अवसेन पश्यदनेन ‘परः’ परस्तात् ‘भूजयतः’
‘पर्यतात्’ ‘अतीहि’ अतिगच्छ, मा अत्रैव स्थाः । कथमुपरतीहि ?

‘पिनाकहस्तः’ भूत्वा, ‘कृत्तिवासाः’ चर्मवासाः’ ‘अवततधन्वा’
चैवमतीहि ॥

“मेताः, ग्नाः”—“इति” एते “स्त्रीणां” नामनी । पर्याया-
भिधानप्रसक्तमुच्यते,—“स्त्रियः स्त्यायतेरपत्रपणकर्मणः लज्जा-
र्थस्य, लज्जन्त्यपि हि ताः । “मेताः” “मानयन्त्येताः” पुरया ।,
“ग्नाः” “गच्छन्ति” हि “एताः” मैथुनेन धर्मेण । “अमेनांश्चित्”
—“ग्नास्त्वा कृन्तन्”—“इति” “निगमौ (ऋ० सं० ४, १, २६,
२—सा० वे० कौ० शा० ता० ब्रा० १, १, ८) भवतः” ॥ “आ
प्रद्रव हरिषोमा विवेनः पिशङ्गरते अभि नः सचस्व । नदि
त्वदिन्द्र यस्योऽभ्यदस्त्यमेनांश्चित्तिन्नियतश्चकथं ॥” (ऋ० सं०
४, १, २६, २) । अयस्योरात्रेयस्यार्पम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री ।
हे ‘हरिषः!’ ‘आ’ आभिमुप्येतास्मान् ‘प्र’ प्रकर्षेण ‘द्रव’ ।
किञ्च, ‘मा विवेनः’ मा विगतकामो भूरस्मत्तः । हे ‘पिशङ्गरते’
शोभनदान! ‘अभि सचस्व’ ‘नः’ । किञ्च, ‘नदि’ ‘अन्यत्’
देवतान्तरं ‘त्पन्’ त्वत्तः प्रतिपिगिष्टम् ‘अस्ति’ यत् प्रतिपद्येदि ।
हे भगवन्! ‘इन्द्र!’ ‘यस्यो’ यनुमन्! किं कारणम्? ‘अमेनां-
श्चित्’ अम्नीकानपि स्नातृन् ‘जनिषत्’ एव रत्राम्, अत एव
‘चकथं’ करोमीत्यर्थः । यस्मात् त्वमेवदगुणपिशिष्टः, तस्मात्
त्वमेव स्नुम इत्यभिप्रायः ॥ “देवस्य त्वा मयितुः प्रसवेऽग्नि-
नोर्बाहुभ्यां पूष्णे हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि ०—० । ग्नास्त्वा
कृन्तन्प्रसोऽस्तप्यत् पयिष्योऽपयन् परणम्या नयतु देवि दक्षिणे
वृहस्पतये वासन्ततामृतचमर्शाय पयोदात्रे मृगान्मयो मतां

प्रतिग्रहीत्रे ०—० । क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविशत् कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते ॥” वासःप्रतिग्रहणमन्त्रेऽनुपङ्ग एषः, मैत्रायणीयके, ताण्ड्यब्राह्मणे (सा० कौ० शा० १, १, ८) च, अन्यास्वपि शाखासु च । तद्वास उच्यते,—हे ‘वासः !’ ‘सवितुः’ आदित्यस्य ‘प्रसवे’ अभ्यनुज्ञातः अहं त्वां “प्रतिगृह्णामि” । ‘अश्विनोः’ देवयोः बाहूभ्यां प्रतिगृह्णामि । नैताभ्यामेव ‘बाहुभ्याम्’ अपिच ‘पूष्णः’ देवस्य ‘हस्ताभ्याम्’ प्रतिगृह्णामि । किञ्च, ‘गतास्त्वा वृन्तन्’ स्त्रीभिस्त्वं कर्त्तितः, तन्तुकर्णामिप्रायेण । ‘अपसः’ अल्पकाः, अनुपजातपुंस्त्वाः, जननायासमर्थाः, कुविन्दपुत्रकाः त्वाम् ‘अतन्वत’ । नै हि कुविन्दानां परिकर्म ‘धियः’ धीमत्यः, बुद्धिमत्यः, कुशलाः, घयित्र्यः त्वाम् ‘अवयन्’ कुविन्दस्त्रियः वृतवत्यः । तदेवमभिनिष्पन्नं त्वां ‘मह्य’ ‘बृहस्पतये’ बार्हस्पत्य आत्मव्यवस्थिताय ‘वरुणः’ देवताविशेषः ‘ददाति’ उदकपूर्वकं त्वं दीयसे । सोऽहम् एवङ्गुणयुक्तः त्वां प्रतिगृह्य ‘अमृतत्वम्’ अमृतभाव यथाभिलषितमेव ‘अर्शाय’ अश्नुयाम् । त्वं प्रतिगृह्यमाणं वासः, तव प्रसादात् मैवमेतन् स्यात्,—अमृतमावात्मम मा खण्डनं कार्पोरित्यभिप्रायः । किञ्च, ‘मयः’ सुखं ‘दात्रे’ ‘भूयात्’ भवतु । ‘मयः’ सुखं ‘मह्य’ ‘प्रतिग्रहीत्रे’ च । किञ्च, ‘कः’ प्रजापतिरयं ‘कस्मै’ प्रजापतये एव ‘अदात्’ ददाति । योऽप्ययं ददाति सोऽप्ययं दाता, अयमपि प्रजापतिरेवेत्यभिप्रायः । घक्ष्यति हि,—“क ईषते तुज्यते कः”—इति (ऋ० सं०

१, ६, ८, २) किञ्च, कामः कामायैव अदात् सद्ददाति । पुण्यं भविष्यतीत्यनेन कामेन दाता ददाति, आच्छादनं भविष्यति इति शतरः प्रतिगृह्णाति । एवं कामो दाता, कामः प्रतिग्रहोता । स एव काम उच्यते,—हे काम ! 'एतत् ते वासः' सकामो भव इति ॥

“शेषः, वैतसः”—“इति” एते नामनी “पुंस्प्रजननस्य” । “शेषः शपतेः” “स्पृशतिकर्मणः” स्पृशत्यर्थस्य, स्पृश्यते हि तेन स्त्री । “वैतसो वितस्तं भवति” । उपक्षीणं तद् भवति प्रागुत्तराणां स्त्रियाः । “यस्यामुशन्तः”—“त्रिः स माहः”—“इति” “निगमो (ऋ० सं० ८, ३, २७, २—८, ५, १, ५) भवतः ॥”

“तां पृथञ्छि घतमा मेरयस्त्रयस्यां धीजं मनुष्याः घपन्ति । या न ऊरु उशती विश्रयाते यस्यामुशन्तः प्रहराम शेषम् ॥” (ऋ० सं० ८, ३, २७, २) । सूर्याया आर्यम् । कन्याप्रथमोपगमे चिनियोगः । हे भगवन् ! ‘पृथन् !’ ‘ईरयस्व’ तां योनिम्, ‘यस्यां’ योनीं ‘धीजं’ शुक्रम् ‘मनुष्याः घपन्ति’ । त्वत्तृण-योनिपोषे धीजमेतस्यामर्थवत् स्यात्, त्वदर्धानो हि योनिपोष इत्यभिप्रायः । ‘या’ इयम् ‘नः’ अस्माकम् ‘ऊरु’ ‘उशती’ कामयमाना स्त्री ‘विश्रयाते’ नानाप्रकारमाश्रयते । तस्या या योनिः, ताम् ‘ईरयस्व’ ‘उद्गमय’ धीजप्रहणाय तुपुष्टां कुरुष्व । ‘यस्यां’ योनीं ‘उशन्तः’ पुत्रजन्मकामयमानाः ‘प्रहराम’ प्रक्षिपेम इमं ‘शेषम्’ ॥ “त्रिः रम माहः श्रययो वैतसेनोत स्म मेऽव्यत्यै पृणासि । पुरुषोऽनु ते वैतमायं राजा मे धीर तन्य १

स्तदासीः ॥” (ऋ० सं० ८, ५, १, ५)। उर्वश्या आर्यम्।
 त्रिष्टुप्। सा पुरुषसामागास्तिष्ठेत्युक्ता सती अनयर्चा पुरुष-
 वसं प्रत्यग्रवीत्। हे ‘पुरुषः!’ ‘त्रिः स्म माहः’ त्रिहो माम्
 ‘अथयः’ अताडयः त्वम् ‘चेतसेन’ शिश्रदण्डेन पूर्वम्। ‘उत स्म
 मे’ अपि च यावान् कश्चिदमिलापो मम मनस्यासीन् तं सर्वमेव
 त्वम् ‘अथत्यै’ ‘पृणासि’ व्यतिपूरितवानेवासि। अतस्तवाहम्
 ‘अनु आयम्’ अनुगतवती। ‘केतम्’ चेतसा अनुकूला तवाहम-
 भवमित्यर्थः। किञ्च, हे ‘वीर!’ तदा तथानुकूलायाः सत्याः
 ‘राजा’ ईश्वरः त्वम्, अस्याः ‘तन्वः’ मच्छरीरस्य ‘तदा आसीः’
 तदानीं त्वम्, सम्प्रति न तथा चर्तसे, यथा पूर्वम्, अतस्त्वये-
 दानीं नाहं समेप्ये इत्यभिप्रायः ॥

“अया, एना”—“इति” एते नामनी “उपदेशस्य”। स
 पुनरुपदेशः स्त्रीपुत्रपुंसकेषु भिन्नो भवति, अतस्त्रिष्वपि प्रदर्श्यते ॥

तत्र, ‘अया ते अग्ने समिधा विधेम प्रति स्तोमं शस्यमानं
 गृभाय। दहाशसो रक्षसः पाहा? स्मान् द्रुहो निदो मित्रमहो
 अघ्यात् ॥” इति (ऋ० सं० ३, ४, २५, ५)। “स्त्रिया.”
 उपदेशः। घामदेवस्यार्यम्। त्रिष्टुप्। रक्षोग्ने कर्मणि
 विनियोगः। भगवन्! ‘अग्ने!’ ‘अया’ अनया ‘समिधा’ ‘ते’
 तव ‘विधेम’ परिचर्यां कुर्मः। स त्वमेवमस्माभिः परिचर्य-
 मानः शृणु यत् कुरुष्व ‘प्रतिगृभाय’ प्रतिगृहाण इमं ‘स्तोमं’
 स्तोत्रम्, अस्माभिः ‘शस्यमानम्’ उच्चार्यमाणम्। ‘दह’ एतान्
 ‘अशस’ अशस्तन् अस्तोतृन्, आत्मनः ‘द्रुहः’ च दोग्धृन्, अस्मा-

कम् । एतान् 'रक्षसः' राक्षसान् 'निदः' निन्दितृश्च । किञ्च,
 'पाहि'. रक्ष अस्मान्, हे 'मित्रमहः' मित्राणां पूजयितः ।
 'अवद्यात्' अवन्दनीयात् कर्मणः, पापादित्यर्थः ॥ "एना घो
 अग्निं नमसोर्जो नपातमाहुवे । प्रियं चेतिष्ठमरतिं स्वध्वरं
 विश्वस्य दूतममृतम् ॥" (ऋ० सं० ५, २, २१, १) । इति
 "नपुंसकस्य" उपदेशः । घसिष्ठस्यार्धम् । बृहती । प्रातरनु-
 घाकाश्विनयोः शस्यते । 'एना घः' अनेन गुप्ताकं 'नमसा'
 अग्नेन अभ्युद्यतेन 'ऊर्जो नपातम्' अथां पौत्रम्, अथवा अघ्नां
 पौत्रम्, आहुतिभ्यः आपः, अदुभ्यः अग्निः, एनया प्रणालिकया
 अन्नस्य पौत्रोऽग्निः । तम् ऊर्जो नपातम् 'अग्निम्' 'आहुवे' ।
 किंलक्षणम्, 'प्रियम्' इष्टम्, देवानाञ्च 'चेतिष्ठम्' अतिशयेन
 चेतनायन्तम्, 'अरतिम्' अलमतिं पर्याप्तमतिम्, 'स्वध्वरं' शोभ-
 नयज्ञम्, 'विश्वस्य' यजमानगणस्य, एष योऽधिष्ठतः कर्मणि,
 'तस्य' 'दूतम्' 'अमृतम्' अमरणधर्माणम् । हे ऋत्विग्यजमानाः !
 तं घः आशासमृद्धये अहमाह्वये । स चाहुतो देवान् प्रति दौत्यं
 करिष्यतीत्यभिप्रायः ॥ "एना पत्या तन्वं १ सं सृजस्य (ऋ०
 सं० ८, ३, २५, २)" — "इति" "पुंस." उपदेशः । "इष्ट प्रिय
 प्रजया ते समृध्यतामसिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि । एना
 पत्या तन्वं १ सं सृजस्याथा जित्रा विदथ मा वदाथः ॥"
 (ऋ० सं० ८, ३, २५, २) । इति सूर्याया आर्षम् । जगती ।
 वधूरनया गृहान् प्रवेक्ष्यते, मीच्यते । हे घघु ! 'इष्ट' एष 'अस्मिन्
 गृहे' 'प्रजया' युक्तायाः सत्याः 'ते' तव यन् 'प्रियं' तन् 'समृध्य-

ताम् । किञ्च, अस्मिन् गृहे त्वं 'गार्हपत्याय जागृहि' गृहपति-
भावाय अवहिता भवेत्यर्थः । किञ्च, 'एना पत्या' अनेन भर्त्रा
सह 'तन्वं' तनुं 'संसृजस्व' मिथ्रीकुरु । अथैवं सौमनस्ये
वर्त्तमानौ 'जित्री' जणौ यावत् तावत् अवियुज्यमानौ परस्परेण
'विद्यं' यज्ञम् 'आ' अभिमुख्येनावस्थितौ सन्तौ यज्ञसन्त्यन्धीनि
वचांसि वदतम् इत्याशीः ॥

“ए॒ ना घो॑ अ॒ग्निं॑ तम॒सा” “ए॒ना प॒त्या”—इति॑ समानेऽप्ये-
नाशब्दे स्वरांते एकस्मिन्नुपपदविशेषादेकस्य नपुंसकविषयत्व-
मेकस्य पुरुषविषयत्वम् । एकत्र नम इत्युपपदम्, एकत्र
पतिशब्दः ॥

“सि॒प॒क्तु, स॒च॒ते”—“इति॑” प॒ते नाम॑नी “से॒व॒मा॒नस्य॑” ।
“स॒नः॑ सि॒प॒क्तु”—“स॒च॒स्वा नः॑”—इति॑ निगमौ (ऋ० सं० १, १,
३४, २—१, १, २, ४) भवतः ॥

“यो रे॒वान् यो॑ अ॒र्मी॒व॒हा च॑सु॒चित् पु॑ष्टि॒वर्द्ध॑नः । स नः॑
सि॒प॒क्तु यस्तु॑रः ॥” (१, १, ३४, २) । मेधातिथरार्षम् । आन्यु-
पस्थाने विनियुक्ता । “सो॒मान् स्व॑रणम् (ऋ० सं० १, १, ३४,
१)”—इत्यस्या ब्राह्मणस्पत्याया इयमनन्तरा, तेनेयमपि ब्राह्मण-
स्पत्यैव स्यात् । उक्तश्चाह्वरकाणां ब्राह्मणस्पत्याभिरग्निमुपति-
ष्ठेतेति । हे भगवन् ! ब्राह्मणस्पते ! ‘यः’ ‘रेवान्’ रयिमान्,
धनवान्, ‘अर्मीवहा’ रोगहा, ‘चसुचित्’ च यमुनो धनस्य
अपूर्वस्यापि लब्धा, यश्च ‘पुष्टिवर्द्धनः’ धनपोषस्य वर्द्धयिता, ‘सः’
‘नः’ अस्मान् ‘सिपक्तु’ “सेवताम्” । पुनः युष्मत्प्रसादान् ‘यः’

‘तुरः’ तूर्णकारी पटुरित्यर्थः ॥ “स नः पितैव सूनवेऽग्ने सूप-
यनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ॥” (ऋ० सं० १, १, २, ४) ।
मधुच्छन्दस आर्पम् । अग्न्युपस्थाने विनियोगः । हे भगवन् !
‘अग्ने !’ यं त्वां घयं परिचराम, ‘सः’ ‘नः’ अस्माकं ‘सूनवे’ पुत्राय
‘सूपायनः’ सूपगमनः सूपचारः ‘भव’ सूपवीर्णश्च ‘सचस्व’ ‘नः’
‘स्वस्तये’ स्वस्त्ययनाय । निगमप्रसक्तमुच्यते,—“स्वस्तीति”
एतत् “अविनाशिनाम” अविनाशिनः अर्थस्य नाम । अन्ये
त्वधीयते,—“अविनाशनाम” इति । तेषाम् अविनाशस्यैव नाम ।
तत्त्वमुक्तम्, अधुना व्युत्पत्तिं ब्रवीति—“अस्ति.” अयम् “अभि-
पूजित” सुपूर्वः सन्नुच्यते “सु अस्ति”—“इति” ॥

“भ्यसते, रजते”—“इति” एने नामनी “भयवेपनयोः ।
“यस्य शुष्माद्रोदसी”—“रजते अग्ने पृथिवी”—“इति” “निगमो
(ऋ० सं० २, ६, ७, १—५, १, ८, ४) भवत ” ॥

“यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् वतुना पृथ-
भूयत् । यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृणाम्य मूढा स जनासु
इन्द्रः ॥” (ऋ० सं० २, ६, ७, १) । उपरिष्ठाद् व्याख्येयः ॥
“प्र चित्रमूर्कं गृणते तुगाय मादताय स्वतपसे भरध्वम् । ये
सदांसि सहस्रा सहन्ते रजते अग्ने पृथिवीमन्त्रेभ्यः ॥” (ऋ० सं०
५, १, ८, ४) । भरद्वाजस्येयमार्पम् । त्रिष्टुप् । चातुर्मास्ये
चैश्वदेवे पर्यणि याज्या । “अग्निमार्त्तं पृथ्वीमालभेत पृथ्वीकाम”
—इत्यस्य पशोः षडर्चे क्षेयम् । हे स्तोतार ! चित्रम् अर्कम्
चायनीयं स्तोमं ‘गृणते’ स्तुयते, स्तनयितुशब्देन इन्द्रं जगन्

उपशब्दायते । 'तुराय' त्वरमाणाय 'स्वतवसे' स्वात्मबलावष्ट-
 म्भिने 'मास्ताय' गणाय । कीदृशानां पुनर्मरुतां गणाय 'प्रभर-
 ध्वम्' ? इति,—ये मरुतः 'सहसा' स्वेन बलेन 'सहांसि' परेषां
 चलानि 'सहन्ते' अभिभवन्ति, 'रेजते' विभेति, कम्पते वा ।
 केभ्यः मरुद्भ्यः ? 'पृथिवीमवेभ्यः' महद्भ्य इत्यर्थः । य एव-
 ङ्गुणयुक्ता मरुतः, तेषां यो गणः, तस्मै प्रभरध्वम् चित्रमर्कम् ।
 अग्नये मास्ताय च गणायेति स्तोतृन् सम्योध्य ततोऽग्निं ब्रवीति,
 —हे भगवन्नग्ने ! शृणु ध्वमप्येतमर्कमेवङ्गुणयुक्तैर्मरुद्भिः सह ॥

“द्यावापृथिवीनामधेयानि” एभ्यः “उत्तराणि” द्विसम्बन्धे-
 नैवोच्यन्ते । कियन्ति पुनस्तानि ? “चतुर्विंशतिः” (२४) ।
 कतमानि पुनस्तानि ? “सधे, पुरन्धी”—इत्येवमादीनि । सर्व-
 स्यास्य भूतग्रामस्य धारयिष्यो स्वधे । पुरन्धी, पुरु वह्नि
 धारयिष्यो । इत्येवमादि योज्यम् ॥

द्विवचनेन युक्तानि द्यावापृथिव्योर्नामानि, “तयोः” साह-
 चर्याख्यायिका “एषा” ऋक् “भवति” (साहचर्यं हि सति
 द्विवचनयोग उपपन्नरूपो भवति नाम्नाम्),—॥ ४ ॥

कतरा पूर्वा कतरापरायोः कथा जाते कवयः को
 विवेद । विश्वं त्मना विभृतो यद्द नाम विवर्त्ते अहनी
 चक्रियेव ॥ कतरा पूर्वा कतरापरेनयोः कथं जाते कवयः
 क एने विजानाति सर्वमात्मना विभृतो यद्देनयोः कर्म

विवर्त्तते चैनयोरहनी अहोरात्रे चक्रयुक्ते इवेति द्यावापृथि-
व्योर्महिमानमाचष्ट आचष्टे ॥ ५ (२२) ॥

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३, ४ ॥

“कतरा पूर्वा कतरा” ०—इति (ऋ० सं० २, ५, २, १) ।
अगस्त्यस्यार्यम् । विष्टुप् । पृष्ठ्याभिष्टुवयोः षष्ठेऽहनि महाव्रते
च तृतीय सवने वैश्वदेवे शस्ये शस्यते । स्वयमेव तावद्वितर्क-
यन्नुत्पन्नसंशयो मन्त्रद्वग् द्रवीति,—‘कतरा’ अतयोः द्यावा-
पृथिव्योः ‘पूर्वा’ ? ‘कतरा’ तु ‘अपरा’ ? न हि पौर्वापर्यमनयोः
स्फुटं लक्षयितुं शस्यते । ‘कथा’ केन प्रकारेण एते ‘जाते’ स्याताम् ?
किं पौर्वापर्येण, उत युगपद् भवेताम् ? अपि तावत् हे ‘कथयः !’
‘कः विवेद’ ‘कश्चिदपि विस्पष्ट’ जानाति ? अहं त्वेतावच्छ-
क्तुयादागमाद् धत्तुम्,—तस्मादुद्भूतस्य हिरण्यस्याण्डस्यैते
शक्ते इति । एवं द्याह ते,—“अण्डकपाले रजतञ्च सुवर्णं
चाभवताम्, तद्यन् रजतं, सेयं पृथिवी, यत् सुवर्णं, सा द्यौः”
—इति । तेन द्यायते युगपदेवैते स्यातामिति । किञ्च, ‘विश्व’
सर्वं ‘त्मना’ आत्मनैव ‘विभृतः’ धारयन्तः । ‘यद् नाम’ यदर्थ-
मनयोर्नाम नमनम्, यस्माद् भूतग्रामधारणार्थम् एतेन विपरिणा-
मत्वेन, तन् सर्वमेते विभृतः । किञ्च, ‘विचर्त्तेते’ ‘च’ विपर्ययेण
चर्त्तेते च ‘एतयोः’ एव अन्तर्भूते अहनी “अहोरात्रे” ‘चक्रिये’
“चक्रयुक्ते इव” चक्रयुगलमिव अपरियोगेन संयुक्ते, सम्यक्
इत्यर्थः ॥

मन्त्रव्याख्यानेन गतार्थमेतदभाष्यमिति ॥

“द्यावापृथिव्योर्महिमानमाचष्टे”—इति । एतदनेन मन्त्रेण
द्यावापृथिव्योर्महिमानं महाभाग्यं मन्त्रदृगाचष्टे ॥ ५ ॥

एवमेतन्नैघण्टुकं प्रकरणं समाप्तम्, अतःपरमैकपदिकं
‘रवति । यस्यायमादिः,—“एकार्यमनेकशब्दमिति”—इति ॥

इति निरुक्तवृत्तौ अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३, ४ ॥

ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्य्य-

भगवद्दुर्गस्य वृत्तौ अष्टमोऽध्यायः (तृतीयोऽध्यायः)

समाप्तः ॥ ३ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६
: (कमनामानिपरिपद्यन्नहिग्रभायशासद्वहिरभ्रातेवनजा-

७ ८ ९ १० ११ १२
मयेमनुप्यनामानितदद्यदशावनिभ्योऽभीदन्त्वयावयंयत्रामुप-

१३ १४ १५ १६ १७ १८
णावहुनामानितनृत्यजेकुहश्चिचतुरथितप्रियमेववदयलुप्तोप -

१९२० २१ २२
मान्यर्चतिद्विपोरम्भःकतरापूवा द्वाविंशतिः ॥)

* इति निरुक्ते पूर्वपट्के तृतीयोऽध्यायः

(नैघण्टुकं काण्डं समाप्तम् ।)

